

VOLUME | 8
ISSUE | 1
YEAR | 2023

TROYACADEMY

INTERNATIONAL JOURNAL *of* SOCIAL SCIENCES

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

E ISSN: 2717-753X

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
CANAKKALE ONSEKİZ MART UNIVERSITY

TROYACADEMY

International Journal Of Social Sciences

Volume: 8 Issue: 1 Cilt: 8 Sayı: 1
Şubat/February 2023

E-ISSN: 2717-753X

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
School of Graduate Studies

TROYACADEMY

International Journal of Social Sciences

Cilt 8 · Sayı 1 · Şubat 2023 / Volume 8 · Issue 1- February 2023

e-ISSN: 2717-753X

Sahibi (Publisher)

Rektör Prof. Dr. Sedat MURAT
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Editörler / Editors

Doç. Dr. Mustafa KARA	Editör	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Arş. Gör. Tahir Anıl GÜNGÖRDÜ	Editör Yardımcısı	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Mustafa KARA	Editör	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Arş. Gör. Tahir Anıl GÜNGÖRDÜ	Editör Yardımcısı	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Pelin KANTEN	Yayın Kurulu Üyesi	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah KIRAY	Yayın Kurulu Üyesi	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Yener PAZARCIK	Yayın Kurulu Üyesi	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Muhteşem BARAN	Yayın Kurulu Üyesi	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Murat YEŞİLTAŞ	Yayın Kurulu Üyesi	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe ÖZCAN	Yayın Kurulu Üyesi	Giresun Üniversitesi

Yazı İşleri / Secretariat

Arş. Gör. Hüseyin ORAK
Kapak Tasarımı: Selman BIYIK

Danışma Kurulu / Consultative Committee

AKTAŞ Hakkı (İstanbul Üniversitesi)	KIMURA Takuma (Hosei University)
BACAK Bünyamin (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	KOVAL Igor M. (Odessa I.I. Mechnikov National University)
BAĞBAŞLIOĞLU Arif (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	KUZUCU Kemalettin (Marmara Üniversitesi)
BARAN Muhteşem (İstanbul Üniversitesi)	MURAT Sedat (İstanbul Üniversitesi)
BARBU Andreea Mihaela (Academia de Studii Economice din Bucureşti)	NATSUDA Kaoru (Ritsumeikan Asia Pasific University)
CAIAZZO Massimo (International Association of Colour Consultants)	OKUMUŞ Fevzi (University of Central Florida)
CHEN Alexander (University of Central Arkansas)	ÖNLER Zafer (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
ÇAYLAK TÜRKER Ayşe (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	ÖRNEK Ali Şahin (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
ELAGÖZ İsmail (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	ÖZCAN Ayşe (Giresun Üniversitesi)

ENER Meliha (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	ÖZMEN Ömür Nezcan (Dokuz Eylül Üniversitesi)
ERKUL Hüseyin (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	PETLAK Victorija (Baltijas Starptautiskā Akadēmija)
EŞİTTİ Bekir (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	SABEV Orlin (Bulgarian Academy of Sciences)
FIRAT Aytekin (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)	TAKAOĞLU Turan (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
GHOSE Sanjoy (University of Wisconsin-Milwaukee)	TARHAN İsmail (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
GONGOL Tomáš (Slezská univerzita v Opavě)	TAŞCI Özcan (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
GÖRÜN Mustafa (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	UĞUR Suat (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
GÜMÜŞ Erhan (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	ULUOCAK Şeref (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
GÜMÜŞTEKİN Gülten (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	YARAŞ Eyüp (Akdeniz Üniversitesi)
İPEK Selçuk (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	YEŞİLTAŞ Murat (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
KARAGÜL Soner (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	YILDIRIM Yavuz (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
KILIÇ Cüneyt (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	YİĞİT Yusuf (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
KOCA Nusret (Afyon Kocatepe Üniversitesi)	ZÜMRÜT Yeşim (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
KOSTADINOVA Elena (University of National and World Economy)	

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Erhan ACAR (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	İrem ÖZGÖREN KINLI (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Ahu ERGEN (Bahçeşehir Üniversitesi)	Safiye Yelda KAYA KARAKATSANİZ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Ahmet İLYAS (Harran Üniversitesi)	Yusuf Ziya KESKİN (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Çağrı Emin DEMİRBAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Merve ÇİLOĞLU YÖRÜBULUT (Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi)
Ebru KANYILMAZ POLAT (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Mithat ATABAY (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Eyüp Aygün TAYŞİR (Marmara Üniversitesi)	Neslihan ARSLAN (Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi)
Gonca GEZER AYDIN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Muhammet Fatih ÖZKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
	Tuğçe YILDIZ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

Reyhan KÖRPE (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Arkeoloji / Archaeology
Akansel YALÇINKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)	İşletme ve Yönetim / Business and Management
Feyza ARICA (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	İktisat / Economics
Muhammet ERAT (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Tarih / History
Alptekin YAVAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Sanat Tarihi / Art History
Arif BAĞBAŞLIOĞLU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Uluslararası İlişkiler / International Relations
Metin ATMACA (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Finans / Finance
Adil ÇORUK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Eğitim Bilimleri / Educational Sciences
Cüneyt KILIÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	İktisat / Economics
İbrahim Tanju AKYOL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Kamu Yönetimi / Public Administration
Nahit BEK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Kamu Yönetimi / Public Administration

A. Onur BAMYACI (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Arkeoloji / Archaeology
Gencay SAATCI (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Turizm İşletmeciliği / Tourism Management
Hüseyin YAMAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Arkeoloji / Archaeology
Oğuz KOÇYİĞİT (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Sanat Tarihi / Art History
Ahmet Orkun GÖKTEPE (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	İşletme ve Yönetim / Business and Management
Canan Öykü DÖNMEZ KARA (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Çalışma Ekonomisi / Labor Economics
Sabri Sami TAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Finans / Finance
Filiz EROĞLU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Pazarlama / Marketing
Ali Şahin ÖRNEK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	İşletme ve Yönetim / Business and Management
Kadir ARSLANBOĞA (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	İktisat / Economics
Serkan ÖZDEMİR (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	İşletme ve Yönetim / Business and Management

İNDEKSLER / INDEXES

ESJI

Eurasian Scientific Journal Index

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Scientific Indexing Services

DOAJ
DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

SOBIAAD

ICIJ
WORLD
of
JOURNALS

Academic
Resource
Index

ResearchBib

TROYACADEMY

International Journal of Social Sciences
e-ISSN: 2564-6486

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Yılda üç kez yayımlanır / Published three times a year

Troyacademy dergisi yılda üç sayı (Şubat, Haziran ve Ekim) olarak yayımlanan uluslararası hakemli ve bilimsel bir dergidir. Derginin yazım dili Türkçe ve İngilizce'dir. Dergide bilimsel araştırma ölçütlerine uygun olarak sosyal bilimler alanında yapılmış ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olan; doktora ve yüksek lisans çalışmalarından elde edilen sonuçların bir bölümünden ya da tümünden yararlanarak hazırlanmış olan bilimsel makaleler, araştırma-inceleme makalesi türünden çalışmalar, derleme yazıları ve benzeri yayımlanır; arşivlenir, paylaşılır, basılır ve dağıtılır. Troyacademy, herhangi bir makale değerlendirme/işlem ve yayın ücreti talep etmez.

Troyacademy (International Journal of Social Sciences) is an international peer-reviewed scientific journal scheduled to be published three times a year, in February, June, and October. Publication languages of the journal are Turkish and English. The journal comprises, archives, shares, prints, and distributes scientific articles, articles derived from research of masters and doctoral thesis, research and observation reports, and collections. Papers from all fields of social sciences are admissible and expected to be coherent with scientific research criteria and not published before. The journal does not charge any sort of article processing or publication fee.

Yaygın Süreli Yayın
3 aylık (Şubat/Haziran/Ekim)
Türkçe/İngilizce

Vernacular Publication
Quarterly (February/June/October)
in Turkish/English

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Terzioğlu Yerleşkesi, Çanakkale – TURKEY
Tel: +90 286 218 00 18 Fax: +90 286 218 05 24
Web: <http://troyacademy.dergi.comu.edu.tr>
E-mail: troyacademy@comu.edu.tr

Aksi belirtilmediği sürece Troyacademy'de yayımlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına aittir. Bu konuda dergi sahibi, editörler veya diğer yazarlar sorumlu tutulamaz.

Statements of acts or opinions appearing in the International Journal of Social Sciences are solely those of authors and do not imply endorsement by the editors, other authors or publishers.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izni alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the Troyacademy editors.

TAKDİM

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından çıkarılan Troyacademy dergisi 2021 yılından itibaren 3 sayıya çıkarılmıştır. Derginin bu sayısında sosyal bilimlerin çeşitli alanlarından 5 makale yer almaktadır.

Dergimizin bu sayısına çalışmalarını gönderen akademisyenlere, bu eserlerin değerlendirmesini yapan hakemlere, yayın ve danışma kurulu ve sekreteryaya teşekkür ederiz.

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
TroyAcademy

TROYACADEMY

International Journal of Social Sciences

e-ISSN: 2717-753X

Cilt 8 · Sayı 1 · Şubat 2023 / Volume 8 · Issue 1- February 2023

İçindekiler Table of Contents

MAKALELER ARTICLES

Araştırma Makalesi/Research Article

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'nin Nüfus Politikaları: Yeni Bir Kronolojik Sınıflandırma

Turkey's Population Policies In The Republican Era: A New Chronological Classification.....1-37

Burhan CAN

Araştırma Makalesi/Research Article

1960-1965 Döneminde Türkiye'den Almanya'ya İşçi Göçleri

Labor Migrations from Türkiye to Germany in the Period 1960-1965.....38-69

Erhan ACAR

Araştırma Makalesi/Research Article

Hizmetkâr Liderlik ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkide Kültürün Aracı Rolü

The Mediating Role of Culture in the Relationship Between Servant Leadership and Organizational Citizenship Behavior.....70-100

Ali Şahin ÖRNEK, Yener PAZARCIK, Umut EROĞLU, Ahmet İhsan ŞAMDAN

Araştırma Makalesi/Research Article

DeneySEL Araştırma Tasarımı ve Pazarlama Araştırmalarında DeneySEL Araştırma Tasarımı Kullanan Yayınların İncelenmesi

Experimental Research Design and Analysis of Publications Using Experimental Research Design in Marketing Research.....101-135

Özge SİĞİRCİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Avrupa Birliği'nin Rusya'ya Yönelik Yaptırımları: Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar

European Union Sanctions on Russia: Sanctions as A Foreign Policy Tool.....136-155

Ayşe Gülce UYGUN

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'nin Nüfus Politikaları: Yeni Bir Kronolojik Sınıflandırma

Araştırma Makalesi/Research Article

Burhan CAN*

ÖZET

Türkiye'nin nüfus politikaları çoğunlukla iki dönem halinde incelenir. Bunlar, nüfus artışının özendirildiği ve nüfus artışının sınırlı tutulmaya çalışıldığı dönemler olup, "1923-1965 Dönemi" ve "1965 Sonrası" şeklinde sınıflandırılır. Lakin bazı araştırmalar, Türkiye'nin nüfus politikalarını üç dönem halinde ele alır. Bunlar: 1) Artışın özendirildiği dönem (1920-1950 yılları), 2) Açık bir politikanın bulunmadığı dönem (1950-1960 yılları), 3) Aile planlaması dönemi (1960 sonrası) şeklindedir. Bazı araştırmalar ise politikaları 1) Teşvik dönemi (1920-1957), 2) Durgunluk dönemi (1957-1965) ve 3) Planlı dönem (1965 sonrası) şeklinde sınıflandırır. Oysa Türkiye, özellikle 2014'ten itibaren yeni bir nüfus politikası benimsemiş ve nüfus artışını yeniden teşvik etmiştir. Önceki çalışmalar, 2014'ten bu yana uygulanmakta olan nüfus artışını özendiren politikalara değinmez. Bu çalışma, 2014'ten sonraki nüfus artışını yeniden özendiren nüfus politikasına dikkat çekerek Türkiye'nin nüfus politikalarını kronolojik bakımdan yeniden sınıflandırmıştır. Sınıflandırma, önceki çalışmalardan farklı 4 dönem şeklindedir. Bunlar: 1) Artışın Özendirildiği Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1946 yılları), 2) Açık Bir Politikanın Bulunmadığı Dönem (1946-1960 yılları), 3) Artışın Sınırlı Tutulmak İstendiği Dönem (1960-2014 yılları) ve 4) Yeniden Artışının Özendirildiği (2014 sonrası) Dönem'dir. İstatistik verileri 1935-1975 için Shorter ve Macura'nın 1982'deki çalışmasıyla DİE'den alınmıştır. 1946-1960 istatistiklerine TÜİK, DPT ve UN-DESA'dan ulaşılmıştır; 1960-2014 için kalkınma planları, Nüfus Genel Müdürlüğü ve MERNİS verileri kullanılmış olup; 2014 sonrası, Kalkınma Bakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı'na aittir. 3-8'le biten yılların verileri ise HÜNEE'nin saha araştırmalarına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Nüfus Politikaları, Kronolojik Sınıflandırma, Türkiye*

JEL Kodları: *J1, J11, N3, N34*

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü, Coğrafya, İstanbul, Türkiye, b_can1@yahoo.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4546-4947>

Turkey's Population Policies In The Republican Era: A New Chronological Classification

ABSTRACT

Turkey's population policies are mostly analyzed in two periods. These are the periods when population growth is encouraged and population growth is tried to be limited and these periods are classified as "1923-1965 Period" and "After 1965". However, some researchers make the classification as follows: 1) Early Republican Period (between 1923 and 1946) in which the increase was encouraged, 2) The period when there was not clear policy (between 1950 and 1960), 3) Family planning period (after 1960). Some researchers classify policies as 1) Incentive period (1920-1957), 2) Recession period (1957-1965), and 3) Planned period (after 1965). However, Turkey has adopted a new population policy especially since 2014 and has encouraged population growth again. Previous studies do not address the policies that encourage population growth after 2014. This study has reclassified the population policies of Turkey in terms of chronology. The classification differs from previous studies and consists of 4 periods. These are as follows: 1) Early Republican Period, In which Increase was Encouraged (between 1923-1946), 2) The period when there was not clear policy (between 1946-1960), 3) The period in which the increase is intended to be limited (between 1960-2014) and 4) The period in which it is encouraged to increase again (after 2014). Statistics for the years 1935-1975 were taken from Shorter and Macura's 1982 study and SIS (DİE). Statistics for the years 1946-1960 were obtained from TURKSTAT, DPT (State Planning Organization) and UN-DESA. Development plans, General Directorate of Population and MERNIS data were used for the years 1960-2014. Data after 2014 were obtained from the Ministry of Development and Presidency of a Republic. The data of the years ending with 3-8 are based on the field researches of HÜNEE (Hacettepe University Institute of Population Studies).

Keywords: *Population Policies, Chronological Classification, Turkey*

JEL Codes: *J1, J11, N3, N34*

** Bu çalışma Araştırma ve Yayın Etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.*

GİRİŞ

"Nüfus sorunlarına paralel olarak belli bir zaman ve mekânda alınan ve uygulanan coğrafi, hukuki, ekonomik, toplumsal ve siyasal nitelikler taşıyan; doğrudan yahut dolaylı tedbir ve uygulamaların, devletçe hayata geçirilmesine nüfus politikası denilmektedir (Can, 2021: 47)." Şahin, 2015'teki çalışmasında nüfus politikası sorununun kadim bir mesele olduğunu ve gelişmişlik durumu ne olursa olsun bütün ülkelerin belli bir nüfus politikasına sahip olduğunu belirtmektedir (Şahin, 2015: 72).

Günümüzde uygulanan nüfus politikalarının daha çok nüfusun büyüklüğü, artış hızı, coğrafi dağılımı ve sahip olduğu nitelikler gibi demografik değişkenleri ortaya çıkarmak amacıyla oluşturulduğu söylenmektedir. Nüfus politikaları bu amaçlarını gerçekleştirmek için üç alanda tesirli olmaktadır. Bunlar: Belli bir mekânda yahut dünyanın tamamındaki nüfusun büyüklüğünü, kompozisyonunu düzenlemek maksadıyla uygulanan üreme politikaları; hastalıkları ve ölümleri önlemek için geliştirilen sağlık politikaları; nüfusu yerleşim yerlerine göre (dağılımına göre) düzenlemeyi amaçlayan göç ve kentleşme politikalarıdır (Dixion-Mueller, 1993: 15-16).

Tabiatı itibariyle nüfus politikaları, hükümetlerin nüfusun niceliğini, niteliğini ve dağılımını etkileyen kararları bilinçli bir şekilde almaları ve bu kararlar doğrultusunda adımlar atmaları şeklinde değerlendirilmektedir. Bazı çalışmalarda Türkiye'nin izlediği nüfus politikaları iki farklı dönem halinde incelenir. Bunlar, nüfus artışının özendirildiği ve nüfus artış oranının sınırlı tutulmaya çalışıldığı dönemler olup, çoğunlukla “1923-1965 Dönemi” ve “1965 Sonrası” şeklinde sınıflandırılır (Doğan, 2011: 297; Başar, 2013: 28-35; Özbay, 2015: 275-286 ve 311-313). Lakin Kepenek ve Yentürk (1996) ile Demir (2016) gibi araştırmacılar Türkiye'deki nüfus politikalarını 1) Nüfus artışının özendirildiği dönem (1920-1950 yılları arası), 2) Açık bir politikanın bulunmadığı dönem (1950-1960 yılları arası), 3) Aile planlaması dönemi (1960 sonrası) şeklinde inceler (Kepenek ve Yentürk, 1996: 364; Demir, 2016: 45). Saraç (1997) ise aynı politikaları 1) Teşvik dönemi (1920-1957), 2) Durgunluk dönemi (1957-1965) ve 3) Planlı dönem (1965 sonrası aile planlaması dönemi) şeklinde sınıflandırır (Saraç, 1997: 106-109). Oysa Türkiye'nin özellikle 2014 Yılı'ndan itibaren yeni bir nüfus politikasını benimsediği ve nüfus artışını yeniden teşvik ettiği açıktır. Dolayısıyla yukarıda ifade edilen çalışmaların kaleme alındıkları zamana kadarki gelişmeleri yansıttıkları ve bu açıdan değerli oldukları hakikat olmakla beraber, 2014'ten bu yana uygulanmakta olan nüfus artışını özendiren politikalara değinmedikleri de gerçektir.

Bu çalışma, Türkiye'de uygulanan nüfus politikalarını coğrafi bakış açısıyla ele alarak nüfus literatürüne yeni bir perspektif getirmeye çalışmış ve ifade edilen politikaları kronolojik bakımdan yeniden sınıflandırmıştır. Araştırmada önceki çalışmalardan farklı olarak Türkiye'nin izlediği nüfus politikaları, birbirinden farklı özellikler taşıyan 4 ana döneme ayrılmaktadır. Bunlar:

1) Nüfus Artışının Özendirildiği Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1946 yılları arası): Bu dönemde Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın hasarları giderilmeye çalışılır ve uygulamalar, İkinci Dünya Savaşı bitimine kadar devam eder. Bu dönemde fazla nüfus sahibi olmak, güçlü olmayla eşdeğerdir.

2) Açık Bir Politikanın Bulunmadığı Dönem (1946-1960 yılları arası): İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve sağlık hizmetlerindeki iyileşmeyle, ölüm oranlarının düştüğü dönemdir. Silahaltına alınmış erkek nüfusun terhis, penisilin vb. ilaçların ülkeye bol miktarda girişi gibi nedenlerle herhangi bir devlet müdahalesi olmaksızın nüfus artışı fazladır.

3) Artış Oranının Sınırlı Tutulmak İstendiği Dönem (1960-2014 yılları arası): Nüfus artışı ile ekonomik kaynakların dengeli bir şekilde gelişmediği fikrinin uluslararası toplumda etkili olduğu dönemdir. Nüfus artışının azaltılması gerektiğine ve bunun aile planlamasının esas alınarak

yapılabileceğine inanılır. Diğer kelimelerle kalkınma, nüfus artış hızını düşürücü politikalarla mümkün olabilir.

4) Yeniden Nüfus Artışının Özendirildiği (2014 sonrası) Dönem: Yaşlanan nüfusa yönelik etkin tedbirlerin alınmasının bir mecburiyet olduğuna inanılan dönemdir. Özellikle yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki payının artmasına bağlı olarak üretimin düşeceği, vergi gelirlerinin azalacağı, sağlık harcamalarının artacağı varsayılır. Dahası, bu durum sosyal güvenlik üzerindeki baskıyı arttıracaktır ve böylesi bir durum sürdürülebilir olmaktan uzaktır. O halde, nüfus artışını özendirmek için birtakım uygulamaları hayata geçirmek önemli olmanın ötesinde hayati ehemmiyete haizdir.

Görüldüğü gibi Türkiye, nüfus artış hızını teşvik edici (pro-natalist) nüfus politikasını iki defa ve nüfus artışı hızını düşürücü (anti-natalist) nüfus politikasını bir defa fakat yaklaşık 60 yıl uyguladığı halde; “açık-seçik bir nüfus politikasının olmadığı” kısa bir dönemi de (14 yıl kadar) yaşamıştır. Ancak anti-natalist nüfus politikasının niteliği artırıcı (kalitatif) nüfus politikasıyla birlikte uygulanmaya çalışıldığı da unutulmamalıdır.

1. KOŞULLAR UYGULAMALAR VE KRONOLOJİK (DÖNEMSEL) FARKLILIKLAR AÇISINDAN TÜRKİYE’NİN NÜFUS POLİTİKALARI

Bütün devletlerin en önemli hedeflerinin başında, varlıklarını devam ettirmek gelir. Bunu başarabilmek için, devleti meydana getiren unsurlardan nüfusun varlığını sürdürmesi önem taşır. “*Toplumsal yaşamın her düzeyi veya kurumu için ve hatta bir bütün olarak insan toplulukları için bir asgari yaşamsal nüfus hacminin var olduğu açıktır* (Can, 2021: 47)”. Behar, 1982’deki çalışmasında bir insan topluluğunun, topluluk olarak kendini devam ettirmesi ve kaybolmaması için asgari bir sayının bulunduğunu; bu topluluğun, sayı bakımından (nüfus) mütemediyen asgari miktarın gerisinde kalması durumunda, topluluğun er geç yok olmayla karşı karşıya kalacağını, hatta yok olmaya mahkûm olacağını ifade eder (Behar, 1982: 118). Nüfusun kendini yenilemesi için kadın başına 2,1 çocuk ortalamasının tutturulması gerekir (Teitelbaum ve Winter, 1985: 81).

Nüfusun doğum, ölüm, yaşlanma, aşırı artma, eksilme ve göç gibi özelliklerle yatırımlara tesir etme; kalkınıp gelişmek için gerekli olan nitelikli işgücünü sağlayan faktörleri bir arada bulundurma gibi komplike özellikleri vardır (Can, 2021: 47). Bu husus nüfusu, üzerinde önemle durulması ve fakat politikalar üretilmesi gereken bir konu haline getirir. Aşırı nüfus artışının ekonomik, ekolojik, politik, sosyo-psikolojik ve tarımsal tehlikelerinin bulunması da bazı tedbirleri zorunlu kılar (Güriz, 1975: 4). Toplumlara nüfus konusunda önlemler almaya sevk eden faktörler arasında nüfustaki hızlı ve devamlı artış yatar. “*Hem niteliksel hem de niceliksel yönleriyle nüfusun sermaye kaynaklarının kullanımını, yatırımların coğrafi dağılımını ve miktarını etkilediği açıktır. Eğitim, barınma, sağlık, ulaştırma ve istihdama dönük yatırımları bu çerçevede değerlendirmek gerekir* (Can, 2021: 48)”. Bu sayılanlar

nüfus politikalarını, gelişmiş veya az gelişmiş olmalarına bakılmaksızın tüm ülkeler için gerekli kılar (Şahin, 2015: 72).

Türkiye’de uygulanan nüfus politikalarının dönemleri ve maksatlarına bakıldığında birbirinden farklı görüntülerle karşılaşılır. Türkiye’deki nüfus politikalarının uluslararası gelişmelerden bağımsız olarak belirlenmediği, politikaların çoğunlukla bu türden süreçlerin etkisi altında tasarlandığı söylenebilir (Özberk, 2003: s.n.y.). Dahası, Türkiye’deki nüfus politikalarının oluşturulması sırasında dini (İslami) yaklaşımların da etkisinden söz etmek mümkündür (Cillov, 1964: 70; Özbay, 2015: 306; Demir, 2016: 45). Ne şekilde ve hangi faktörlerin tesiriyle tasarlanmış olursa olsun, Türkiye’de uygulanan nüfus politikaları dönemlere göre farklı nitelikler taşır ve bu dönemler, farklılık arz edebilir. Nitekim ortaya çıkan nüfus yaşlanması gibi yeni koşullar ile “Doğum Yardımı Yönetmeliği” gibi yeni uygulamalar nüfus politikalarını kronolojik açıdan önceki çalışmalardan farklı dönemlere ayırmayı gerektirmiştir. Bu vesileyle Cumhuriyet’in ilanından bu yana saptanan demografik değişimler ile uygulamalar (bulgular) doğrultusunda söz konusu dönemleri: 1) Nüfus Artışının Özendirildiği Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1946 Yılları Arası), 2) Açık Bir Politikanın Bulunmadığı Dönemi (1946-1960 Arası), 3) Artış Oranının Sınırlı Tutulmak İstendiği Dönem (1960-2014 Yılları Arası), 4) Nüfus Artışının Yeniden Özendirildiği Dönem (2014 Sonrası) şeklinde sınıflandırmanın yerinde olacağı değerlendirilmiştir.

1.1. Nüfus Artışının Özendirildiği Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1946 Yılları Arası)

Bu dönem nüfusun politik, askeri ve ekonomik güç olarak kabul edildiği yıllara karşılık gelir. Diğer bir değişle 1923-1946 Dönemi’nde, Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı’nın neden olduğu erkek nüfus azalması yoğun hissedilmektedir. Aynı dönem, Avrupa ülkelerinin de özellikle Birinci Dünya Savaşı’nın tesirlerini yok etmek üzere nüfus artışını teşvik eden politikalar izlediği, ölüm oranlarındaki fazlalığın sebep olduğu nüfus azalmasının doğumlardaki artışla önlenmeye çalışıldığı yılları kapsamaması bakımından önemlidir (Başol, 1988: 33-34; Can, 2021: 48). Cillov’un 1964’teki çalışmasına göre ise: Türkiye’nin nüfus artışını bu dönemde özendirmesinin sebeplerinin başında nüfusun, bütün dünyada olduğu gibi, askeri ve siyasi bir güç olarak kabul edilmesi gelir. Fakat Cumhuriyet Türkiye’si, bu politikayı diğer birçok ülkeden farklı olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında da devam ettirir. Araştırmacı, bu şekildeki bir nüfus politikası izlenmesinin nedenleri olarak; doğal kaynakların işletilmesi, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve öncesinde mevcut olmayan toplumsal işbölümünün ilerletilip uzmanlaşmanın kurulmasının gerekliliğini sıralar (Cillov, 1964: 75-76).

Bu dönemde nüfusun hızla artmasını sağlamak için birtakım tedbirler alınmıştır. Alınan önlemler, özendirici ve yasaklayıcı özelliklere sahiptir (Kepenek ve Yentürk, 1996: 364). Örneğin, doğumları teşvik etmek için 1929’da çıkarılan 1529 sayılı Şose ve Köprüler Kanunu’nun mükellefiyeti

düzenleyen 9. maddesi, 18-60 yaş grubundaki erkek nüfusa yöneliktir. Burada, zikredilen grup yol mükellefiyetine tabiidir ve yükümlülükten bedenen veya nakden ödemeyele kurtulabilmektedir. Ancak istisnalardan biri hayatta 5 çocuğu olanların vergi vermeyeceği şeklinde düzenlenmiştir (Resmi Gazete, 12.06.1929; Can, 2021: 49). Nüfus artışını teşvik eden ve 1930 yılında çıkarılan bir diğer yasayla 6 ve daha fazla çocuğu bulunan ailelere bir madalya verilmiştir (Başol, 1988: 34; Başar, 2013: 29). 1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu ve 1580 sayılı Belediye Kanunu belediye ve valiliklere; nüfusu arttırmaya yönelik halk sağlığı tedbirleri almak, ücretsiz doğumevleri kurmak, ihtiyaç duyan yoksul vatandaşlara ücretsiz ilaç dağıtmak gibi görevler getirmiştir (Yüksel, 2007: 44). Bu özendirici uygulamalara 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu'nda erkeklerde 18, kadınlarda 17 şeklinde belirlenen en düşük evlenme yaşının 1938'de yürürlüğe giren 3453 sayılı Yasa'yla erkeklerde 17'ye, kadınlarda 15'e indirilmesi eklenmiştir (Eryurt, Canpolat ve Koç, 2013: 132).

Nüfus artışının özendirildiği (pro-natalist) nüfus politikasını gerçekleştirmek amacıyla yapılan uygulamalardan bir diğeri, 1944'te uygulamaya geçen çocuk zammı ve çocuk yardımıdır (Can, 2021: 49). Örneğin, maaşlı ve ücretli memurlar ile diğer kamu çalışanlarından çocuğu olanlara ayda 5 lira çocuk zammı verilmiş, çocuklu olanlar son maaş tutarı kadar doğum yardımı almıştır. Ayrıca 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'yla, toprak dağıtımı yapılırken çocuklu olanlara ayrıcalık tanınmış ve toprak bedelinde ilköğretim çağına giren çocuk başına %5 indirim yapılmıştır (Güriz, 1975: 235-236).

Nüfusu arttırmayı amaçlayan bu politika haklı ve yerindedir; çünkü savaşlar, yoksulluk, genel sağlık önlemlerinin yetersizliği ve çocuk ölümlerinin aşırı düzeylere ulaşması gibi faktörler ile sahip olunan toprakların genişliği (ülkenin fiziki coğrafya bakımından büyüklüğü/yüzölçümü) Türkiye'yi çok az nüfuslu bir ülke durumuna getirmiştir (Talas, 1992: 50). Bu bağlamda Cumhuriyet kurulduktan yalnız 3 yıl sonra, 1926 yılında İstatistik Umum Müdürlüğü (bugünkü TÜİK) kurulmuş ve kurum, 28 Ekim 1927'de ilk nüfus sayımını gerçekleştirmiştir (Tamer ve Çavlin Bozbeyoğlu, 2004: 74).

Bu teşviklerin yanında yasaklayıcı bazı önlemler de vardır. Sözelimi 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu'nda, kürtajın yanı sıra çocuk yapmaya engel olacak diğer uygulamalar ağır ceza kapsamına alınmıştır (Eryurt, Canpolat ve Koç, 2013: 132). Ayrıca 1930 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 152. maddesinde, çocuk düşürme işlevi görece her türlü araç ve gerecin ithalatı ile satışı yasaklanmıştır (Resmi Gazete 6.5.1930; Can, 2021: 50).

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde, nüfus artışına yönelik alınan yasal ve idari önlemlerin etkili olmadığı savunulsa da (Demir, 2016: 46) Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren aynı nüfusun devamlı bir artış eğilimi içinde olduğu açıktır. Örneğin, 1927 sayımında 13,6 milyon civarında tespit edilen ülke nüfusu

1935'te 16,1 milyona; 1940'ta 17,8 milyona; 1945'te 18,7 milyona; 1950'de 20,9 milyona erişmiştir. Aynı dönemde saptanan nüfus artış hızı ise 1935'te %21,10 iken 1940'ta %19,49'a; 1945'te de %10,59'a gerilemiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Türkiye'de Nüfusun Sayısal Gelişimi ve Yıllık Nüfus Artış Hızı (1927-2020)

Sayım Yılı	Toplam Nüfus	Nüfus Artış Hızı (%)
1927	13.648.270	veri yok
1935	16.158.018	21,10
1940	17.820.950	19,49
1945	18.790.174	10,59
1950	20.947.188	21,73
1955	24.064.763	21,75
1960	27.754.820	28,53
1965	31.391.421	24,63
1970	35.605.176	25,19
1975	40.347.719	25,01
1980	44.736.957	20,65
1985	50.664.458	24,88
1990	56.473.035	21,71
2000	67.803.927	18,29
2010	73.722.988	15,88
2015	82.003.882	13,17
2020	83.154.997	12,01

Kaynak: TÜİK, 2019a; 2019c; TÜİK Bilgi Dağıtım, 2021 verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Bu durum, ekonomik anlamda ciddi zorluklar yaşayan, hatta imkânsızlıklar içinde olan Türkiye Cumhuriyeti'nde, nüfus artışı konusunda gösterilen gayretlerin etkili olduğunu göstermektedir. Kaba doğum hızı göz önünde bulundurulduğunda artışın çok daha fazla olması gerekirken; sıtma, tüberküloz (verem), frengi gibi bulaşıcı hastalıkların fazlalığı ve özellikle çocuk ölümlerinin engellenemeyen artışı nüfus büyümesine müsaade etmemiştir (Can, 2021: 50). Sıralanan hastalıkların ivedilikle durdurulmasının dönemin en önemli politikalarının başında geldiği söylenebilir (Tuğluoğlu, 2008: 351). Bu uğurda 2 Mayıs 1920'de kurulan Sıhhat ve İçtimai Vekâleti tarafından nüfusun artmasını sağlamak ve sağlıklı nesillere ulaşmak için bir çalışma programı hazırlanmıştır.

Bu program:

“Devletin sıhhat teşkilatını tüm ülke geneline yaygınlaştırmak, çok miktarda hekim yetiştirmek, ebelerin sayısını köylere yetişecek kadar çoğaltmak; küçük sıhhat memurlarının sayısını ve bilgisini yükseltmek; annelerin ve çocukların sağlıklarını korumak için doğum ve çocuk bakımevleri açmak; verem sanatoryumlarını çoğaltmak; sıtma, frengi, trahom ve diğer sosyal hastalıklarla mücadele etmeyi amaçlamıştır (Tuğluoğlu, 2008: 351).”

Bir görüşe göre, 1927-1940 yılları arasında kaba doğum hızı %40-45 civarındadır (Eryurt, Canpolat ve Koç, 2013: 133) ve böylesi yüksek oranlara rağmen nüfus artış hızının oldukça yavaş

gerçekleşmesi, aynı dönemde görülen ölüm oranlarının yüksek oluşuyla ilgilidir (Yüksel, 2007: 43). Örneğin, dönemin en önemli salgın hastalığı konumundaki sıtma sebebiyle ölen insan sayısı çok yüksektir. Bu durum, 1917-1925 yılları arasında ülke genelindeki sıtmalı hasta oranıyla daha da barizleşir. Zira sıtmalı hasta oranı Antalya’da %86; Balıkesir’de %82; Denizli’de %90; İstanbul’da %80; İzmir’de %72; Ankara’da %40 ile %90 arasındadır (Tuğluoğlu, 2008: 353). Dahası, Büyük Buhran’ın yaşandığı 1929’dan sonra görüntü daha da kötüleşmiştir. Çünkü “1926’da ülke genelinde %99,8 olan sıtmalı kan endeksi, 1928’de %40,8’e kadar düşerken, 1929’dan sonra tekrar yükselerek 1930’da %123,3’e erişmiştir (Tuğluoğlu, 2008: 355).”

Görüldüğü gibi pro-natalist uygulamalarla doğurganlık hızı çok yüksek düzeye çıkarılmış olduğu halde, nüfus artış hızı aynı düzeyde olamamıştır. Diğer kelimelerle “1923’ten hemen sonra alınmış Türkiye nüfusunu arttırmayı amaçlayan yasal ve idari önlemler, doğurganlığın yükselmesine ve nüfusun artmasına anlamlı bir katkıda bulunamamıştır (Behar, vd., 1999: 41)”. Ancak her şeye rağmen, nüfus sürekli bir artış eğilimi halinde olmuştur. İç ve dış barışın sağlanmış olması, doğurganlığın yüksek bulunması, sağlık koşullarının giderek iyileşmesi, sosyal hastalık ve afetlere karşı girişilen savaşım etkilerini göstermiş ve yıllık nüfus artışı, İkinci Dünya Savaşı dışında kalan bütün dönemlerde artış kaydetmiştir (Talas, 1992: 50). Cillov’un 1964’teki çalışmasında vurguladığı gibi, 1927’den itibaren nüfusu arttırmak için desteklenen nüfus politikası olumlu sonuçlar vermiştir; lakin artan nüfusun ihtiyaçlarının giderilmesi ve yaşam standartlarının yükseltilmesi aynı düzeyde olmamıştır (Cillov, 1964: 76).

1.2. Açık Bir Politikanın Bulunmadığı Dönem (1946-1960 Yılları Arası)

1946-1960 Dönemi’nde, nüfus artışını teşvik eden politikada dikkat çeken bir değişiklik yoktur, lakin nüfusun artmasını sağlamak için yürürlüğe sokulan yeni önlem yahut uygulamalara da rastlanmaz (Can, 2021: 51). Kepenek ve Yentürk 1996’daki çalışmalarında bu dönemi şu şekilde açıklamaktadır: 1950’den 1960’lı yılların başlarına yani planlı döneme değin, ülkenin açık-seçik bir nüfus politikasının olduğu söylenemez. Doğumu önleyici araç-gereç ve yöntemler konusundaki yasaklar yasal olarak sürdürüldüğü halde, hükümetler bu dönemde nüfus artışı konusunda yansız davranmıştır (Kepenek ve Yentürk, 1996: 364). Zira İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesi ve sağlık hizmetlerinin görece düzelmiş olması, Türkiye’deki ölüm oranlarının düşmesine olanak vermiştir (Yüksel, 2007: 43; Güriz, 1975: 5). Savaşın bitimiyle silah altına alınmış erkek nüfusu terhis edilmiş, penisilin gibi ilaçların ülkeye bol miktarda girişi sağlanmıştır (Güriz, 1975: 5). Böylesi gelişmeler, nüfusun artmasını kolaylaştırmıştır. Nitekim 1950-1955 yılları arasında Türkiye’nin doğal nüfus artış hızı %21,73’lük oranıyla küçümsenmeyecek bir değerdeyken, 1955-1960 döneminde %27,75’e erişmiştir. Bu oranlar dünya ortalamasının üzerindedir (Tablo 2).

Tablo 2. Dünya Geneline Ait Yıllık Nüfus Artış Hızı İle Türkiye'nin Değerlerinin Karşılaştırılması (1950-2020)

Dönem	Dünya (%)	Türkiye (%)
1950-1955	17,84	21,73
1955-1960	18,05	27,75
1960-1965	19,13	28,53
1965-1970	20,52	24,63
1970-1975	19,50	25,19
1975-1980	17,75	25,01
1980-1985	17,72	20,65
1985-1990	17,91	24,88
1990-1995	15,07	21,71
1995-2000	13,44	18,29
2000-2005	12,57	8,37
2005-2010	12,30	13,17
2010-2015	8,99	12,01
2015-2020	7,05	12,73

Kaynak: TÜİK, 2019a; 2019c; UN-DESA, 2019; TÜİK Bilgi Dağıtım, 2021 verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şüphesiz savaşın bitiminden sonra beliren pozitif şartlar ve ortam sayesinde, nüfustaki artış hızlanmıştır. Hatta “resmi bir nüfus politikasının bulunmaması, 1950’lerde ülkenin bir nüfus patlaması yaşamasına engel olmamıştır (Kepenek ve Yentürk, 1996: 364).” 1950-1955 yılları arasında Türkiye’de saptanan doğal nüfus artış hızı %21,7’dir (Tablo 2). Bu oran bazı resmi kaynaklarda daha fazla gösterilir. Örneğin DPT’nin 1962’deki bir yayımında Türkiye’nin 1950-1955 yıllarındaki nüfus artış hızının %28,1’e, 1955-1960 dönemindekinin ise %29,5’e yükseldiği ifade edilmektedir ve bu oranlar dünyadaki en yüksek artış değerleri arasındadır (DPT, 1962: 68; Talas, 1992: 50). 1950-1955 yılları arasındaki nüfus artış oranı yüksekliğinde doğumların yanında yurtdışından gelen göçmen nüfusun fazlalığı da rol oynar (Can, 2021: 52). Örneğin, 1950-1951 arasında Bulgaristan Hükümeti, ülkesindeki Türk nüfusu sınıra yığarak göçe zorlamıştır. İnginar Kemaloğlu’nun 2012’de yayımlanan bir çalışmasına göre, 1951 senesinde Bulgaristan’dan Türkiye’ye göçe zorlanan insan sayısı 100 bine yükselmiştir (İnginar Kemaloğlu, 2012: 36). Tanoğlu, 1952’deki çalışmasında 1950-1951 göçüyle Bulgaristan’dan Türkiye’ye gelen göçmen sayısının 154.393 olduğunu ifade eder (Tanoğlu, 1952: 132). Dahası, Tekin’in 2018’de yayımlanan çalışmasında, 1950’lerden itibaren Yugoslavya’dan da Türkiye’ye bir göç dalgasının yaşandığı belirtilir ve 1952-1965 arasında göçmen sayısının takriben 390.000 olduğu vurgulanır (Tekin, 2018: 259). O halde, Türkiye’nin bu yıllardaki nüfus artışında göçlerin rol oynadığı açıktır. Zira Cillov (1964), ülke nüfusunda görülen 1950’den sonraki hızlı artışta, özellikle 1950-1953 döneminde gelen göçmenlerin etkisinin kesin olduğunu belirtir (Cillov, 1964: 72). Ancak artışı sağlayan asıl faktörün 160 bin civarında olduğu belirlenen göçmen sayısının değil, kaba doğum oranlarındaki hafif yükselme ile ölüm oranlarındaki hızlı azalmanın olduğu düşünülmektedir (Can, 2021: 53).

1946-1960 döneminin özellikleri arasında, 1950’lerden sonra tarımda makineleşmeye bağlı olarak kırsal nüfusun şehirlere yönelmesi hususu vardır (Can, 2021: 53). Bu dönem, kırsalda yoğun işgücüne

duyulan gereksinimin düşmeye başladığı dönemdir. Özellikle traktör başta olmak üzere, bazı araçların kullanılmaya başlanmasıyla işsiz kalan işgücünde artış yaşanmış ve aynı kitle çalışıp geçinmek umuduyla büyük şehirlere göçe mecbur olmuştur (Avcı, 1993: 252). Ayrıca 1940'larda %30 olan kaba ölüm oranı 1960'larda %18'lere gerilediği halde nüfus hızla artmaya devam etmiştir (Yüksel, 2007: 45). Sonuçta Türkiye'de, özellikle 1950'li yıllardan sonraki hızlı nüfus artışının, kırsal bölgelerden büyük şehirlere doğru olan yoğun bir göç dalgasına ve düzensiz şehirleşmeye neden olduğu söylenebilir. Bu hareketliliğin konut açığının neden olduğu gecekondulaşma, işgücü arzının aşırı artışından kaynaklanan işsizlik, mülkiyet sorunu, mekânın kullanımında ortaya çıkan değişimler gibi yeni sorunları beraberinde getirdiği açıktır (Avcı, 1993: 252; Avcı, 2014b: 325-326; Can, 2021: 53).

1.3. Artış Oranının Sınırlı Tutulmak İstendiği Dönem (1960-2014 Yılları Arası)

1960'lı yıllara gelindiğinde nüfus artışındaki hızın devam etmesini gerektiren koşulların ortadan kalkmasıyla, Türkiye'de de nüfus artış hızının azaltılması gerektiği üzerinde durulmaya başlanmıştır (Can, 2021: 53). 1960'lı yıllar, uluslararası toplumda nüfusun kalkınma kavramı ile birlikte anılmaya başlandığı yıllardır. BM Genel Kurulu'nda ilk defa 1962'de "Nüfus Artışı ve Ekonomik Kalkınma" başlıklı bir karar alınmıştır (Ohlin, 1969: 181). Bilindiği gibi Dünya Nüfus Konferansı'nın ilki 1954 yılında Roma'da gerçekleştirilmiş; nüfus, daha çok teorik çerçeve ve sayımlar açısından incelenmiştir. 1965'te Belgrat'ta düzenlenen Dünya Nüfus Konferansı'nda, nüfus artışı ile ekonomik kaynakların dengeli bir şekilde gelişmediğinden yola çıkarak nüfustaki artışın düşürülmesi gerektiği ve bunun aile planlaması gibi anti-natalist politikalarla gerçekleştirilebileceği vurgulanmıştır (WPC 1965, 1966: 91-93).

1960'lı yıllar aynı zamanda Dünya Sağlık Örgütü'nün de dünyada anti-natalist nüfus politikalarının uygulanmasının gerekliliği fikrinden esinlenerek nüfus konusuna giriş yaptığı yıllar olarak bilinir. Bu bağlamda Belgrat'ta toplanan Dünya Nüfus Konferansı'nda, doğum kontrol haplarına uluslararası düzeyde meşruiyet kazandırılmasına yardımcı olunmasına karar verilir (Saraç, 1997: 38).

"1960-1970'ler, açlık ve kıtlığın asıl sebebinin nüfusun çok fazla olmasına bağlayanların sesinin en yoğun duyulmaya başladığı (Özberk, 2003: s.n.y.)" ve nüfus artış hızlarını düşürmedikleri sürece en az gelişmiş ülkelerin geri kalmışlıktan kurtulamayacakları fikrinin etkili olduğu dönemdir. Dolayısıyla nüfus ile kalkınma arasında kurulan böylesi bir ilişki paralelinde, tek çözüm yolu olarak doğum oranlarının düşürülmesi fikrinin savunulduğu ve aynı düşüncenin, zamanın ruhunu yansıttığı açıktır. Dahası Rockefeller Vakfı, Ford Vakfı, Nüfus Konseyi, Uluslararası Planlı Ebeveynlik Federasyonu (IPPF) gibi kuruluşlar nüfus kontrol programlarının oluşturulmasında en önemli desteği vermiş ve yakalanan başarıda büyük pay sahibi olmuşlardır (Ohlin, 1969: 173; Özberk, 2003: s.n.y.). Özellikle Nüfus Konseyi ile Uluslararası Planlı Ebeveynlik Federasyonu'ndan oluşan iki kuruluşun aile

planlaması uygulamasının yaygınlaşmasında oynadıkları rol daha önemlidir. Nitekim Latin Amerika ve Afrika ülkelerindeki aile planlaması girişimlerinin görece başarıya ulaşmasında Uluslararası Planlı Ebeveynlik Federasyonu'nun çalışmaları öne çıkar (Ohlin, 1969: 173-174).

Türkiye için bu konu, 1960 sonrasında kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından ele alınmaya başlanmış ve planlama ile ilgili çalışmalarda nüfus konusu da incelenir olmuştur. Neticede, doğum kontrolüne yönelik bilgilerin verilmesinin bile kanunla yasaklandığı bir atmosferden, ailelerin diledikleri zaman ve bakabilecekleri kadar çocuk sahibi olmalarına olanak tanıdığı kabul edilen “nüfus planlaması” ortamına geçilmiştir (Avcı, 1993: 252; Can, 2021: 53-54).

Tabiatı itibariyle Türkiye'nin dünyada mevcut bulunan böylesi akımlardan etkilenmemesi mümkün olmamıştır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kurulmuş olması bu bakımdan bir milat olabilir. DPT, 30 Eylül 1960 tarih ve 91 sayılı Kanunla Başbakanlığa bağlı olacak şekilde kurulmuş ve beşer yıllık planlar hazırlamakla yetkilendirilmiştir (Şaylan, 1969: 76; DPT, 2009: Önsöz).

1960'ta DPT'nin kurulmasından sonra, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile DPT arasında, öncekinden oldukça farklı ve yeni bir nüfus politikasının oluşturulması hususunda bir görüş birliğine varılmıştır (Yüksel, 2007: 46; Doğan, 2011: 300). Öyle ki, Kepenek ve Yentürk'ün 1996'daki çalışmalarına göre: Türkiye'de hızlı nüfus artışının bir “sorun” olarak algılanması 1960'lı yılların başına ve özellikle 1963-1967 yılları arası döneme (Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı) denk düşmektedir (Kepenek ve Yentürk, 1996: 364). Nitekim Türkiye, Rockefeller Vakfı'nın desteğiyle kurulmuş Nüfus Konseyi'ne 1963'te aile planlamasına toplumun fazlaca ilgi gösterdiğini ifade ederek müracaat etmiş ve Konsey'den nüfus kontrolüne yönelik çalışmalar yapmasını talep etmiştir (Ohlin, 1969: 136; Özberk, 2003: s.n.y.). Ancak 1963 yılında başlanılan “Aile Planlaması” uygulaması, hiçbir dönemde baskıcı olmadığı gibi; politik iktidarların tutumuna göre mütemadiyen gevşetilmiştir (Cillov, 1985: 6). Görüldüğü gibi 1963 senesi, Birinci Beş Yıllık Plan'ın uygulamaya sokulduğu ilk sene olmanın dışında bu bakımdan da önemlidir.

Zira Birinci Kalkınma Planı'nda evvela;

“Nüfusla iktisadi gelişme arasındaki sıkı bağıntı, gelişme planlarında nüfus eğilimlerine ve politikasına büyük bir ağırlık verilmesini gerektirir. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, geri kalmış ülkelerin çoğunda ölüm hadleri hızla düşmekte, fakat doğum hadleri pek değişmemektedir. Böylece nüfus artış hızı gittikçe büyümektedir. Bu durum iktisadi gelişme çabalarını kösteklemektedir (DPT, 1962: 67)” şeklinde bir tespitte bulunmaktadır.

Ardından; *“Türkiye’de nüfus büyük bir hızla artmaktadır. İktisadi gelişme hızının mümkün olduğu kadar büyük olması da bir milli politika haline gelmiştir. Bu sebeple nüfus politikamızda bir değişikliğe şiddetle ihtiyaç vardır (DPT, 1962: 67)”*.

... İfadesine yer verilerek anti-natalist nüfus politikasının uygulanacağını işaretleri verilmektedir. Hatta Plan, açıkça bir “nüfus planlaması” yaklaşımını gündeme getirmekte ve nüfus planlaması kavramını; “ailelerin istedikleri sayıda ve istedikleri zamanda çocuk sahibi olmalarını kolaylaştıran demokratik bir usuldür” şeklinde tarif etmektedir (DPT, 1962: 73). Ailelerin istedikleri sayıda çocuk sahibi olmalarını kolaylaştıran bir planlamanın tatbiki, hem aileleri besleyebilecekleri kadar çocuk sahibi olma özgürlüğüne kavuşturacak, hem de ekonomik kalkınmanın, fazla çocuk yüzünden etkilenmesine engel olacaktır (Cillov, 1964: 81).

Bu bağlamda yeni nüfus politikasının da çerçevesi çizilmiş ve alınacak tedbirler sıralanmıştır. Söz gelimi gebeliği önleyici bilgilerin yayılmasını ve gebeliği önleyen materyal ile ilaçları yasaklayan kanun hükümlerinin kaldırılacağı; sağlık personelinin halka gerekli eğitimi vermesi için kursa alınacağı; araç ve ilaçların ithal edilip (veya imal edilip) ihtiyaç sahiplerine ücretsiz dağıtılacağına altı çizilmiştir (DPT, 1962: 73). Nitekim başlangıçta Birinci Kalkınma Planı ile gündeme getirilen anti-natalist nüfus politikası, sonraki aşamada, 1965 yılında, 557 sayılı Nüfus Planlaması Kanunu ismiyle resmîyet kazanmıştır (Can, 2021: 55). Adı geçen kanun çıkarken TBMM’de üzerinde en çok tartışılan hususlardan birisi yasaya verilecek isim olmuştur. Başlangıçta konması tasarlanan “Doğum Kontrolü” tabiri, Meclis’te devletin ailenin mahremiyetine girmesi olarak algılandığından uygun görülmemiş ve “Nüfus Planlaması” terimi tercih edilmiştir (Özby, 2015: 306). Zikredilen kanununla gebeliği önleyici araç ve ilaçların ithali, dağıtımı ve satışının yanında tanıtım faaliyetleri de yasallaşmıştır (Can, 2021: 55). Ayrıca anti-natalist politikanın sağlıklı uygulanabilmesi için 1965 yılında çıkarılan bir diğer yasayla Sağlık Bakanlığı bünyesinde Nüfus Planlaması Genel Müdürlüğü kurulmuştur (Behar, vd., 1999: 42). Kuşkusuz sözü geçen politikaların uygulanmasında; 1935’te 16 milyon civarında olan ülke nüfusunun, 1966’ya gelindiğinde iki misli artarak 32 milyonu aşması ile nüfus artış hızının 1955-1960 döneminde dünyanın en yüksek oranlarından biri olan binde 29,5 düzeyine ulaşmasının da etkileri olmuştur (Talas, 1992: 50).

1968-1972 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda Birinci Plan’da olduğu gibi anti-natalist nüfus politikasının önemi üzerinde durulmuş ve önceki planda çerçevesi çizilen politikaları sürdürmenin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Plan’ın nüfus konusundaki amacı; “nüfusun yapısını iyileştirmek ve nüfus artış hızını iktisadi gelişmeyi güçleştirmeyecek ölçüde azaltmak (DPT, 1967: 47)” şeklinde belirlenmiştir. Ayrıca nüfus artış hızını yavaşlatmak için uygulanacak “aile planlaması”nın yeni Plan’ın esasını teşkil edeceği vurgulanmıştır (DPT, 1967: 47). Dahası, aile

planlamasının ilkeleri açıkça kaleme alınmış ve ana-çocuk sağlığı, halk sağlığı, aile planlaması vb. kavramlar üzerinde özellikle durulmuştur (DPT, 1967: 180). Görüldüğü gibi nüfus planlaması kavramı burada aile planlaması adını almıştır. Adı ne olursa olsun “Türkiye’de uygulanan doğum kontrolünden, ailelerin istediği zaman ve dilediği sayıda çocuk yapabilme özgürlüğü anlaşılmalıdır. Bu anlam, doğum miktarının devlet tarafından kontrolü veya azaltılması şeklinde mütalaa edilmemelidir. Kontrol işi, doğumların planlanması veya doğumların azaltılması şeklinde olabilir. Her iki durumda da birey, hareketlerinde tamamen özgürdür (Cillov, 1964: 71).” Nitekim “yapılan tahminlere göre 1972 yılına kadar 2,5-3,0 milyon civarında kadın gebelik önleyici yöntemlerden yararlanmıştır. Böylece üreme çağındaki toplam kadınların yaklaşık yarısı aile planlaması çalışmalarının etki alanına girmiş olmaktadır (Metiner, FPPP, s.135 akt. Ohlin, 1969: 136).”

1973-1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, daha çok nüfus sayımlarından elde edilen verilerin analizinin yapıldığı ve Türkiye’deki demografik verilerin diğer ülkelerdeki verilerle mukayese edildiği bir şekil almıştır. Lakin 1950’den itibaren doğurganlıktaki düşük, ölüm oranlarındaki yüksek azalış, birer kazanım şeklinde değerlendirilmiş; doğurganlıktaki düşüşün yeterli olmadığı vurgulanmıştır (DPT, 1972: 75). Dolayısıyla anti-natalist nüfus politikası uygulamalarının ayrıntısına önceki iki planda olduğu gibi girilmese de sözü geçen politikanın bu plan döneminde de sürdürüldüğü saptanmıştır. Böylesi bir yaklaşım değişikliğinde 1974 Bükreş Dünya Nüfus Konferansı’na giden süreç ve akımların da etkili olduğu açıktır (Can, 2021: 56). Zira 1974 Konferansı’nda, sahip olunacak çocuk sayısına ve aynı olgunun gerçekleşme aralığına özgürce karar verilmesinin; bu konuda gerekli eğitim ve materyallerden yararlanılmasının birer temel insan hakkı olması gerektiğine kanaat getirilmiştir (Başar, 2013: 26). Ayrıca anti-natalist nüfus politikasının kalkınma hamlesiyle uygulanması halinde başarıya erişebileceği fikri benimsenmiştir (Aydoğan ve Çoban, 2016: 122). Bu dönemde “*insan gücü sayısında önemli artışlar olmasına rağmen istenen nitelikte insan gücünün zamanında yetiştirilmesinde ve doğru kullanımında tıkanıklıklar devam etmiştir* (DPT, 1972: 81)” ifadesine yer verilerek kalitatif politikanın önemi de ortaya konulmuştur. Dahası, nitelikli insan gücünün ancak doğru bir eğitim politikasıyla yaratılabileceği fikri bu planda yer almış ve ülke eğitim sistemindeki aksaklıklar sıralanmıştır (DPT, 1972: 85-88).

1979-1983 yılları arasından oluşan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı incelendiğinde; önceki planlardaki kadar olmasa da özellikle kırdaki hızlı nüfus artışının, geçimini tarımdan karşıladığı halde topraksız aile sayısını önemli ölçüde yükselten başat etken olarak değerlendirilmiş ve 1963’te %9,1 olan topraksız aile oranının 1973’te %21,9’a tırmadığı vurgulanmıştır (DPT, 1979: 13). “*Plan’a göre, nüfus sorunu demografik, toplumsal ve ekonomik faktörler arasındaki dengenin bozulmasıyla ortaya çıkan bütün problemleri kapsamaktadır* (Can, 2021: 56).” Nüfus politikası ise tüm toplumsal

ve ekonomik uygulamaların ortaya çıkardığı bir olgu yahut bir türevidir (DPT, 1979: 250). Plan'ın kentlerdeki konut gereksiniminin fazlalığını öncelikle nüfus artışına, ardından ailelerin küçülmesi eğilimine bağlaması (DPT, 1979: 254), anti-natalist nüfus politikası karakterini taşıdığını gösteren diğer husustur. Plan, yeterince beslenememenin neden olduğu hastalıklar ile yüksek çocuk ölüm miktarı karşısında ana-çocuk sağlığı hizmetlerinin etkin biçimde yürütülmesinin gerekliliği üzerinde de durmuştur (DPT, 1979: 463). Bir görüşe göre, anti-natalist nüfus politikası (resmi nüfus planlaması programı) özellikle 1980'den sonra salt kentlere sıkışmış bir özelliğe bürünmüş ve başarısızlık nedeniyle 1965'ten itibaren hizmet vermekte olan Nüfus Planlaması Genel Müdürlüğü, anne ve çocuk sağlığına yönelik çalışmaları düzenleyen genel müdürlükle 1983'te birleştirilmiştir (Behar, vd., 1999: 43).

1985-1989 dönemindeki stratejilerin belirlendiği Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, aile planlaması adı altında anti-natalist nüfus politikası uygulamalarının devam ettiği bir sürece karşılık gelmektedir. Plan'a göre, toplumun temeli olan aileye yönelik daha fazla çalışma yapılacaktır. Özellikle ana-çocuk sağlığı öncelenecek aile planlamasına ilişkin çalışmalar genel sağlık hizmetleriyle birlikte ele alınacak, bunun için gerekli olan organizasyon yapısı yeniden tesis edilecektir. Dahası, çocuk ölümlerinin önüne geçmek için doğum öncesi evreden başlamak kaydıyla, kamu/özel ayrımı olmaksızın ilgili tüm kuruluşların desteği sağlanarak yeni teknolojik gelişmelerden de yararlanılacaktır (DPT, 1984: 125).

Türkiye, planlı kalkınma dönemine girdiğinden beri nüfus artış hızının azaltılması yönündeki anti-natalist politika ile nüfusun niteliğini arttırmaya yönelik kalitatif politikanın birlikte uygulandığı bir ülke olmuştur. Söz konusu özelliğin bu planda da kendini hissettirdiği açıktır. Zira Plan'da, nüfusun nitelik ve özelliklerinin geliştirilmesinin temel ilke olduğu vurgulanmış; nüfusun sağlık, eğitim, barınma ve beslenme imkânlarının sosyal devlet olmanın gereği olarak arttırılacağına altı çizilmiştir (DPT, 1984: 125). Ayrıca "ailelere kendi sosyo-ekonomik düzeylerine göre istedikleri sayıda çocuğa sahip olmalarını sağlayacak uygun ve etkili aile planlaması hizmetlerinin sunulacağı (DPT, 1984: 151)" açıkça yazılmıştır. Söz konusu dönem neo-liberal politikaların hiç olmadığı kadar benimsendiği bir süreç olmuştur ki; Plan'da yer alan "*kreş, gündüz bakımevi, huzurevi ve benzeri sosyal tesislerin açılmasına özel sektör teşvik edilecektir* (DPT, 1984: 156)" ifadesi bir nevi devletin yeni neo-liberal anlayış doğrultusunda küçülecek rolünün tezahürüdür. Ana-çocuk sağlığı hizmetlerinin temel sağlık hizmetleriyle bütünleştirilecek olmasının; bağımsız durumdaki ana-çocuk kliniklerinin kapanmasına yol açacağı, açık ise ulaşılabilirliğinin düşmesini beraberinde getireceği açıktır (Can, 2021: 57).

1990-1994 yıllarındaki hedef ve önerilerin belirlendiği Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Türkiye'nin sosyo-ekonomik düzeyiyle uyumlu olmayan yüksek bebek/çocuk ölüm oranlarının

ivedilikle düşürülmesi için alınacak tedbirler üzerinde durulmuştur. Ayrıca nüfusun özelliklerinin geliştirilmesi için düşük nüfus artış hızının gerekliliği vurgulanmıştır (DPT, 1989: 284).

Görüldüğü gibi Plan'da, özellikle 1980'lerden itibaren uluslararası toplumda egemen olan nüfus ve kalkınma arasındaki karşılıklı ilişki ve kalkınmanın odağında insanın bulunduğu görüşüyle topluma görece yüksek yatırım yapmanın lüzumu üzerinde fazlasıyla durulmuştur. Öyle ki dönem, 1994 yılında Kahire'de kısaca ICPD olarak anılan Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı'nın (International Conference on Population and Development) düzenlenmesine karar verilen bir zamana denk düşmüştür. Dikkat edilirse önceki konferanslar "nüfus konferansı" adıyla anılırken; 1994 Kahire Konferansı'na, "nüfus" yanında "kalkınma" kavramı da ilave edilmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin de dünyayı saran böylesi akımlardan etkilenmemesi mümkün olmamıştır. Plan, kalkınma için gerekli görülen nüfus artış hızına ulaşmak için ana-çocuk sağlığı ve aile planlaması hizmetlerinin daha etkinleştirilerek yaygınlaştırılacağı hedefini yinelemiştir (DPT, 1989: 289). Böylece 1990-1994 döneminde de anti-natalist politika uygulamalarına devam edildiği söylenebilir.

Türkiye, 1994-1996 arasını kalkınma planı olmadan geçirdikten sonra, 1996-2000 yılları arasını kapsayan Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı hazırlamıştır. Plan'da: "Hızlı nüfus artışı, bireylerin refah artışından daha fazla pay alabilmesini ve ekonominin değişim sürecinin daha hızlı gerçekleşmesini engellemekte, sürdürülebilir kalkınma çabalarını güçleştirmekte, konut, sağlık, eğitim ve altyapıya olan ihtiyacı artırmaktadır (DPT, 1995: 34)" ve "Aile planlaması hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde ulaşılabilirlik, hizmetin devamlılığı, yaygınlığı ve kalitesi, personelin eğitimi, iyi danışmanlık hizmetinin verilmesi, ulaşım araçları ile tıbbi ve diğer malzemenin sağlanması, sağlık personelinin yüksek dönüşüm hızı, sektörler ve kuruluşlar arası işbirliği önemini korumaktadır (DPT, 1995: 35)" ifadelerine yer verilerek anti-natalist nüfus politikasına devam edileceği yine ilan edilmiştir. Nitekim "Ana-çocuk sağlığı ve aile planlaması hizmetlerinin götürülmesinde, hizmetten yeterince yararlanamayan kesimlere öncelik verilecek, hizmetin niteliği yükseltilecek, ulaşılabilirliği ve sürekliliği sağlanacaktır (DPT, 1995: 36)" hedefine yer verilerek bu konudaki kararlılık tekrar edilmiştir.

2000 senesinde hazırlanan ve 2001-2005 yıllarından oluşan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda üreme sağlığı ve aile planlaması hizmetlerinin temel sağlık hizmetleri ile bütünleştirilmesinin, hizmetlerin cinsiyet ayrımı yapılmadan sunulmasının önemine vurgu yapılmış; üreme sağlığı ve aile planlaması hizmetlerine hedef kitlenin ulaşabilmesi, bunun devam etmesi ve yaygınlığının artırılmasının gereği üzerinde durulmuştur (DPT, 2000: 79-80). Nüfus kayıtlarının etkin bir şekilde tutulabilmesi için Merkezi Nüfus İdare Sistemi'nin (MERNİS) kurulmasının ivedilikle sağlanacağı, bu durumun kurumlar arası bilgi akışını mümkün kılacağı için üreme sağlığı ve aile planlaması

konusundaki etkinliği de arttıracadı ifade edilmiştir (DPT, 2000: 80). Ayrıca istihdam edilen nüfusun eğitim düzeyinin dūřuk olduğuna vurgu yapılarak, dūřuk eğitimin üretim ve verimliliği olumsuz etkilediğinin altı çizilmiş ve işgücünün niteliğinin yükseltilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır (DPT, 2000: 17). Plan'da, 8 yıllık zorunlu temel eğitimin varlığının, kadınlarda dūřuk olan eğitim seviyesinin yükseltilmesi yolunda önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir (DPT, 2000: 93). Neticede Sekizinci Kalkınma Planı'nın anti-natalist ve kalitatif nüfus politikasını gözeten uygulamalara sıklıkla yer veren bir strateji belgesi olduğu söylenebilir.

2007-2013 Dokuzuncu Kalkınma Planı birçok konuda bir "ilk"ler planıdır (Can, 2021: 57). Zira bugüne kadarki bütün planlar beşer yıllık dönemleri kapsamakta iken, bu plan ilk defa yedi yıllık bir periyodu kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Dolayısıyla ismi de "Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı" değil, Dokuzuncu Kalkınma Planı olmuştur. 2006'da yürürlüğe girmesi ve 5 yıllık ilke, politika, hedef ve stratejileri kapsaması gereken Dokuzuncu Plan; "Avrupa Birliği Komisyonu'nun 2007-2013 yıllarını kapsayan Avrupa Birliği bütçe dönemine uyum sağlamak üzere Türkiye'den yeni bir ulusal kalkınma planı hazırlamasını istemesi üzerine, DPT'nin talebiyle gerçekleşen bir yasal düzenlemeyle 2007'ye ertelenmiştir (TMMOB, 2008)." Önceki sekiz plan yüzlerce sayfadan (örneğin Üçüncü Plan 960 sayfadır) oluşmakta iken, Dokuzuncu Plan salt 122 sayfadan meydana gelmiştir. Önceki planlarda mevcut olan ayrıntılı açıklamalar ile istatistiklere bu planda yer verilmemiştir. Plan, AB'ye intibak için şart koşulan geçiş döneminin özellikleri temelinde hazırlanmış ve AB yasal düzenlemelerine uyumlu bir şekilde tasarlanmıştır (Can, 2021: 58). TMMOB'ye göre (2008), Dokuzuncu Plan'da siyasal iktidara yol gösteren ve onu özendiren unsurlar yoktur. Plan salt hedef ve sorunların saptandığı, izlem ve öngörüye yönelik görüşlere yer verilmediği, global rekabet ilişkilerinde entegrasyon koşullarının değerlendirilmediğine yönelik eleştiriler almıştır (TMMOB, 2008).

Plan'da "*Hızlı nüfus artışı ve sanayileşme süreci doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı üzerinde önemli bir baskı unsuru olmaya devam etmektedir* (DPT, 2006: 37)." "*Ülkemizde sosyal hizmet ve yardımlara olan ihtiyaç; göç, kentleşme, aile yapısında meydana gelen değişim, nüfus artışı ve işsizlik gibi nedenlerle artarak devam etmektedir* (DPT, 2006: 52)." gibi ifadelere yer verilerek nüfustaki artışın bir baskı aygıtı olmaya devam ettiği vurgulanmıştır. Bu ve benzeri ifadelerin varlığı da ülkede uygulanmakta olan anti-natalist nüfus politikalarında herhangi bir değişikliğe gidilmeyeceği izlenimi vermektedir. Nitekim bazı metinlerde bu planda, nüfustaki yüksek artışın dūřürülmesine yönelik uygulamaların sürdürülmesi gerektiği hususunun altı çizildiği ifade edilmiştir (Dođan, 2011: 303; Kaya ve Yalçınkaya, 2014: 178).

Özetlemek gerekirse; 1963-1967 Kalkınma Planı'ndan, 2007-2013 Kalkınma Planı arasında geçen sürede, Türkiye'de, nüfus artış hızının azaltılması ve niteliğinin arttırılmasına yönelik politikaların

birlikte uygulandığı söylenebilir (Can, 2021: 58). “*Bu politikaların ortak amacı, nüfus büyüklüğünü kontrol etmenin yanı sıra; ülke nüfusunu sağlık, eğitim, güç-kuvvet, zekâ, iş ve mesleki yeterlilik gibi özelliklerle donatmaktır* (Can, 2021: 58).” Fakat Erken Cumhuriyet Dönemi’nden planlı dönemin başına kadar nüfus artışını teşvik edici; planlı dönemden 2014’e kadar nüfus artışını düşürücü politikalar tasarlandığı halde ne ilk dönemde nüfus artış hızı arzu edilen seviyeye çıkarılabılmış, ne de planlı dönemde istenilen düzeye indirilebilmiştir (Murat, 2007: 54). Zira hazırladıkları politikalarla nüfusu kontrol altına almaya gayret eden Cumhuriyet hükümetlerinin uyguladıkları programların özellikleri; nüfus artış hızını dilediklerince sınırlama, denetleme, düşürme veya yükseltme hususlarında mutlak önlemler almak yerine kolaylaştırıcı, özendirici vb. şeklinde olmuştur (Can, 2021: 59). Nitekim Ohlin’in 1969’da altını çizdiği gibi, nüfus artışına yönelik hükümetler birçok önlem aldıkları halde, aynı önlemlerin etkili olduğunu ispat eden anlamlı bir kanıt rastlanmaz (Ohlin, 1969: 9). Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda nüfus artışını düşürmeyi amaçlayan bir yaklaşım vardır. Ancak bu planın uygulanması aşamasında siyasi iktidarın nüfusun arttırılmasına yönelik bazı söylemleri dile getirmeye başladığı gözden kaçmamıştır. Bu söylemlerin çeşitli gazete haberlerinde yer aldığı saptanmıştır. Örneğin 07.03.2008 tarihli Hürriyet gazetesi, Uşak’ta tertip edilen Dünya Kadınlar Günü’nde Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan’ca sarf edilen “*Sizinle bir Başbakan olarak değil, dertli kardeşiniz olarak konuşuyorum. Biz genç nüfusumuzu aynen korumalıyız. Bir ekonomide aslanan insandır. Bunlar Türk milletinin kökünü kazımak istiyor. Yaptıkları aynen budur. Genç nüfusumuzun azalmaması için en az üç çocuk yapın*” ifadelerine yer vermiştir. Farklı tarihlerde ve sıklıkla tekrarlanan bu ifadeler sonucunda, 2 Kasım 2011 tarih ve 663 sayılı “Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” ile Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Genel Müdürlüğü kaldırılmış, bu görev ise Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Kadın ve Üreme Sağlığı Dairesi Başkanlığı’nca yürütülmeye başlanmıştır (Can, 2021: 59).

1.4. Nüfus Artışının Yeniden Özendirildiği Dönem (2014 Sonrası)

2014 yılı, yaklaşık 60 sene devam eden aile planlaması uygulamasına resmi anlamda son verildiği için önemli bir tarihtir. 2014-2018 Onuncu Kalkınma Planı’nda yeniden nüfusun artması yönünde bir hedeften söz edildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla pro-natalist nüfus politikası şeklinde anılan nüfus artışının özendirildiği uygulamalar söylemden eyleme, hatta resmi belgelere (kalkınma planlarına) girmiş olmaktadır. Nitekim nüfusu arttırma hedefi, yaşlanan nüfusa ilişkin etkin bir önlem olarak düşünülmüş ve Onuncu Kalkınma Planı’nda, uygun zamanlı politikalara ihtiyaç duyulduğunun altı çizilmiştir (Can, 2021: 59-60). Onuncu Kalkınma Planı, nüfusun yeniden bir güç olarak algılandığı bir plan olmanın yanında, nüfus politikalarında önemli bir değişime de işaret etmektedir. Her ne kadar Plan’da küresel güç dengelerini etkilemesi beklenen faktörler arasında nüfus artışından bahsedilse de

(TC-KB, 2013: 10), bunun aslında uygulanmakta olan neo-liberal politikaların bir sonucu olduğu açıktır. Onuncu Kalkınma Planı'nda nüfus artış hızı oldukça düşük olan ülkelerde, yaşlı nüfus miktarının fazlaca artması nedeniyle üretimin düşeceği, vergilerin azalacağı, medikal giderlerin artacağı belirtilirken; bu durumun sosyal güvenlik sistemi üzerindeki baskıyı arttıracığı ve fakat gelişim halinde olan nüfusu görece genç ülkelerin, nüfusu görece yaşlı ülkelere nazaran özellikle işgücü açısından üstünlük sağlayacağı da vurgulanmıştır (TC-KB, 2013: 10-11).

Plan'da 2006'da kadın başına 2,12 çocuk düşmekteyken bu miktarın 2012'de 2,08'e gerilediği; öğrenim ve ekonomik düzeyi bakımından üst sıralarda bulunan kesimde ise bu hızın 1,02'ye düştüğü ve nüfusun kendini yenileme seviyesinin 2,10 olduğu hatırlatılmakta ve önlem alınmasının lüzumu üzerinde durulmaktadır (TC-KB, 2013: 49). Sonuçta *“Tedbir alınmaması durumunda 2038 yılından itibaren çalışma çağı nüfusunun, 2050 yılından sonra ise toplam nüfusun azalmaya başlayacağı tahmin edilmektedir. Bu çerçevede nüfus politikalarıyla doğurganlık hızının arttırılması ve yaşlanan nüfusa yönelik etkin ve uygun zamanlı politikaların geliştirilmesi ihtiyacı bulunmaktadır* (TC-KB, 2013: 49)” ifadesiyle pro-natalist nüfus politikasının uygulanacağı açıkça ve yazılı biçimde ilan edilmiş olmaktadır.

Ancak değişen sosyoekonomik koşullar, geçmişte de uygulanan nüfusu arttırmaya yönelik uygulamalardan fazlasını gerektirmektedir (Can, 2021: 60). Bu nedenle Plan'da, pro-natalist politikanın başarılı olması ve doğurganlık miktarındaki eksilmenin önlenmesi için özellikle kadınların çalışma hayatıyla ilgili bazı kolaylıkların getirileceği ilan edilmiş; iş hayatında bulunanların yararlanacağı doğum izni gibi birtakım kazanımların geliştirileceği, yeni çocuk yuvalarının açılacağı, daha esnetilmiş çalışma olanaklarının sağlanacağına da yer verilmiştir (TC-KB, 2013: 50). Attar'ın 2015'teki çalışmasında, Türkiye'deki politika yapıcılarının doğurganlığa yönelik tutumlarında ciddi değişikliklerin olduğu, diğer kelimelerle söylemden eyleme geçildiği ifade edilir. Dahası, Onuncu Kalkınma Planı'na yönelik tasarlanan *“Ailenin ve Dinamik Nüfus Yapısının Korunması Programı Eylem Planı”*nın bu tutum değişikliğinin diğer kanıtı olduğu vurgulanır (Attar, 2015: 2). Nitekim sözü geçen eylem planı ekonomik imkânsızlıklar nedeniyle evlilikleri geciktirme, aile ve iş hayatı uyumsuzluğunu giderme, çocuk bakım hizmetlerinin pahalılığı ve niteliksizliği gibi sorunlara odaklanarak dinamik nüfus yapısını koruma çerçevesinde hazırlanmıştır (Can, 2021: 61). Dolayısıyla 5 Mayıs 2015 tarihli Bakanlar Kurulu kararının 23 Mayıs 2015 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanmasıyla yürürlüğe giren Doğum Yardımı Yönetmeliği bu açıdan değerlendirilmelidir. Adı geçen yönetmeliğin 5. maddesinde: 15.05.2015 tarihinden itibaren (zikredilen tarih dâhil) görülen canlı doğumların ilkine 300 lira, ikincisine 400 lira, üçüncüsü ve sonrasına 600 lira ödeneceği; ödeme miktarını belirlemek için, 15.05.2015 öncesinde doğan çocukların da sıralamada dikkate alınacağı

vurgulanmıştır (Doğum Yardımı Yönetmeliği, 2015). Böylesi bir yönetmelikle nüfus artışını teşvik eden nüfus politikasının resmîyet kazanmanın ötesinde pratiğe geçtiği söylenebilir (Can, 2021: 61).

Hâlihazırda uygulanmakta olan On Birinci Kalkınma Planı 2019-2023 dönemini kapsamakta ve Plan, öncelikle birtakım tespitlere yer vermektedir. Örneğin dünya genelinde nüfus artışının yavaşlaması ve ortalama ömrün uzamasıyla eşgüdümlü olarak yaşlanma eğiliminin devam ettiği; Türkiye’de %8 olan yaşlı nüfus oranının 2050’de %16’ya çıkacağı öngörüldüğü belirtilmektedir (TC-SBB, 2019: 6). Dahası, yaşlı nüfusun artmasıyla bakım hizmetlerinin geliştirilmesi, hayat boyu eğitim olanaklarının artırılması ve yaşlıların değişen koşullara uyumunun sağlanması gerektiği bugüne kadarki planlardan farklı olarak ilk defa dile getirilmektedir (Can, 2021: 61). Demografik dönüşüm sürecindeki Türkiye’de, demografik fırsat penceresinin olanaklarının önümüzdeki dönemde azalacağı (TC-SBB, 2019: 8) belirtildikten sonra, dinamik ve genç toplum yapısının korunmasını sağlayacak uygulamaların geliştirileceği, geniş ve büyük aile modellerinin özendirileceği vurgulanarak pro-natalist nüfus politikasına devam edileceğinin işaretleri verilmektedir (TC-SBB, 2019: 150). Öyle ki, Plan’da; toplam doğurganlık hızının yenilenme düzeyini aşmasına yönelik gerekli değişiklikler ile ek önlemlere yer verilmesi (TC-SBB, 2019: 167), nüfus artışını hızlandırıcı uygulamalara devam edileceğinin işareti olarak değerlendirilebilir (Can, 2021: 62).

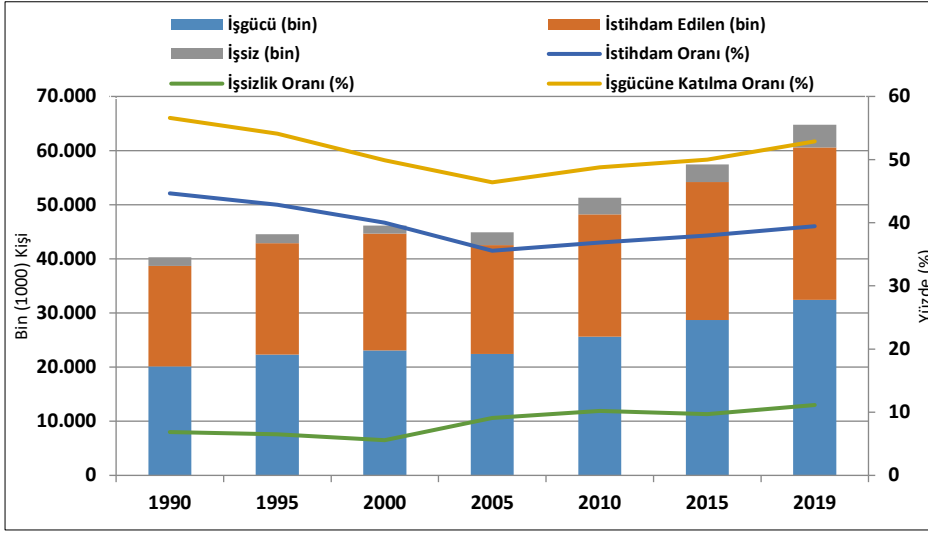
Unutulmamalıdır ki, son yıllarda yapılan çalışmalar; doğurganlığın azalması ve nüfusun yaş yapısının değişmesiyle ortaya çıkan ve “demografik fırsat penceresi” ismiyle anılan demografik avantaj dönemine dikkat çekmektedir (Can, 2021: 107). Özellikle Azalan doğurganlık oranlarının genel nüfus artışındaki etkileri görülmeye başladığında; çalışma çağı nüfusu, bağımlı nüfusa kıyasla yüksek olur. Nüfusta görülen bu aşama, demografik fırsat penceresinin açıldığı geçici bir evredir (Seniloli, 2004; Peng ve Cheng, 2005; Yüksel, 2007; Tansel, 2012; Kaya ve Yalçınkaya, 2014; Ünlü, 2017) ve kabaca 30-40 yıl sürer (Blue ve Espenshade, 2011: 723; Özbay, 2015: 255; Can, 2021: 5). Nitekim Türkiye’de 2010 yılında açılan demografik fırsat penceresi, salt 2040 yılına kadar açık kalacaktır (Can ve Avcı, 2019: 218). Bilindiği gibi işgücü, nüfusun ekonomik etkinliği olan bölümüdür. Ekonomik etkinlik, üretim ve hizmet süreçlerine doğrudan katılmanın ya da katılma isteğinin bir sonucudur. Nüfusun gelişimine bağımlı olan toplam işgücü sunumu (arzı) ve ekonomik koşulların bir sonucu olan işgücü istemi (talebi), emek piyasasının iki ayağını oluşturmakta; arz ve talebin farkı ise sosyo-ekonomik açıdan çok önemli bir sorun olan işsizliği vermektedir (Kepenek ve Yentürk, 1996: 367). Uzunca bir süre yüksek nüfus artış hızının devam ettiği bir ülkede, işgücü arzının artması kaçınılmaz olduğundan, işgücü arzındaki artış ile işgücü talebindeki artış arasında dengeli seyreden bir ilişkinin sağlanması önem taşır. Eğer işgücü arzındaki yıllık artışlar, işgücü talebindeki benzeri artışlarla karşılanmayacak olursa, emek faktörünün sağladığı potansiyeli tam anlamıyla kullanmak mümkün olmaz. Böyle bir

ortamda, işsizlik veya düşük istihdam durumları ortaya çıkar ki, bunun olumsuz etkilerinin yalnız ekonomik değil, aynı zamanda sosyal alanda da kendini göstereceği açıktır (Tuncer, 1977: 43).

Demografik geçiş sürecini yaşamakta olan Türkiye’de çalışma çağındaki nüfusun oranı artmaktadır. Ayrıca yaş yapısındaki bu değişimin kişi başına düşen gelirin artmasını sağlayacağı, bunun ise ekonomik büyümeye dönüştürülebileceğine inanılmaktadır (United Nations, 2004: 2; Leete ve Alam, 1999; Bernstein, 2002; McNicoll, 2003 akt. Peng and Cheng, 2005: 189; Mumcu ve Çağlar, 2006: 5; Van der Ven ve Smits, 2011: 6; Aysan, 2014: 78; Kaya ve Yalçınkaya, 2014: 168; Ünlü, 2017: 76; Seniloli, 2004: 15; Can, 2021: 119). 0-14 yaş grubunun toplam nüfus içindeki payının yüksek olması, toplam tüketimi artırırken, tasarruf oranının azalmasına yol açar (Tuncer, 1977: 44; DPT, 2001: 5; Can, 2021: 119).

Buraya kadar yapılan açıklamalar doğrultusunda Türkiye’nin nüfus ve istihdam ilişkisine bakmak yerinde olur. Sözelimi 1990’da 15 yaş ve üzeri nüfusun meydana getirdiği işgücü 20,1 milyon (%56,6), aynı kitlenin istihdam edilen miktarı 18,5 milyon (%52,1) ve işsiz insan sayısı 1,6 milyon (%8,0) civarındadır. 1995’te işgücü sayısı takriben 2,1 milyon kişi artarak 22,3 milyona (%54,1), istihdam edilen insan sayısı yaklaşık 2 milyon artarak 20,6 milyona (%50,0), işsiz insan sayısı ise 0,1 milyon artarak 1,7 milyona (%7,6) erişir. 2000’de işgücü 0,8 milyon civarında bir artış kaydederek 23,1 milyon (%49,9), istihdam edilen nüfus 1 milyonluk artışla 21,6 milyon (%46,7) dolaylarına ulaşır ki; aynı dönemde, işsiz birey miktarı tersine büyüme sergiler ve 0,2 milyonluk düşüşle 1,5 milyona (%6,5) geriler (TÜİK, 2012: 131-132; TÜİK Haber Bülteni, 15 Nisan 2016 ve 10 Temmuz 2020; Can, 2021: 120). 2010’da işgücü 25,6 milyona (%48,8) erişmiş olup 2000-2010 arasındaki on yıllık sürede 2,5 milyonluk bir artış söz konusudur. Aynı tarihte (2010 yılı) yaklaşık olarak 22,6 milyon (%43,0) birey istihdam edilmiş ve 2000-2010 döneminde zikredilen sayı 1 milyon kişi artmıştır. 2010’u diğer yıllardan ayıran özellik işsizlik miktarının ulaştığı düzeyin yanında demografik fırsat penceresinin açıldığı yıl olmasıdır. Zira bu tarihte işsizlik 3 milyonun üzerine erişerek %12 oranında gerçekleşir. 2019’a gelindiğinde işgücü 32,4 milyon (%52,9), istihdam edilen kişi sayısı 28,2 milyon (%46,0) kişiden meydana gelmesine rağmen işsiz sayısı 4,2 milyona (%13,0) yükselir (Şekil 1).

Şekil 1. Türkiye’de Nüfus ve İstihdam Göstergeleri: 1990-2019

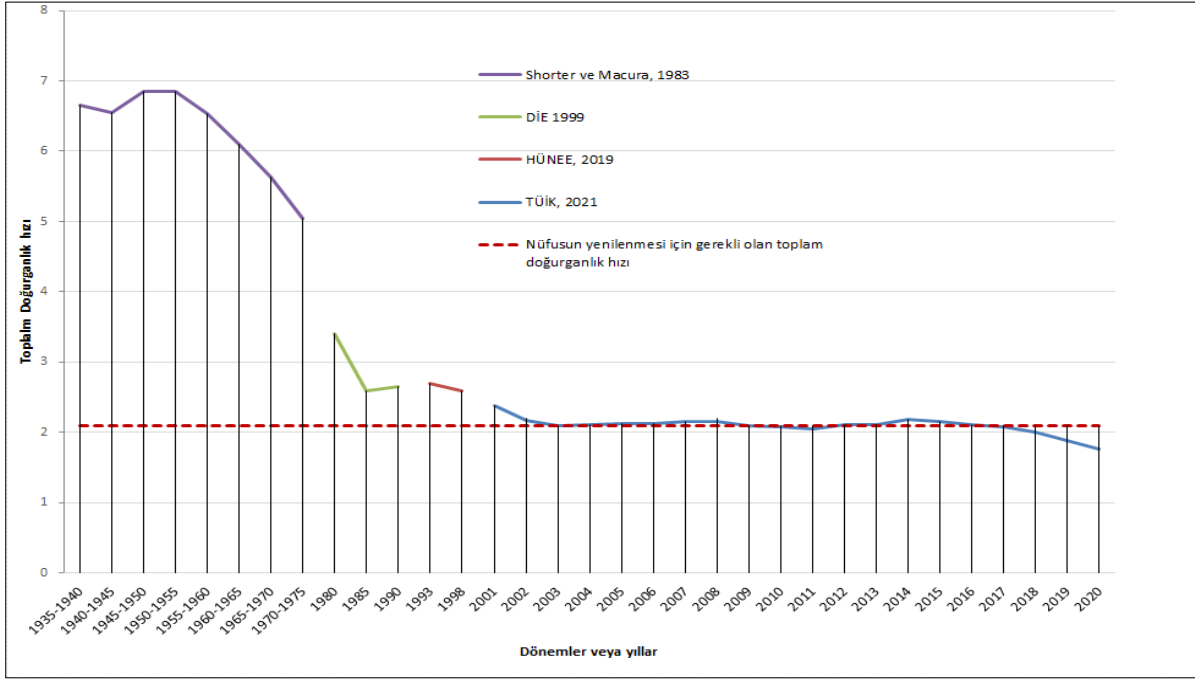

Kaynak: TÜİK, 2012: 131-132; TÜİK Haber Bülteni, 15 Nisan 2016; 10 Temmuz 2020 verilerine göre hazırlanmıştır.

Dikkat edilirse 1990-2019 arasında geçen 29 yıllık süreçte, işgücü 12,2 milyon artarak 20,1 milyondan 32,4 milyona ulaşmıştır ki, bu durumda %60,69 oranında bir artış söz konusudur. Aynı zaman aralığında istihdam edilen birey sayısının 9,6 milyon arttığı ve 18,5 milyondan 28,1 milyona erişerek %51,89 oranında bir artış sergilediği saptanmıştır. İşsiz sayısı ise 2,6 milyon civarında artarak 1,6 milyondan 4,2 milyona erişmek suretiyle toplamda %162,5 oranında bir artış sergilemiştir. Kuşkusuz özellikle işgücü ve işsiz sayısında saptanan yüksek artışlarda 15-64 yaş grubunun bu dönemde en yüksek düzeye çıkmasının (demografik fırsat penceresi dönemi) rolü vardır.

Demografik geçişin doğum oranlarındaki azalmayla ilişkili olduğu unutulmamalıdır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından bu yana kadın başına düşen doğum sayısı (doğurganlık oranı) tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de azalmaktadır (Can, 2021: 63). Bu süreç; “Nüfus büyümesinin yavaşlamasına, genç nüfusun toplam nüfus içindeki payının azalmasına, dolayısıyla yaşlı nüfusun sayısal ve oransal olarak artmasına neden olmaktadır (Işık Erol, 2016: 90)”. Sonuçta devamlı düşen doğurganlık hızı ve artan ömür ortalamasıyla Türkiye’de de yaşlı nüfus miktarı artmaya başlamıştır (Can, 2021: 63). Bu vesileyle Türkiye’nin toplam doğurganlık hızının, ülke nüfusundaki gelişimin açıklanmasına katkı sağlayacağı düşünülmüş ve farklı kaynakların taranmasıyla elde edilen doğurganlık verilerinin kullanıldığı aşağıdaki şekil oluşturulmuştur (Şekil 2).

Şekil 2. 1935-2020 Döneminde Toplam Doğurganlık Oranındaki Değişim

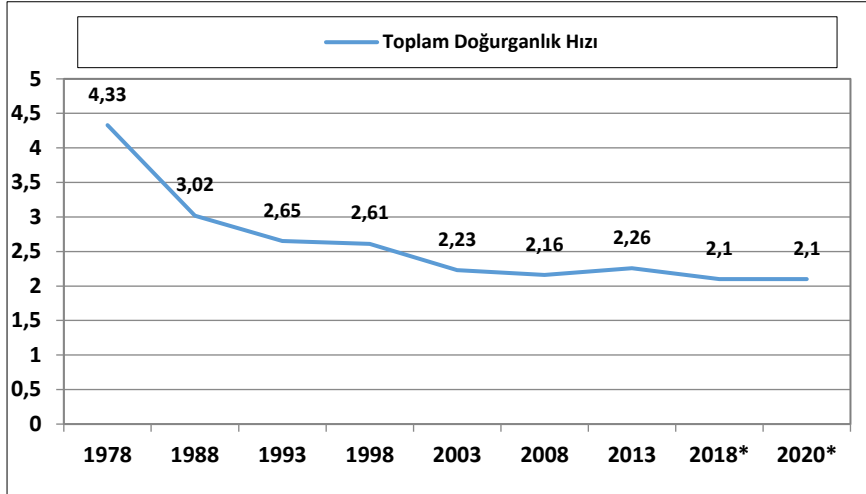
Kaynak: Can, 2021: 63.

Türkiye'nin toplam doğurganlık hızı, 20. yüzyılın ortalarında kadın başına 7 çocuk iken, düşme eğilimine girip bu özelliğini muhafaza ederek 1970'lerin başında kadın başına 5 çocuk düzeyine gerilemiştir (Hancıoğlu, 1994: 5; Yüksel ve Kocaman, 2007: 58). Shorter ve Macura'nın "Trends in Fertility and Mortality in Turkey (1935-1975)" başlığını taşıyan ve 1982'de yayımlanan çalışmalarında, Türkiye'deki doğurganlık eğilimi 1935-1975 döneminden oluşan beşer yıllık evreler halinde incelenmiştir. Bu çalışmada, 1935-1940 döneminde 6,66 olan toplam doğurganlık hızının düşme eğilimini korumak suretiyle, 1970-1975 dönemine gelindiğinde 5,05'e gerilediği tespitine yer verilmiştir (Shorter ve Macura, 1982: 37). Genel nüfus sayımlarından derlenen 1980, 1985 ve 1990 yıllarına ait doğurganlık hızı değerleri incelendiğinde de zikredilen eğilimin devam ettiği söylenebilir. Zira toplam doğurganlık hızı 1980'de 3,41 iken, 1985'te 2,59'a inmiş, 1990'da ise 2,6 civarında (2,65) gerçekleşmiştir (DiE, 1999: 95).

Türkiye'de nüfus ile ilgili verilerin derlenmesinde Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün çalışmaları önemlidir. Bu kurum, kapsamlı bir saha çalışması olan Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması'nı (TNSA) 5 yılda 1 ve sonu 3 ile 8 olan yıllarda düzenler. Söz konusu saha araştırmalarında, Türkiye nüfusunun genel özellikleri, aynı özelliklerin coğrafi dağılışı ortaya konulur. TNSA verileri üzerine yapılan incelemede, kırsal ve şehir yerleşmeleri arasında doğurganlık hızı bakımından belirgin farklılıkların olduğu saptanmıştır. Nitekim Türkiye'nin 1993'teki toplam doğurganlık hızı ortalaması 2,7 iken, bu değer kırsal yerleşmelerinde 3,1 şeklinde tespit edildiği halde şehir yerleşmelerinde 2,4 olarak gerçekleşir. 1998'deki araştırmada kadın başına 2,6'ya düşen

doğurganlık hızı, 2003 ve 2008’de 2,2 düzeyine geriler. 2013 ve 2018 yılında ise 2,3 olarak gerçekleşir (HÜNEE, 2019: 55). 2001’den itibaren TÜİK veri tabanında “*Demografik Göstergeler*” başlığı altında toplam doğurganlık hızı verilerine yer verilmeye başlanmıştır (Can, 2021: 64). Bu verilere göre 2001’de 2,38 olan toplam doğurganlık hızı 2003-2014 döneminde 2,1 civarında olup, 2015 ve 2016 yılında yenilenme sınırında kalmış, bundan sonra da aynı eğilimi devam ettirmiştir (Şekil 3). 2020 verisine göre toplam doğurganlık hızı 2,1 (Şekil 2), ham doğurganlık hızı ise 1,76’dır (TÜİK, 2021).

Şekil 3. Türkiye’de Toplam Doğurganlık Hızı: 1978-2020

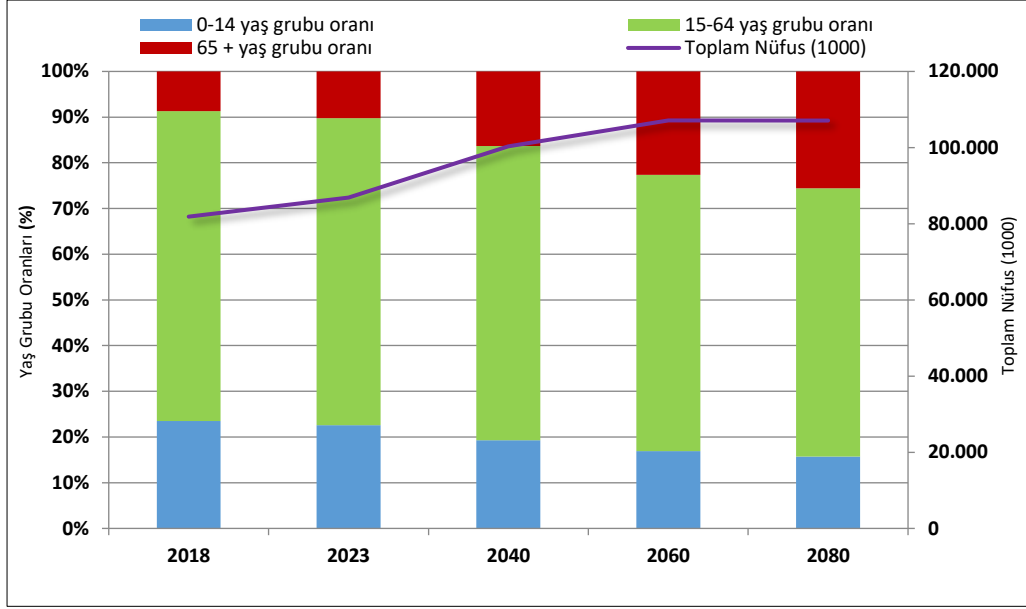
Kaynak: HÜNEE, Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması, 2013: 63.

(*) TÜİK, 2019a Verilerine göre hazırlanmıştır.

Ortaya çıkan bunca demografik gelişimden ekonomik yapıyı yakından ilgilendiren nüfustaki yaş gruplarının da etkileneceği ve nüfusun bir süre sonra yaşlanmaya başlayacağı unutulmamalıdır. Örneğin, TÜİK’in hazırladığı projeksiyonlar 2023’te olacağı düşünülen 86,9 milyon nüfusun %22,6’sını 0-14 yaş grubu; %67,2’sini 15-64 yaş grubu; %10,2’sini 65 üstü yaş grubunun meydana getireceği öngörülmekte ve zaman geçtikçe nüfusun bağımlı kesiminin artacağı varsayılmaktadır (Can ve Avcı, 2021: 246). Zira 2040 yılına gelindiğinde 100 milyon civarında olması beklenen nüfusun %19,3’ünün 0-14 yaş grubu; %64,4’ünün 15-64 yaş grubu; %16,3’ünün 65 üstü yaş grubundan meydana geleceği tahmin edilmektedir. Bu senaryoya göre; 2040’ta, yaşlı nüfusun %15’i aşması dolayısıyla Türkiye yaşlanmış olacağı gibi ülkenin demografik fırsat penceresi de kapanmış olacaktır. Aynı senaryoda ülke nüfusunun 2060 yılında 107 milyon civarına erişeceği; bu miktarın %16,9’unun 0-14 yaş; %60,4’ünün 15-64 yaş; %22,6’sının 65+ yaş grubundan meydana geleceği tahmin edilmektedir. Buna göre 2040’tan sonra yaşlı nüfus oranı gittikçe artacaktır, bu senaryoda, sözü geçen yaş grubunun 2080’de en yüksek düzeye ulaşacağı fakat toplam nüfus miktarının sabit kalacağı öngörülmekte ve toplam nüfusun %15,7’sinin genç nüfus; %58,7’sinin aktif nüfus; %25,6’sının yaşlı nüfus gruplarından meydana geleceği tahmin edilmektedir (Şekil 4). Bu durumda toplam nüfusun

%41,3'ünün bağımlı nüfus olacağı ortaya çıkmaktadır (Can ve Avcı, 2021: 246). Kuşkusuz nüfusun yaklaşık yarısının bağımlı olduğu bir demografik yapı, ekonomik açıdan arzu edilen bir durum olmadığı gibi , böylesi bir yapının ciddi külfetler doğuracağı açıktır.

Şekil 4. Türkiye’de Yaş Grubu Oranı ve Toplam Nüfus Beklentileri: 2018-2080

Kaynak: TÜİK, 2019ç verilerine göre hazırlanmıştır.

SONUÇ

Türkiye'nin nüfus politikaları kronolojik sınıflama bakımından farklılıklar taşır. Diğer bir deyişle Türkiye'deki nüfus politikalarının nüfus literatüründe çoğunlukla iki farklı dönem halinde ele alındığı ve bu dönemlerin "1923-1965 Dönemi" ile "1965 Sonrası" şeklinde sınıflandırıldığı görülür (Doğan, 2011; Başar, 2013; Özbay, 2015). Ancak sözü geçen dönemler bazı çalışmalarda "1920-1950 Dönemi", "1950-1960 Dönemi" ve "1960 Sonrası" biçiminde ve üç dönem olarak ele alınırken (Kepenek ve Yentürk, 1966; Demir, 2016); bazı çalışmalarda ise "1920-1957 Dönemi", "1957-1965 Dönemi" ve "1965 Sonrası Aile Planlaması Dönemi" şeklinde yine üç dönem halinde incelenir (Saraç, 1997). Oysa Türkiye'nin 2014-2018 Onuncu Kalkınma Planı'nda yaklaşık 60 yıl sonra yeniden nüfusun artması yönünde bir hedeften söz edildiği saptanmıştır. Bu durumda ülkenin aile planlaması uygulamasına son verip nüfus artışının özendirildiği yeni bir nüfuslanma sürecine girdiği söylenebilir. Nitekim "uygulanacak nüfus politikalarıyla doğurganlık hızının arttırılacağı" hedefi 2013'te yayımlanan Onuncu Kalkınma Planı'nın (2014-2018 yılları) 49. sayfasında açıkça ilan edilmiştir (TC-KB, 2013: 49). Dolayısıyla nüfus yaşlanması gibi yeni koşullar ve "Doğum Yardımı Yönetmeliği" gibi yeni uygulamaları göz önüne alarak, Türkiye'de uygulanan nüfus politikalarının yeniden ele alınıp sınıflandırılması, nüfus literatürü açısından bir gereksinime dönüşmüştür. Bu çalışma, ülkemizde

uygulanan nüfus politikalarına yeni koşul ve uygulamalardan dolayı yeni bir kronolojik sınıflandırma getirmiştir. Özellikle Cumhuriyet'in ilan edilmesinden bugüne geçen değişim, söylem ve uygulamalar doğrultusunda söz konusu dönemler "1923-1946 Dönemi"; "1946-1960 Dönemi"; "1960-2014 Dönemi"; "2014 Sonrası" şeklinde yeniden sınıflandırılmıştır. Sınıflama, tarihi coğrafya bakış açısıyla ve yeni politikaların hayata geçmesiyle meydana getirilmiş olup; özellikle kronolojik bakımdan önceki çalışmalardan farklıdır.

Buna göre, nüfus artışının özendirildiği erken Cumhuriyet dönemi 1923-1946 yıllarını kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Bu dönemdeki nüfus artışı özendirmesi, Birinci Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı sonrasında kaybedilen nüfusun yerine geçebilecek yeni bir insan gücü koyma hedefine dayanmaktadır. Nüfus bu dönemde, askeri ve siyasi bir güç olarak kabul edilmektedir. Üstelik yeni kurulan Cumhuriyet'in; doğal kaynakların işletilmesi, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve öncesinde mevcut olmayan toplumsal işbölümünün ilerletilip uzmanlaşmanın kurulmasına şiddetle ihtiyacı vardır. Bunun için çok çocuklu ailelere vergi muafiyeti, madalya gibi ödüllerin verilmesi; resmi evlenme yaşının düşürülmesi, çocuk düşürme ve kürtaj uygulamalarının ağır ceza kapsamına alınması vb. uygulamalara girişilmiştir. Bütün bu politikalar, nüfus artış hızında bir istikrar yaratmış ve 1927'de 13,6 milyon olan ülke nüfusu 1945 sayımında 18,7 milyona erişmiştir.

Açık bir politikanın bulunmadığı dönem, 1946-1960 yıllarını kapsayacak biçimde incelenmiştir. Bu dönemde, nüfus artışına ilişkin politikada değişikliğe gidilmemiştir. Fakat nüfusun artmasını sağlamak için yürürlüğe sokulan yeni tedbir veya uygulamaya da tanıklık edilmemiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı bitiminde terhis edilen erkek nüfusun çokluğu, nüfus artış hızını yükseltmiştir. 1950'lerde ülkede bir nüfus patlaması yaşandığı kabul edilir. Zira DPT'nin 1962'deki bir yayımında Türkiye'nin 1950-1955 yıllarındaki nüfus artış hızının %28,1'e, 1955-1960 dönemindekinin ise %29,5'e yükseldiği ifade edilmektedir. Nitekim 1945'te 18,7 milyon olan ülke nüfusu 1960'ta 27,7 milyona ulaşmıştır.

Artış oranının sınırlı tutulmak istendiği dönem, 1960-2014 yıllarını kapsayacak şekildedir. Bu dönemde nüfus artışındaki hızın devam etmesini gerektiren koşulların ortadan kalktığı düşünüldüğünden nüfus artış hızının azaltılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Özellikle Belgrat Nüfus Konferansı'nın etkili olduğu yıllar olan 1960-1970'lerde nüfus artış hızlarını düşürmedikleri takdirde gelişmekte olan ülkeler ile en az gelişmiş ülkelerin gelişemeyeceği fikri benimsenmiştir. Doğal olarak Türkiye de böylesi fikirlerden etkilenerak aile planlaması uygulamasını hayat geçirmiştir. Ancak 1963'te başlanılan bu uygulama, hiçbir dönemde baskıcı olmamıştır. Buna rağmen 1960-1965 yılları arasında %28,53 olan nüfus artış hızı 2010-2015 döneminde %12,01'e düşmüştür. Lakin 1960'ta 27,7 milyon olan ülke nüfusu 2015'te 82 milyona erişmiştir.

2014 yılında, takriben 60 yıl süren aile planlaması uygulamasına resmi anlamda son verilmiştir. Çünkü ülke nüfusunun yaşlandığı tespit edilmiş ve yaşlanan nüfusa önlem olarak nüfus artışının lüzumundan Onuncu Kalkınma Planı'nda (2014-2018 Dönemi) söz edilmiştir. Dahası, 23 Mayıs 2015 tarihli Resmi Gazete'nin yayımlanmasıyla yürürlüğe giren Doğum Yardımı Yönetmeliği'nde nüfus artışını teşvik etmek için her canlı doğum başına bir miktar parasal ödemenin yapılacağı ilan edilmiştir. Bu uygulama, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023 yılları arası) döneminde de devam etmiştir. Zira Plan'da, %8 olan yaşlı nüfus oranının 2050'de %16'ya çıkacağı öngörülmekte olup; bu gidişatı değiştirmek adına 2020 yılında 2,1 düzeyinde olan toplam doğurganlık hızının arttırılmaya çalışılacağı hedefinden söz edilmiştir. Nitekim "Türkiye için yapılan nüfus projeksiyonunun da gösterdiği gibi, nüfus sayısı 2050'de 93,4 milyonluk değeriyle zirveye ulaştıktan sonra gerilemeye başlayacaktır (Can ve Avcı, 2021: 245)." Dolayısıyla 2014'ten itibaren hayata geçen nüfus artışını teşvik eden politikalarla bu senaryonun önüne geçilmek istenmiştir. Dahası, Türkiye'de demografik fırsat penceresinin olanaklarının önümüzdeki dönem azalacağı değerlendirildiğinden yeni politikalarla 30-40 yıl süren demografik fırsat penceresi süreci de uzatılmaya çalışılıyor olabilir.

Demografik fırsat penceresi döneminin (2022 yılı itibariyle), Türkiye'de 18 yıl daha devam edeceği öngörülmektedir. Bu vesileyle çalışma çağındaki nüfusun yaklaşık 18 yıl daha artacağı yahut en azından hâlihazırdaki miktarını koruyacağı açıktır. Üstelik bu sürede bir de yaşlı bağımlı nüfusun giderek yükselmesi beklenmektedir ki, bu durum ciddi bir problemin habercisidir. Zira yaşlı nüfusun artmasıyla emeklilik ve sağlık harcamalarının yükseldiğine yönelik birçok yayın mevcuttur. Nitekim hâlihazırda Türkiye'de yaşlılıkla ilgili birimleri bulunan sağlık kuruluşlarının sayısı son derece az iken; bakımevi ve/veya huzurevi olarak tanımlanan tesislerin toplam kapasitesi ise salt 24.660'tır (Avcı, 2014a: 305; Can, 2021: 140). 2040'ta ülkede yaklaşık 16,5 milyon (16.373.969) yaşlının olacağı düşünüldüğünde (TÜİK, 2019ç), 18 sene daha devam edecek süreç sonrasındaki dönemlerin, yeni fakat oldukça ciddi problemlerle vuku bulması beklenmektedir.

Neticede Türkiye'de geç evlenme ve düşük doğurganlığın egemen olduğu yeni bir yapı oluşmuş olup, bu yapı; çocuk ölüm oranları düşük, daha uzun doğum aralıklarına sahip, şehirde barınan, insan niteliğini daha arttırmayı amaçlayan, az çocuktan meydana gelen ailelerin egemen olduğu kapitalist bir sistem şeklinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla nüfus artışının yeniden teşvik edildiği 2014 sonrası dönemin ortaya çıkışının gerekçesinin böylesi bir sistemde yattığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim demografik dönüşüm sürecindeki Türkiye'de demografik fırsat penceresinin olanakları önümüzdeki dönemde azalacağından dinamik ve genç toplum yapısının korunmasını sağlayacak uygulamaların geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bunun için geniş ve büyük aile modellerinin özendirilmesi

toplumun devamı açısından olağan değerlendirilebilir. Zira nşfusun dengede durması için gereken toplum doğurganlık hızı 2,1'dir.

Turkey's Population Policies In The Republican Era: A New Chronological Classification

EXTENDED SUMMARY

The practices of governments that affect the quantity, quality and geographical distribution of the population are called population policy. In some studies, Turkey's population policies are analyzed in two periods. These are the periods when population growth is encouraged and the population growth rate is tried to be limited, which are mostly classified as "1923-1965 Period" and "After 1965". However, researchers such as Kepenek - Yentürk (1996) and Demir (2016) consider population policies in Turkey: 1) The period when population growth was encouraged (between 1920-1950), 2) The period when there was no clear policy (between 1950-1960), 3) Examines the family planning period (after 1960). Researchers like Saraç (1997), on the other hand, classify the same policies as 1) Incentive period (between 1920-1957), 2) Recession period (between 1957-1965), and 3) Planned period (family planning period after 1965). However, Turkey has adopted a new population policy especially since 2014 and has started to encourage population growth again. Therefore, it can be said that the above-mentioned studies do not address the new pro-natalist population policies that have been implemented since 2014.

This study has reclassified the population policies of Turkey in terms of chronology. The classification differs from previous studies and consists of 4 periods. These are as follows: 1) Early Republican Period, In which Increase was Encouraged (between 1923-1946), 2) The period when there was not clear policy (between 1946-1960), 3) The period in which the increase is intended to be limited (between 1960-2014) and 4) The period in which it is encouraged to increase again (after 2014). Statistics for the years 1935-1975 were taken from Shorter and Macura's 1982 study and SIS (DİE). Statistics for the years 1946-1960 were obtained from TURKSTAT, DPT (State Planning Organization) and UN-DESA. Development plans, General Directorate of Population and MERNIS data were used for the years 1960-2014. Data after 2014 were obtained from the Ministry of Development and Presidency of a Republic. The data of the years ending with 3-8 are based on the field researches of HÜNEE (Hacettepe University Institute of Population Studies).

This study tried to bring a new perspective to the population literature by considering the population policies implemented in Turkey from a geographical point of view, and reclassified the mentioned policies chronologically. This research is different from previous studies. Because, population policies in Turkey are divided into four different periods:

1) Early Republican Period, In which Increase was Encouraged (between 1923-1946): In this period, the damages of the First World War and the Turkish War of Independence were tried to be repaired and the practices continued until the end of the Second World War. In this period, more population

means more power. In addition, population growth is important for natural resources, economic development and the establishment of a social division of labor that did not exist before. During this period, a number of measures have been taken to ensure the rapid growth of the population. These measures have encouraging and prohibitive features. For example, with a law enacted in 1930, a medal was given to families with 6 or more children. Establishing free maternity homes and distributing free medicine to poor citizens in need are other measures. In addition, abortion and other contraceptive practices were included in the scope of heavy punishment. Although it is argued that the legal and administrative measures taken for population growth are not effective, it is clear that the population is in a continuous increase trend.

2) The period when there was not clear policy (between 1946-1960): With the end of the Second World War and the improvement in health services, it is the period when mortality rates have fallen. In this period, the population growth continued without any intervention from the state, as a large number of conscripted male population was demobilized and medicines such as penicillin were accessible. The absence of a formal population policy did not prevent the country from experiencing a population explosion in the 1950s. As a matter of fact, while the natural population growth rate of Turkey was 21.73‰ between 1950-1955, it reached 27.75‰ in the 1955-1960 period. These rates are above the world average. In addition to births, Immigrants from abroad were also effective in this increase.

3) The period in which the increase is intended to be limited (between 1960-2014): It is the period when the idea that economic resources are not developing in a balanced way with population growth has an impact on the international community. It is believed that population growth can be reduced by family planning. In other words, development can only be possible with policies that reduce the population growth rate. In this period, "family planning" began, which allowed families to have as many children as they could take care of. The establishment of the State Planning Organization (DPT) may be a milestone in this regard. Because the population problem has started to be handled by the DPT. During this period, the General Directorate of Population Planning was established and the bans on access to abortion and contraceptive devices were lifted.

4) The period in which Population Growth was encouraged again (after 2014): It is imperative to take effective measures against the aging population. It is assumed that production will decrease, tax revenues will decrease, and health expenses will increase, especially due to the increase in the elderly population. Moreover, this will increase the pressure on social security and such a situation is far from sustainable. Therefore, it is very important to implement some practices to encourage population growth. As a matter of fact, Turkey has taken some measures to increase the fertility rate since 2014. These measures have not been sufficiently effective in achieving the intended rate.

As can be seen, Turkey has implemented the pronatalist population policy twice to stimulate the population growth rate. Implemented the anti natalist population policy based on family planning once, but for about 60 years. And it also lived for a short period of time (about 14 years), when there was no clear population policy. This situation shows that population policies may change according to the conjuncture.

KAYNAKÇA

- Attar, M. A. (2015). "Doğurganlık Kararları, Akılcı Seçim ve Türkiye’de Nüfus Politikası", Türkiye Dördüncü Nüfusbilim Konferansı Tebliğ Metinleri Kitabı, HÜNEE Yayını, 1-20.
- Avcı, S. (1993). "Türkiye’de Şehir ve Şehirli Nüfusun Dağılışı (1927-1990)", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı 28’den Ayrı Basım, s. 248-269.
- Avcı, S. (2014a). "Türkiye’de 65 ve Üzeri Yaştaki Nüfusun Gelişimi ile Mekânsal Dağılışı", TÜCAUM VIII. Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, 299-308.
- Avcı, S. (2014b). "Mekânsal Planlama, Mekâna Müdahale ve Sonuçları Açısından 2B Alanları: Beykoz İlçesi Örneği", İstanbul Ormanlarının Sorunları ve Çözüm Önerileri, (Ed: Akkemik Ü.), Türkiye Ormancılar Derneği Yayını, İstanbul.
- Aydoğan, E. ve Çoban, E. (2016). "Türkiye’de Nüfus Sayımları ve Uygulanan Nüfus Politikaları", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 6, Sayı 2/1, s. 113-126.
- Aysan, M. F. (2014). "Türkiye’nin Demografik Dönüşümü ve Yeni Meydan Okumalar", Türkiye’de Toplumsal Değişim (Ed. Sunar L.), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Başar, E. (2013). Demografiye Giriş, 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Başol, Koray. (1988). Demografi, 2. Baskı, b.y.y., İzmir
- Behar, C. (1982). "Nüfusbilimin Nesnesi (Nüfusbilime Başka Bir Bakış II)", Toplum ve Bilim, s. 116-139.
- Behar, C., vd. (1999). Türkiye’nin Fırsat Penceresi Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri. TÜSİAD Yayını, Yayın No: TÜSİAD-T/99-1-251, Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul.
- Bernstein, S. (2002). "Population and Poverty: Some Perspectives on Asia and the Pacific", Asia-Pacific Population Journal, vol. 17, no. 4, s. 31-48.
- Blue L. Ve Espenshade, T. (2011). "Population Momentum Across the Demographic Transition", National Institutes of Health Population Development Review, 37 (4), s. 721-747.
- Can, B. ve Avcı, S. (2019). "Demografik Fırsat Penceresi Türkiye İçin Demografik Kriz Penceresine Dönüşecek mi?", I. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi (20-22 Haziran 2019) Bildiri Kitabı, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5255, Edebiyat Fakültesi Yayın No: 3465, s. 211-221.
- Can, B. (2021). Demografik Fırsat Penceresi Açısından Türkiye’nin Nüfus Politikaları ve Nüfuslanma Süreci. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.

- Can, B. ve Avcı, S. (2021). “Demografik Geçiş Teorisi Açısından Türkiye’nin Demografik Geçiş Aşamaları ve Nüfuslanma Süreci”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, s. 229-252.
- Cillov, H. (1964). Türkiye’de Nüfus Planlamasının İktisadi Kalkınma Şartları Bakımından Önemi. İstanbul Üniversitesi Yayını, <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/34D30780281C4CE18B58F32818B86630?doi=> (11.09.2020)
- Cillov, H. (1985). Türkiye Nüfusundaki Artışın Etkileri. İstanbul Üniversitesi Yayını <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/EC278092DDBF4FB59C7042B5A7458FF2?doi=> (11.09.2020)
- Demir, O. (2016). “Nüfus Politikaları ve Çin, Fransa ve Türkiye Örneklerinin Değerlendirilmesi”, *Social Sciences (NWSASOS)*, 3C0137, Cilt 11, Sayı 1, 41-61.
- DİE. (1999). Türkiye İstatistik Yıllığı 1998. DİE Yayını, Ankara.
- Dixion-Mueller, R. (1993). *Population Policy and Women’s Rights: Transforming Reproductive Choice*, b.y.y., London.
- Doğan, M. (2011). “Türkiye’de Uygulanan Nüfus Politikalarına Genel Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, Sayı 23, s. 293-307.
- Doğum Yardımı Yönetmeliği. (2015). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.20157695.pdf> (15.04.2019)
- DPT. (1962). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), DPT Yayını, Ankara.
- DPT. (1967). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), DPT Yayını, Ankara.
- DPT. (1972). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), DPT Yayını, Ankara.
- DPT. (1979). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), DPT Yayını, Ankara.
- DPT. (1984). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989), DPT Yayını, Ankara
- DPT. (1989). Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994), DPT Yayını, Ankara.
- DPT. (1995). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), DPT Yayını, Ankara.
- DPT. (2000). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), DPT Yayını, Ankara.
- DPT. (2001). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Nüfus, Demografi Yapısı, Göç Özel İhtisas Komisyon Raporu, Ankara.
- DPT. (2006). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), DPT Yayını, Ankara.
- DPT. (2009). Türkiye’nin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Kalkınmasında DPT, DPT Yayını, Ankara.

- Eryurt, M. A., vd. (2013). “Türkiye’de Nüfus ve Nüfus Politikaları: Öngörüler ve Öneriler”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 46, Sayı 4, s. 129-156.
- Güriz, A. (1975). *Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*. Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, No: 2, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Hancıoğlu, A. (1994). *Turkey Demographic and Health Survey 1993*. Ministry of Health [Turkey]. Hacettepe University Institute of Population Studies, and Macro International Inc., Ankara.
- HÜNEE. (2019). *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2018*, Elma Teknik Basım Matbaacılık, Ankara.
- Hürriyet Gazetesi. (2008). Erdoğan: en az üç çocuk doğurun! Hürriyet 07.03.2008. Elde edilme tarihi: 17 Mayıs 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-en-az-uc-cocuk-dogurun-8401981>
- Işık Erol, S. (2016). “Küresel Bir Sorun Olarak Demografik Dönüşüm: Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Önlemler”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı 37, s. 75-124.
- İnginar Kemaloğlu, A. (2012). *Bulgaristan’dan Türk Göçü (1985-1989)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
- Kaya, V. ve Yalçınkaya, Ö. (2014). “Nüfus Ekonomik Büyüme Kaynağı Olabilir mi?: ‘En Az Üç Çocuk’ Politikasına Tarihsel Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 28, Sayı 1, s. 165-198.
- Kepek, Y. ve Yentürk, N. (1996). *Türkiye Ekonomisi*, 8. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Leete, R. ve Alam, I. (1999). “Asia’s Demographic Miracle: 50 Years of Unprecedented Change”, *Asia-Pacific Population Journal*, vol. 14, no. 4, s. 9-20.
- McNicoll, G. (2003). *Population and Development: An Introductory View*, Policy Research Division Working Paper No. 174, Population Council, New York.
- Mumcu, O. ve Çağlar, E. (2006). “Türkiye’nin Nüfusu Zenginlik Kaynağı Olabilir mi?”, *TEPAV Ekonomi Politikaları Araştırmaları Enstitüsü Politika Notları*, PN-E: 2006-02, s. 1-19.
- Murat, S. (2007). *Dünden Bugüne İstanbul’un İşgücü ve İstihdam Yapısı*, Yayın No: 2007-73, İTO Yayını, İstanbul.
- Ohlin, G. (1969). *Nüfus Kontrolü ve Ekonomik Kalkınma*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları No.5, Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara.
- Özbay, F. (2015). *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus*. İletişim Yayınları 2222, Araştırma-İnceleme Dizisi 369, Sena Ofset, İstanbul.

- Özberk, E. (2003). Nüfus Politikaları ve Kadın Bedeni Üzerindeki Denetim. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Peng, X. ve Cheng, Y. (2005). "Harvesting The Demographic Bonus", Asian Population Studies, 1:2, s. 189-205.
- Resmi Gazete. (12.06.1929). Elde edilme tarihi: 05 Ağustos 2018.
- Resmi Gazete. (6.5.1930). Elde edilme tarihi: 05 Ağustos 2018.
- Saraç, H. (1997). Ekonomik ve Sosyal Boyutuyla İslam'da Nüfus Politikası. Yayın No: 254, İlmî Eserler Serisi: 51, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Seniloli, K. (2004). "To Take Advantage Of The Demographic Window Of Opportunity Or Not - That is The Question: The Case Of Fidji", CİCRED'S SEMINAR, Age-Structural Transitions: Demographic Bonuses, but Emerging Challenges for Population and Sustainable Development, Paris, February 23-26, s. 1-23. <http://www.cicred.org/Eng/Seminars/Details/Seminars/Popwaves/PopwavesSeniloli.pdf> Elde edilme tarihi: 02 Şubat 2019.
- Shorter, F. C. ve Macura, M. (1982). Trends In Fertility and Mortality In Turkey, 1935-1975. Committee on Population and Demography Report No. 8, National Academy Press, Washington, DC.
- Şahin, S. (2015). Geçmiş Günümüz ve Gelecekte Nüfus Gerçeği, 3. Baskı, Pegem Akademi Yayını, Ankara.
- Şaylan, G. (1969). "Türk Kamu Yönetiminde Planlama Birimleri ve Sorunları", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, s. 60-81.
- Talas, C. (1992). Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Tamer, A. ve Çavlin Bozbeyoğlu, A. (2004). "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basındaki Yansımalar", Nüfusbilim Dergisi, Sayı 26, s. 73-88.
- Tanoğlu, A. (1952). "Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 14, Sayı 1-4, s. 129-161.
- Tansel, A. (2012). 2050'ye Doğru Nüfusbilim ve Yönetim: İşgücü Piyasasına Bakış, TÜSİAD Yayını, Yayın No: TÜSİAD-T/2012-11/536, Sis Matbaacılık, İstanbul.
- Tuncer, B. (1977). Ekonomik Gelişme ve Nüfus, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayını, Önder Matbaası, Ankara.
- TC-KB. (2013). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı Yayını, Ankara.
- TC-SBB, (2019). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Yayını, Ankara.

- Teitelbaum, M. S. ve Winter, J. M. (1985). The Fear of Population Decline, Academic Press, Inc., Orlando.
- Tekin, C. (2018). “Yugoslavya’dan Türkiye’ye göçlerin nedenleri 1950-1958”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 39, s. 249-261.
- TMMOB. (2008). “Planlamanın Sonu: 9. Kalkınma Planı”, TMMOB Bildirisi. (09. 04. 2019) <https://www.tmmob.org.tr/icerik/planlamanin-sonu-9-kalkinma-planitmmob-bildirisi>
- Tuğluoğlu, F. (2008). “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)”, Türkiye Parazitoloji Dergisi, Cilt 32, Sayı 4, s. 351-359.
- TÜİK. (2012). İstatistik Göstergeler 1923-2011, TÜİK Matbaası, Ankara.
- TÜİK. (2019a). Demografik Göstergeler 2000-2025. (17.09.2020) <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>
- TÜİK. (2019b). Nüfus, Yıllık Nüfus Artış Hızı ve Yıl Ortası Nüfus Tahmini, 1927-2000. (17.09.2020) http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1047
- TÜİK. (2019c). Nüfus, Yıllık Nüfus Artış Hızı, İl, İlçe, Belde, Köy Sayısı ve Nüfus Yoğunluğu, 2007-2019. (17.09.2020) http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059
- TÜİK. (2019ç). Senaryolara Göre Seçilmiş Yaş Grupları Nüfusları, 2018, 2023, 2040, 2060, 2080. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (21.07.2019)
- TÜİK Bilgi Dağıtım. (2021). İllere Göre Yaş Grubu İstatistikleri 1935-2020. TÜİK Yayını.
- TÜİK Haber Bülteni. (2016). İşgücü İstatistikleri Ocak 2016, Sayı: 21570. 15 Nisan 2016. <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21570> (01.08.2020)
- TÜİK Haber Bülteni. (2020). İşgücü İstatistikleri Nisan 2020, Sayı: 33788, 10 Temmuz 2020. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33788> (01.08.2020)
- United Nations. (2004). World Population 2300, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, UN Publication, New York.
- UN-DESA. (2019). World Population Prospects 2019, Data Query Crude Birth Rate. <https://population.un.org/wpp/DataQuery/>
- TÜİK. (2021). Temel Doğurganlık Göstergeleri 2001-2020. 18 Mayıs 2021 Bülteni. (17.07.2021) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=qUasIhYYRoC3LbeNAisBrbv2vSFc8B3RrYTmImSST3K1FbJb0IIahJCAEq7G6BJ0>

- Ünlü, T. (2017). The Demographic Window Of Opportunity And The First Demographic Dividend: The Case Of Turkey. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Van der Ven, R. ve Smits, J. (2011). “The Demographic Window of Opportunity: age structure and sub-national economic growth in developing countries”, Nijmegen Center for Economics (NICE) Institute for Management Research Radboud University Nijmegen, NICE Working Paper 11-102, s. 1-37.
- WPC. (1966). “World Population Conference, Belgrade, 1965”, Journal of the Institute of Actuaries, s. 91-96.
- Yüksel, Y. (2007). Türkiye’de demografik geçiş süreci ve sosyal politikalar. (Uzmanlık Tezi). DPT Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No: DPT: 2732, DPT Yayını, Ankara.
- Yüksel, Y. ve Kocaman, T. (2007). “Ageing Population, Social Services and Assistance in Turkey”, Aile ve Toplum, Cilt 9/3, Sayı 12, s. 57-64.

KATKI ORANI / CONTRIBUTION RATE	AÇIKLAMA / EXPLANATION	KATKIDA BULUNANLAR / CONTRIBUTORS
Fikir veya Kavram / <i>Idea or Notion</i> %100	Araştırma hipotezini veya fikrini oluşturmak / <i>Form the research hypothesis or idea</i>	Burhan CAN
Tasarım / <i>Design</i> %100	Yöntemi, ölçeği ve deseni tasarlamak / <i>Designing method, scale and pattern</i>	Burhan CAN
Veri Toplama ve İşleme / <i>Data Collecting and Processing</i> %100	Verileri toplamak, düzenlenmek ve raporlamak / <i>Collecting, organizing and reporting data</i>	Burhan CAN
Tartışma ve Yorum / <i>Discussion and Interpretation</i> %100	Bulguların değerlendirilmesinde ve sonuçlandırılmasında sorumluluk almak / <i>Taking responsibility in evaluating and finalizing the findings</i>	Burhan CAN
Literatür Taraması / <i>Literature Review</i> %100	Çalışma için gerekli literatürü taramak / <i>Review the literature required for the study</i>	Burhan CAN

1960-1965 Döneminde Türkiye'den Almanya'ya İşçi Göçleri¹

Araştırma Makalesi/Research Article

Erhan ACAR*

ÖZET

Türkiye ekonomisinin sıkıntılı bir süreçten geçtiği dönemde Almanya'dan gelen işçi talebi ülkenin iktisadi açıdan rahatlaması, işsizliğin azaltılabilmesi ve döviz girdisinin artırılabilmesi için bir fırsat olarak görülmüş, Almanya'ya işçi gönderilmesine karar verilmiştir. 30 Ekim 1961'de Almanya ile işçi gönderilmesine dair bir protokol imzalanmış ve toplu işgücü göçü bu protokol çerçevesinde olmuştur. Almanlar işçi taleplerini ve teminini İstanbul'da kurdukları Alman İrtibat Bürosu vasıtası ile gerçekleştirmişlerdir. Almanya'da çalışan Türk işçiler, sosyal ve kültürel açıdan önemli bir uyum sıkıntısı çekmişler; lisan problemi dolayısıyla sosyal haklarının takibinde zorluk yaşamışlardır. Dönem içerisinde Almanya'ya gönderilen işçi sayısı her geçen gün artış göstermiştir. Almanya'ya gitmek için talebin çok fazla artması ve yoğunluk oluşması ile birlikte bu konu üzerinde fırsatçılık ve dolandırıcılık olaylarına rastlanmıştır. Dönemin sonlarına doğru Almanya'ya işçi göçünde bir nebze olsun azalma yaşanmış, ancak bu azalmaya rağmen 1964 ve 1965 yıllarında Almanya'ya en çok işçi gönderen ülke Türkiye olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye'den Almanya'ya İşçi Göçü, Türkiye, Göç, 1960-1965 Dönemi, Sosyal Tarih.*

JEL Kodları: *F22, J61, O15*

Labor Migrations from Türkiye to Germany in the Period 1960-1965

ABSTRACT

During the period when the Turkish economy was going through a troubled process, the demand for workers from Germany was seen as an opportunity for the country to relief economically, reduce unemployment and increase foreign exchange inflow, and it was decided to dispatch of workers to Germany. A protocol on the dispatch of workers was signed with Germany on October 30, 1961 and mass labor migration was carried out within the framework of this protocol. The Germans realized their labor demands and recruitments through the German Liaison Office they established in Istanbul. Turkish workers working in Germany experienced an important social and cultural adaptation problem; due to the language problem, they had difficulty in following up their social rights. The number of workers dispatch to Germany during the period had increased day by day.

¹Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Prof. Dr. Cezmi Eraslan danışmanlığında 2022 yılında tamamlanan "1960-65 Döneminde Türkiye'de Sosyal Hayat" başlıklı yayınlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, erhanacar@comu.edu.tr. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1987-4579>

With the demand for going to Germany increasing too much and intensifying, opportunism and fraud had been encountered on this issue. Towards the end of the period, there was a slight decrease in labor migration to Germany, but despite this decrease, Türkiye was the country that dispatch the most workers to Germany in 1964 and 1965.

Keywords: *Labor Migration from Türkiye to Germany, Türkiye, Migration, Period 1960-1965, Social History.*

JEL Codes: *F22, J61, O15*

** Bu çalışma Araştırma ve Yayın Etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.*

GİRİŞ

İnsanlar geçmişten bu yana bir yerden bir yere siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel sebeplere bağlı olarak zaruri ya da gönüllü olarak göç etmişlerdir. Bu göçlerden biri de ekonomik nedenler ile alakalı olarak gerçekleştirilen emek göçleri şeklinde de adlandırabileceğimiz işçi göçleridir.

1960'lı yıllara kadar Türkiye'den işçi olarak göç edenlerin sayısı oldukça azdı. Daha ziyade doktorlar gibi yüksek tahsil görmüş Türkler uzmanlaşmak için yurt dışına çıkmış, hatta gittikleri yerlerde çalışma ortamlarını sağladıktan sonra kalmışlardı. II. Dünya Savaşı sırasında önemli sayıda iş gücünü yitiren Almanya ve bütün Avrupa ülkelerinin savaş sonrasında iş hacimlerinin gelişmesi karşısında sanayi sektöründe makineleşmeden yararlanmalarına rağmen büyük bir işçi ihtiyacı belirmişti. Buna bağlı olarak işçi açığını kapatmak adına Avrupa ülkeleri dışarıdan işçi alımı için girişimlere başlamışlardı. Söz konusu teşebbüslere cevap veren ülkelerin arasında Türkiye de yer almıştı. İlk başlarda kendi imkânlarıyla bireysel olarak yurt dışına çalışmak üzere giden Türk işçileri, 1960'lı yıllarla birlikte toplu bir biçimde dış ülkelere göç etmeye başlamıştı (Akdoğan, 1962a: 3). Türkiye'den Avrupa'ya yönelen işçi göçleri, 27 Mayıs darbesi sonrasında artan işsizlik, döviz dar boğazı gibi ekonomik problemlere çare bulmak için yürütülen çözüm arayışlarından biriydi (Sezer Şanlı, 2017: 669). Zira vatandaşlara yurt dışında iş temin edilmesi işsizlik ile mücadelede, ekonomi açısından “en kulfetsiz” bir yol olarak görülmüştü (Birerçin, 1967: 200). Öyle ki, döviz girdisini temin edebilmek, işsizliğin negatif yansımalarını bir nebze azaltabilmek ve yurt dışına çıkacak olan işçilerin edineceği tecrübelerden nitelikli işgücü olarak yararlanabilmek maksadıyla Almanya'dan gelen işçi talebi olumlu karşılanmıştı (Yaprak, 2013: 864). Bu çalışmada Türkiye'den Avrupa'ya Almanya ile başlayan iş göçünün nedenleri, işçilerin Türkiye'den gidiş süreci ve gidiş sürecinde karşılaşılan sıkıntılar, Türk işçilerin yurt dışına adaptasyonu ve iş göçünün Türkiye'ye yansımaları ile söz konusu göçün sonuçları ele alınmıştır. Çalışmamızda, yararlanılan kaynaklar açısından Türk basını ön plana çıkmaktadır. Basının yanı sıra arşiv belgeleri ile araştırma-inceleme kategorisindeki diğer kaynaklardan da faydalanılmıştır.

1. ALMANYA'YA TOPLU İŞ GÖÇÜNÜN BAŞLAMASI

1960'lı yılların ilk başvurularında 45 bin Türk, Almanya'da çalışmak üzere ilgili mercilere başvuruda bulunmuştu. Müracaat edenlerin 9 bini özel müesseseler aracılığı ile başvurularını gerçekleştirirken, geri kalan 36 bini İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıtası ile müracaat etmişti. Bu ilk başvurularda Almanya'da çalışmak isteyenlerin önemli bir kısmının terzilik yapmak istedikleri, bir kısmının da meslek olarak hemşireliği gösterdikleri görülmekteydi (Cumhuriyet, 13.8.1961: 1). Kadınların sayısının 2500 civarında olduğu bu başvurularda oran olarak erkeklerin daha ağırlıklı olduğunu ifade edebiliriz. Müracaatlar şehir olarak değerlendirildiğinde İstanbul ön planda yer alırken bu şehri Ankara ve Adana takip etmişti. 17.646 ile müracaatların en yoğun olduğu ay 1961 yılının Temmuz ayı olmuştu (Cumhuriyet, 13.8.1961: 1). Söz konusu başvurularda ise meslek grupları açısından mensucat ve inşaat işçilerinin ağır bastığı belirtilmişti. Buradan anlaşıldığı gibi Türkiye'de sanayide dokuma ve inşaat sektörlerinde sıkıntılı bir dönemden geçildiği ortaya çıkmaktaydı. Müracaatlar konusunda niteliğe yönelik olarak bazı eleştiriler bahis konusu olmuştu. Eleştirilere göre nitelikli elemanların başvuruda bulunmaları ile kalifiye elemanların toplu bir biçimde Türkiye'den ayrılabilmesi ve ülkenin nitelikli işgücü hususunda sıkıntıya düşeceği öne sürülmüştü. Eleştirilerin yoğunlaşması ile birlikte İş ve İşçi Bulma Kurumu İstanbul Şubesi Müdürlüğünden bir açıklama gelmiş, böyle bir tehdidin olmadığı, daha ziyade yarı kalifiye ve genç işçilerin Almanya'ya gönderilmelerinin gündemde olduğu ifade edilmişti. Ayrıca bu iş göçünün Türkiye için yararlı olacağı, döviz girdisinin temin edilmesinin yanı sıra yarı kalifiye elemanların çalıştıkları yerlerde yetişerek tam kalifiye olarak geri dönmelerinin mümkün olabileceği üzerinde durulmuştu.

Almanya'ya işçi temin etmek maksadıyla İstanbul'da kurulan Alman bürosunun müdürü Herr Hans Meier kendi kanalları vasıtasıyla 250 kişilik ilk kafilenin Almanya'ya gönderileceğini açıklamıştı (Cumhuriyet, 13.8.1961: 5). Bu kafilenin 18-35 yaş grubu aralığında bulunan işçilerden seçildiği ve Köln'de bulunan Ford-Taunus otomobil fabrikasında çalışacakları kaydedilmişti. Öte taraftan farklı kanallar aracılığı ile müracaatta bulunan 9 bin civarında Türk işçisinin müracaatlarının reddedildiği bildirilmiş, Alman sanayicileri, başvuruların İstanbul'da kurulan büro aracılığı ile gerçekleştirilmemesi durumunda müracaatların kabul edilmeyeceğini belirtmişti (Cumhuriyet, 13.8.1961: 5).

2. ALMANYA'YA YAPILAN İŞ GÖÇÜNÜN NEDENLERİ

Türkiye'den Almanya'ya gerçekleştirilen işgücü göçünün nedenlerinin başında ülkenin ekonomik açıdan sıkıntılı bir dönemden geçmesi gelmekteydi. Türkiye'de iş imkânlarının son derece kısıtlı bir hal alması sonrasında ailelerinin geçimlerini sağlamak isteyen işçiler, iş bulmak için muhtelif arayışlara girmişlerdi. Bu arayışlardan biri de yurt dışında çalışma seçeneği olmuş, Türkiye'deki

ekonomik problemler ve işsizlik, işçileri yurt dışına göçe yönlendirmişti. Geçimlerini temin etmek maksadı dışında farklı sebeplere bağlı olarak da Almanya'ya çalışmak için giden işçiler bulunmaktaydı. Bunlara örnek verecek olursak sadece bir otomobil alma hevesiyle Almanya'ya gidenler olmuştu (Akşam, 22.9.1963: 4). Bunun dışında dil eğitimi alıp, Almancayı iyi bir şekilde öğrenmek, çalışmanın yanı sıra iyi bir eğitim alabilmek ya da kültürel olarak kendini geliştirebilmek, iyi elbiseler edinebilmek veya eş bulmak için dahi Almanya'ya gidenler vardı (Akdoğan, 1962a: 3). Akdoğan'a göre sadece bu sebeplere dayanarak Almanya'ya çalışmak için gidenlerin sayısının oldukça az olduğu belirtilmiştir. Almanya'ya giden işçilerin önemli bir kısmı yeterli derecede maddi imkana sahip olduktan sonra geri dönmeyi planlarken bir kısmı Türkiye'ye geri dönmeyi düşünmemişti ya da düşünememişti. Zira bu husus yurt dışında kendilerine sunulan iş imkânı karşısında geri döndüklerinde iş imkânı ve hayat şartları daha kısıtlı bir ortama geleceklerinin farkında olmalarından kaynaklanmıştı (Akdoğan, 1962a: 3).

Almanya'da dönem itibariyle iş imkânları ve sosyal hayat bakımından bazı şehirler ön plana çıkmaktaydı. Hamburg, Türk işçilerin en beğendiği şehirlerden biriydi. Almanya'nın o yıllarda nüfusu itibariyle Berlin'den sonraki en büyük şehri olan Hamburg'ta iş yerleri ve eğlence yerleri oldukça fazlaydı. Gemi tezgâhlarında önemli sayıda Türk işçisi görev yapmaktaydı. Ancak buralarda çalışabilmek için çok çaba sarf edilmesi ve sabır gösterilmesi gerekmekteydi. Gemi tezgâhlarında görev alan işçiler belli bir süre boyunca işlerini düzgün bir şekilde yerine getirebilirse ve amirlerinin takdirlerini kazanabilirse kalıcı olarak görev yapabiliyorlardı. Çalışma ücretlerinin tatmin edici ve bir hayli yüksek olduğu buralarda işçiler için önemli bir sıkıntı kalacak yer problemiydi. İşçiler, çalıştıkları yerlerde lojman temin edildiği takdirde bu sıkıntıyı aşarlarken, lojman tahsis edilmediği durumlarda yüksek ev kiralari nedeniyle sıkıntı yaşamışlardı. Almanya'nın bir diğer büyük şehri Köln'de de çok sayıda Türk işçi bulunmaktaydı. Çok sayıda fabrikanın mevcut olduğu Köln'de bilhassa otomobil fabrikalarının fazlalığı dikkati çekerken, bu fabrikalardan alınan ücretler ile ilk zamanlarda geçimlerini zar zor temin edebilen işçiler, Almancayı iyi bir şekilde öğrenip çalıştıkları müesseselerde uzun süre geçirdikten sonra kazançlarını bir nebze artırabilmişlerdi. Türk işçilerin yoğun olarak çalıştığı Düsseldorf, Frankfurt ve Münih Almanya'nın diğer büyük şehirleriydi. Bu şehirlerde çalışan Türk işçilerin ilk zamanlarda karşılaştıkları temel problemlerden biri yeni olmalarının da getirdiği dezavantajla birlikte geçim sıkıntısı çekmeleri olmuştu. Bunun yanı sıra yeni bir yere, yeni yeni yemeklere alışmanın sıkıntısını da yaşayan işçilerin ilk dönemleri bir hayli zor geçmişti (Son Havadis, 19.2.1963: 3).

3. TÜRKİYE İLE ALMANYA ARASINDA İMZALANAN İŞÇİ PROTOKOLÜ VE GİDİŞ ŞARTLARI

30 Ekim 1961 tarihinde Türkiye ile Almanya arasında işçi gönderilmesine dair bir protokol imza altına alınmıştı. Protokole göre işçiler kendilerine imzalatılan mukaveleye uymak ve her çeşit ağır hizmeti görmek durumunda kalmaktaydı. İmzalatılan mukavelelerde işçilerin görev tanımlarının ve hangi sektörde çalışacaklarının net bir şekilde belirtilmemesi birtakım sıkıntıları da beraberinde getirebiliyordu. Buna bağlı olarak Lütfi Akdoğan'ın da belirttiği gibi protokolün Türk işçisine imtiyaz sağlamadığı aksine bazı mağduriyetler doğurduğu yönünde eleştirilerde bulunulmuştu. Ayrıca anlaşma hükümleri gereğince bir işe giren işçi daha iyi imkanlara sahip yeni bir iş bulduğunda işini değiştirmesi de pek mümkün gözüküyordu. Bu da işçilerin elini kısıtlayan bir husus olmuştu. Anlaşmaya binaen Alman İş ve İşçi Bulma Kurumunu temsil eden bir Alman irtibat bürosu Türk İş ve İşçi Bulma Kurumunda yerleşmişti. Ücret konusunda asgari ücretten az maaş verilemeyeceği hükmü konmuştu. Bu hükmün konulmasındaki ana prensibin Almanya'daki yerli işçilerin haklarının korunmasına dayandığı öne sürülmüştü. Asgari ücretten düşük bir ücret söz konusu olduğu takdirde Alman işçilerin işlerinin de tehlikeye girebileceği işaret edilmiş, anlaşmada yer alan bahis konusu hükmün daha ziyade Alman işçilerin konumunu korumada etkili olacağı üzerinde durulmuştu. Ücret hususunda bir diğer problem ile alakalı olarak; 20 yıllık kalifiye bir Türk işçisi, asgari ücret üzerinden yapılan anlaşmaya göre saatte 1,85 mark alacaktı. Söz konusu saatlik ücret, kalifiye olmayan acemi bir Alman işçisinin ücretine denk gelmekteydi. Bütün bunlara bağlı olarak imzalanan protokol, işçilerin haklarını korumaktan uzak bir anlaşma olarak nitelendirilmişti (Akdoğan, 1962b: 3). Dolayısıyla daha ziyade Türkiye'deki işsizlik çıkmazının aşılması ve döviz girdisinden yararlanılması düşünülmüştü (Çil, 2011: 49). 1961 işçi protokolü adeta bir milat olarak kabul edilmiş, iş göçü hususunda diğer ülkeler ile imzalanan anlaşmalar bu protokol sonrasında gerçekleştirilmişti (Ünver, 2012: 178).

Almanya'dan en çok talep edilen iş kolları madencilik ve inşaat iş kolundan gelmekteydi. İş bulma kurumuna madenci olarak başvuranlar en çok üç ay, inşaatçılar da en çok dört ay kadar beklemekteydi. Öte yandan diğer fabrika işçileri ise 8-12 ay kadar bekleyebilmekteydiler. 1963 yılına kadar Almanya'ya giden işçilerin ancak yüzde onunu kadınlar teşkil etmekteydi. Kurum kanalı ile 2000 kadar kadın işçinin Almanya'ya gittiği tespit edilmişti. Kadınların Almanya'da çalışma isteklerinin çok çabuk karşılık bulduğu söylenebilir. Kadın işçiler kuruma başvurduktan en fazla 10 gün sonra yola çıkma imkânına sahip olabilmekteydi. Bu sürecin kısa zamanda neticelenmesi, kadın işçilerin müracaat edebileceği işyeri sayısının çalışmak için başvuran kadınların sayısından bir hayli fazla olmasından ileri gelmekteydi (Marquard, 1967: 173). Dönemin şartlarına bağlı olarak, çalışmak üzere giden kadınların bir kısmı çocuklarını ve eşlerini geride bırakmak zorunda kalmışlardı. İşçi göçünün

ileriki dönemlerinde de görülebilen bu durum aile kurumu için parçalanma gibi olumsuz tabloların ortaya çıkmasına da neden olmuştu (Genel, 2014: 316, 317).

Almanya'ya işçi olarak gitmek için, askerlik görevini yerine getirmek şarttı. Sanat Enstitüsü ve Teknik Okul mezunları, askerliklerini yapmadan da gidebilmekteyken Almanya'da çalışabilecekleri süre iki askerlik yoklaması arasındaki zamanı geçemezdi. Ayrıca hürriyeti tahdit cezası ile mahkûm edilmemiş olmak lâzımdı. Kuruma başvuran her işçinin, sabıkası olmadığına dair savcılıktan bir belge, bir işte çalışmışsa bonservis, kimlik cüzdanı, 5 adet fotoğraf, çiçek aşısı olduğuna dair belge getirmeleri şarttı. Kuruma başvuran her işçiye bir iş isteme kartı açılırken, bu kâğıtta kişinin adı, soyadı, mesleği, eğitim durumu, askerlik ve yaş durumu yazılıydı. İşçi bu karta sadece bir mesleğin adını yazmalıydı. Şayet işçi birden fazla iş ya da meslek ismi belirtmişse, bunlardan ilk olanı dikkate alınırdı. Almanya'ya gitmek için çabalayan işçilerin karşılaştıkları ilk sorun kendi hatalarından veyahut ihmallerinden ortaya çıkan bir durum olan kurumda yaptıkları yanlışlıklarla ilgiliydi. Bu noktada her işe razıyım diye kendi mesleğini yazmayanlar Almanya'ya gittiklerinde tahsillerine uygun düşmeyen bir işte çalışmak zorunda kalacaklardı.

Kurumda Almanya'ya gitmek isteyen işçiler tarafından doldurulan kâğıtlar, kuruma başvuranların mesleklerine göre ayrı ayrı ve başvuru tarihlerine göre sıraya koyulmaktaydı. Her işçiye bir sıra numarası verilir ve bu sıra numarası ayrıca işçinin kimlik cüzdanına da yazılırdı. İşçi Almanya'ya gönderilirken bu sıra numarasına bakılarak gönderilmekteydi. Yalnız kuruma aynı anda başvuranlardan meslekleri farklı olanlar daha önce ya da daha sonra gidebilirlerdi. Bunun da nedeni Almanların her meslekten aynı zamanda ve aynı sayıda işçi istememeleriydi. Hangi iş kolunda fazla işçi talep ediliyorsa, bu kola girmiş işçiler öncelikle gitmekteydiler. Ayrıca Almanların taleplerine göre; bazen kıstas olarak belli bir yaş, eğitim ve iş tecrübesi aranmaktaydı. Buna bağlı olarak, Almanların istediği yaşta, istediği okulu bitirmiş, istediği yıl kadar o işte çalışmış olanların sırası da diğerlerinden önceydi.

Federal Almanya İş ve İşçi Bulma Kurumu, Almanya'ya gidecek işçilerin işiyle uğraşmak üzere, İstanbul'da bir büro kurmuştu. Bu büroya Alman İrtibat Bürosu da denilmekteydi. Almanya'daki işverenler istedikleri Türk işçileri ile ilgili taleplerini bu büroya bildirmekteydiler. Alman İrtibat Bürosu, talepleri İş ve İşçi Bulma Kurumu İstanbul teşkilâtına, İstanbul teşkilâtı da Türkiye'de bulunan bütün İş ve İşçi Bulma Kurumu şubelerine duyurmaktaydı. Bundan sonra, yurdun her yanındaki İş ve İşçi Bulma Kurumu şubeleri Almanya'dan gelen talebe göre, sıraya girmiş işçilerin kartlarını inceleyerek ilk seçmeyi yapar, 2-3 kişilik bir komisyon tarafından yapılan bu seçmede, Alman işverenlerin istediği yaş, eğitim ve iş tecrübesi göz önünde bulundurulurdu. Almanya'ya gönderilmek üzere işçi kartlarına bakılarak ilk seçmeleri yapılan işçilere, İş ve İşçi Bulma Kurumu Şube ve Büroları

tarafından birer davetiye gönderilirdi (Akşam, 23.9.1963: 4). Davet mektubunu alan işçi, mektubun postaya verildiği tarihten itibaren en geç 10 gün içerisinde kuruma başvurmak mecburiyetindeydi. Bu süre içerisinde kuruma başvuruda bulunmayanlar hakkını kaybetmekteydiler. Dolayısıyla hakkını yitiren işçiler tekrar sıraya girmektedirler. Bu durumun zamanla sıkıntı yaratmasından dolayı İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürler Kurulu bir karar almak zorunda kalmıştı. İlk davetiyeyi alan ve önemli bir mazeretinden ötürü 10 günlük süre içinde kuruma başvurmayan işçiye, ikinci bir davet mektubu gönderilecekti (Akşam, 23.9.1963: 4).

Almanya'ya gidecek Türk işçileri için, hastanelerden alınan sağlık raporları, Almanya'daki iklim ve iş şartları bakımından, bir kere de Alman İrtibat Bürosu doktoru tarafından incelenmekteydi. Alman doktoru bu incelemeden sonra gitmesinde bir sakınca bulunmayan işçileri bizzat muayene etmekteydi. Bu muayene sonucunda da sağlık açısından bir problemi olmadığına kanaat getirilen işçilerin gönderilme işlemlerine başlanılmaktaydı. Tophane'deki Alman İrtibat Bürosunda görevli olan Dr. Schenkel muayeneden geçenlerin yüzde 10-12'sinde ciğerlerinde hastalık görülerek gitmelerine onay verilmediğini belirtmiştir. Ayrıca Avusturya'ya gitmek isteyenlerin arasında da 7 frengili tespit edildiği bildirilmiştir.

İlk sağlık muayenelerinin ardından işçilerin pasaport işlemlerine başlanılmaktaydı. Bunun için de işçilerden; dört adet vesikalık fotoğraf, fotoğrafı nüfus idaresince tasdikli olan kimlik cüzdanının aslı, askerlik durumu için askerlik şubesinin resmî mühürlü ve onaylı yazısı, pasaport dilekçesi, Emniyet Müdürlüğü Pasaport Servisine verilmek üzere pasaport ücreti, sonra da bu ücretin makbuzu ve tarih numarası ile İş ve İşçi Bulma Kurumuna bildirilmesi istenmekteydi. Bunun dışında, yurt dışındayken pasaport geçerlilik süreleri sona erenlerin, buldukları yerin konsoloslughuna başvurarak, süreyi uzatmaları gerekmekteydi. Ayrıca izinli bir şekilde yurda dönenlerin, pasaport uzatma isteklerinin yerine getirilmesi için, iş yerlerinden izinli olduklarına dair bir belge almaları şarttı. İzinli gelenler içinde böyle bir belge almayanlar, dönüşlerinde 500 liralık bir vergi ödemek durumunda kalmaktaydılar. Bu işlemler sonrasında Almanya'ya gidecek olan işçilerin şikâyetçi oldukları bir mesele vardı. Buna göre, Yugoslav Konsoloslughunda yapılan vize işlemi ilgili bir sıkıntı yaşandığı ileri sürülmüştü. Konsolosluktan vize ücreti olarak ödenecek para 10 lira iken, orada bulunan bazı şahıslar bu ücreti 20-30 liraya çıkarmaktaydılar. Konsolosluk kapısında bulunan bir şahıs, gelenlerin pasaportunu alıyor ve vize için açıktan 10 lira istiyordu. Bu parayı ödemek istemeyenler birkaç gün daha geç vize alıyorlardı.

Mesleki seçimleri ve muayenesini yaptıran işçiler, pasaport işlemlerini hallettikten sonra vizelerini almakta ve döviz işlemlerini de tamamlamaktaydılar. Bunun ardından işçiler artık Almanya'ya gitmeye hazır duruma gelmekteydiler. İşçi ile iş yerinde normal ödenecek ücreti, fazla mesai

ücretlerini, sosyal yardımları, işçinin yapacağı işi açıkça yazan bir iş mukavelesi imzalanmaktaydı. Türkçe ve Almanca olarak hazırlanan bu iş sözleşmelerine yapıştırılacak olan pul bedelini de işçiler ödemekteydi. Bütün bu işler halledildikten sonra, işçiler Almanya'ya gönderilmek üzere, belli bir günde İstanbul'da toplanırlar, hareket edecekleri gün işçilere biletleri ve kumanyaları dağıtıldı. İşçilerin hareket zamanı geldiğinde, kendi aralarından bir ekip başı seçilerek Sirkeci'den trenle Almanya'ya yolcu edilirdi. Almanya'da çalışacak işçilerin yanlarında götürebilecekleri ise sınırlandırılmıştı. Birkaç kutu konserve, bir kilo peynir, zeytin, üç kilo sigara, bir kilo içki, iki yüz Türk lirasına kadar nakit, değeri bin lirayı geçmeyen şahsî mal veya eşya, değeri bin beş yüz lirayı geçmeyen şahsî saat, yüzük vb. mücevherat işçilerin giderken yanlarına alabilecekleriydi (Akşam, 24.9.1963: 4).

Almanya'ya ulaşan her işçinin pasaport ve çalışma sözleşmesinin bulunması şarttı. Almanya'ya varıldığında yapılması gereken bazı işlemler vardı. Bulunulan yerin belediyesine başvurulup kayıt yaptırılması gerekiyordu. İkamet izni almak içinse bulunulan yerin emniyet teşkilâtına en geç üç içinde başvurulması şarttı. Yine bulunulan yerin belediyesine başvurularak vergi karnesi ile sigorta kartı talep edilecekti. Vergi karnesi ile sigorta kartı alınır alınmaz işverene iletilmesi gerekliydi. Ayrıca alınan bu çalışma kartı Almanya'da belirli bir süre için, sadece mukavele şartlarında ve sözleşme gerçekleştirilen firmada çalışma imkânı tanımaktaydı. Bu kartta yazan çalışma süresi bitmeden önce veya iş yeri değiştirilecekse yine o yerin İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesine başvurarak yeni bir çalışma izni almak mecburiyeti vardı.

Almanya'ya gitmek isteyen işçilerden bazıları eşlerini ve çocuklarını da yanlarında götürmeyi arzu etmekteydiler. Bu durum, işçilerin çalışacakları firmaların taleplerine bağlıydı. Örneğin bazı firmalar çalışanlarını evli veya bekâr diye ayırt etmemekte her iki durumda da onları isteyebilmekteydi. Buna karşılık araba fabrikalarında olduğu gibi bazı müesseseler de bekâr işçi talep etmekteydi. Ancak sonuç olarak bakıldığında iki talep çeşidinin eşit olduğu söylenemez. Şöyle ki, Alman işverenlerin yaptığı taleplerin % 80'ininde bekâr işçi talep edilmekteydi. Bunun dışında sonradan alınan karara göre, Almanya'ya gidip çalışan işçiler, eşini ve yakınlarını ismen davet edebilmekteydiler. Bu karara göre davet mektubunu alan kişiler sıraya tabi tutulmadan Almanya'ya gidebileceklerdi (Akşam, 26.9.1963: 4).

Almanlar çalıştıracakları işçilerden bazı hususlara dikkat etmelerini önemle istemekteydiler. Buna göre, her şeyden önce Almanlar iş ciddiyeti, iş nizamı ve iş temposu aramaktaydılar. Üstünkörü bir çalışma usulü Almanya'da kesinlikle kabul görmemekteydi. Dikkat edilen hususlardan biri de işçilerin lisan bilgisine sahip olmasıydı. Gitmek isteyen işçilerin hiç olmazsa iki üç ay bir Almanca kursunda lisan bilgisi edinmeleri kendileri için faydalı görülmüştü. Alman işverenleri bunların dışında

çalışanlarının güçlü, kuvvetli ve sağlıklı olmalarını istemekteydiler. Buna bağlı olarak 40 yaşın üzerinde olanları yardımcı işçi olarak kabul etmemekteydiler. Usta işçiler ise 45 yaşına kadar alınmaktaydı. Maden şirketleri, inşaat firmaları ve otomobil fabrikaları daima 40 yaşın altında işçiler aramaktaydı. Çalışacak işçilerde aranan bir özellik de çalışma arzusu olmuştu. Dolayısıyla istekli olmayan ve verimli çalışmayan işçilerin Almanya'daki firmalarda uzun soluklu bir şekilde çalışması zor görünmekteydi (Akşam, 26.9.1963: 4).

4. İŞÇİLERİN SOSYAL HAKLARI

İşçilere yılda bir defa ücretli izin verilmekteydi. Buna göre işçilerin yılda kaç gün izin yapabilecekleri sözleşmelerinde yazılmıştı. Genel olarak ücretli dinlenme izni yılda en az 12 gün olarak verilmekte, ilk ücretli izin için iş yerinde en az 6 ay çalışılması gerekmekteydi (Akşam, 29.9.1963: 4). İzin konusunda şayet işveren ile anlaşmazlıklar yaşanırsa bunun çözümü için iş mahkemelerine başvurulabilmekte, ancak bu konu, işveren ile mahkeme öncesinde halledilmek maksatlı son bir kez görüşülebilmekteydi. Bu görüşmelerde tercüman bulundurulması şartı vardı. Öyle ki, Türk işçileri ile Alman işverenler arasındaki anlaşmazlıklar dil bilinmemesinden ötürü ortaya çıkmaktaydı. Bu türden anlaşmazlıklarda işçi temsilcilerinin müdahalesi istenebilmekteydi. İşçi temsilcilerini işçiler belirlerlerken, bu temsilciler işçiler arasından seçilmekteydi. İşçi temsilcilerinin görevi, işçilerin şahsî sorunları ile ilgilenmek ve bu meselelerin çözümünün sağlanmasıydı. Bütün bunlara rağmen işverenle anlaşma sağlanmazsa, iş mahkemesine müracaat edilmekteydi. Grev, Almanya'da daha iyi çalışma şartlarının elde edilebilmesi için başvurulmuş nizamî bir yoldu. Grev konusunda söz sahibi yetkili sendikaydı. Grev yapılması konusunda şayet yetkili sendika destek vermezse ve işçiler greve katılırsa işlerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmekteydiler (Akşam, 29.9.1963: 4).

Almanya'da yerli yabancı her işçi kazancının belli bir kısmını vergi olarak devlete vermek zorundaydı. Bu vergi, işverenler tarafından işçilerin ücretlerinden kesilmekte ve vergi dairesine yatırılmaktaydı. Gelir vergisi dört sınıfa ayrılmakta, her işçi aile durumuna ve çocuk sayısına göre bu sınıflardan birine dahil olmaktadır. Aile durumu ise resmî makamlardan alınacak onaylı bir belge ile ispat edilmek durumundaydı. Çocuk indiriminden faydalanmayan elli yaşını doldurmamış bekârlar, eşleri Almanya'da bulunmayanlar, dullar ve boşanmış işçiler birinci sınıfa girmektedir. Çocuk indiriminden faydalanan elli yaşını doldurmuş bekârlar, eşleri Almanya'da oturmayan evliler ve ayrılmışlar, ayrıca çocuk indiriminden faydalanmamakla birlikte elli yaşını doldurmuş dul işçiler de ikinci sınıfa dahildir. Eşleri Almanya'da bulunduğu halde burada çalışmayan evliler ve çocuk indiriminden faydalanan dul işçiler üçüncü sınıftaydı. Çocuk indiriminden faydalansın veyahut faydalanmasın eşleri ile birlikte Almanya'da çalışan işçiler dördüncü sınıfa girmektedir. Bunların dışında sendika aidatı, iş elbisesi ve çalışma aracına verilen ücret, ikamet edilen yer ile çalışılan yer arasındaki ulaşım masrafları vergiye

dahil edilmezdi. Ayrıca, evli olup da eşleri Türkiye’de bulunan işçilerin vergileri günde 3,5 mark daha fazla masrafları olduğu dikkate alınarak, yapılan masrafla birlikte kazançtan düşürülerek hesaplanmaktaydı (Akşam, 29.9.1963: 4).

Almanya’da yapılan son düzenleme ile çocuk zammı ikinci çocuktan itibaren alınmaktaydı. İkinci çocuk için verilen zam 25 mark iken, ikinci çocuktan sonra gelen her çocuk için çocuk sayısına bakılmaksızın 40 mark verilmekteydi (Akşam, 1.10.1963: 4). Mukayese açısından bir diğer Avrupa ülkesine bakıldığında; Belçika Çalışma Bakanlığı çocuk zammı konusunda farklı bir uygulama yapmaktaydı. İşçinin çalışma ve yaşama düzenini eşit haklar esasına bağlayan Belçika’da işverenler çocuklar için aile ödeneklerini işçiye teslim etmiyor, parayı ait olduğu kişilere gönderiyordu. Belçika’da çalışan bir Türk işçinin ailesine gönderilen paraya bakıldığında; bir çocuk ise 83 lira, iki çocuk ise 147 lira, üç çocuk ise 211 lira, dört çocuk ise 230 lira ücretin hak edildiğini görmekteyiz (Son Havadis, 9.3.1964: 3). Sosyal haklar konusundaki önemli bir mesele ise Almanya’daki Türk işçilerinin kendilerine tanınan haklardan istifade etme hakkında farkındalıklarının olup olmadığı ile alakalıydı. Önemli bir kısmı kendilerini ilgilendiren ve Türkiye’de çıkarılan kanunlardan dahi habersizdi. Öyle ki, diline vâkıf olmadıkları Almanya’da haklarını takip etmeleri ve korumaları oldukça zordu (Köktağ, 1966: 158).

5. TÜRK İŞÇİLERİN ALMANYA’DA KARŞILAŞTIKLARI ZORLUKLAR VE UYUM PROBLEMİ

Almanya’da vatandaşa yardım işi daha ziyade sosyal müesseselere bırakılmış, bu müesseselerin dışında, şahısların birbirlerine yardım etmelerine pek ender rastlanmıştı. Almanların karşılık beklemeden ve tekrar geri istemeden bir kişiye hele bir de yabancıya maddi yardım etmesi pek düşünülmezdi. Bu yüzden Türk işçiler karşılaştıkları bu duruma ayak uydurmakta zorlanmışlar, Türkiye’deki yaşantılarından farklı bir durumla yüz yüze geldikleri için sıkıntı çekmişlerdi (Son Havadis, 15.2.1962. 3).

Almanya’da en verimli çalışan işçiler Türk işçileri olarak göze çarparken, bunun aksine diğer ülkelerden gelen işçilerden daha düşük ücretlerle çalışan da yine Türk işçileri olmuştu (Son Havadis, 18.2.1962: 3). Türk işçilerin verimli çalışmasına rağmen daha düşük ücretle işlerini yerine getirmeleri Almanların işçi seçiminde etkili olmuştu.

Türk işçileri vatan topraklarından haber alabilmek ve Türk ezgilerini dinleyebilmek için radyo yayınlarını dinlemek arzusundaydılar. Bunun için, kısa dalga Ankara Radyosu Almanya’dan neredeyse hiç dinlenemiyordu. Çünkü yayın parazit yaptığından dinlenemiyor ya da kısa bir zaman çaldıktan sonra yayın kayboluyordu. Budapeşte’nin Türkçe yayın yapan radyosu ise gayet iyi takip

edilebiliyordu. Türkçe şarkılara, türkülere hasret kalan işçiler bu yüzden bu radyoyu takip etmekteydiler. Ancak bu radyoda birkaç plak çaldıktan sonra siyasi propaganda yayınları başladığı için işçilerin rahatsız olduğu ve bu durumdan memnun kalmadıkları ileri sürülmüştü (Son Havadis, 18.2.1962: 3). Nitekim Almanya'daki Türk işçileri, söz konusu sıkıntılarını Türkiye'ye gönderdikleri şikâyet mektuplarında dile getirmişlerdi (Özakman, 1967: 154-155).

Almanya'ya gidenlerin başından benzer olaylar geçmekteydi. Almanlar Türkleri kültürel açıdan pek fazla tanımamaktaydı. Türkleri karşılarında gördüklerinde dört eşli on altı çocuklu bir şahsiyeti hayal etmekteydiler. Bunu görmek isteyenler farklı bir tablo ile karşılaştıklarında hayretlerini gizleyememişlerdi. Bu şartlar altında Türk kadın işçilerin de yaşama şartlarında hiç değilse bile alışma döneminde bazı güçlükler yaşaması doğaldı. Aynı durum erkek işçilerde de söz konusuydu. Örneğin bir Alman ile evlenmek isteyen bir Türk işçisi için kızın ailesi derhal konsoloslukla temasa geçmiş ve Türk Medeni Kanunu hakkında bilgi almak istemişti. Kanunen birden fazla eşli olmanın mümkün olmadığını öğrenen Alman aile bundan sonra kızlarının evlenmesine onay vermişti (Akşam, 29.8.1963: 3).

Lojmanlarda oturup yemeklerini fabrika tabldotlarından yiyen Türk işçileri, domuz eti şüphesi kadar alışmadıkları tarzda pişirilmiş yemeklerden şikâyetçi olmuşlardı. Alman firmaları bu şikâyetleri göz önünde tutmuşlar, Türklerin yoğun halde bulunduğu yerlerde, onların alıştığı yemekleri pişirebilecek aşçıları çalıştırmışlardı. Bazı yerlerde de etler, Türk işçi mümessillerine pişirilmeden getirilmemekteydi ve bu suretle domuz eti olmadığına inanan işçiler etli yemekleri yemektedirler.

Türk işçilerin büyük bir kısmı dini vecibelerini yerlerine getirirlerken sıkıntı yaşamaktaydılar. Cami ve imam sıkıntısı çeken Türk işçiler, çoğunlukla hac farızasını yerine getiren bir vatandaşa bu işi halletmekteydiler. Lojmandaki odalarında yalnız başlarına olduğu gibi, lojmanların salonlarında toplu halde ibadetlerini yerine getiren işçilere rastlanmaktaydı. Türk işçiler Münih'te bir cami yapılmasını çok arzu etmekteydiler. Bu iş için aralarında para bile toplamışlar, hatta bir heyette de kurarak resmen teşebbüse girişmişlerdi. Teşebbüs, ilk aşamada bazı güçlüklerle karşılaşmış, Münih Belediyesi önce bir cami inşasına ruhsat vermeye yanaşmamıştı. Büyük çoğunluğun Katolik olduğu Münih'te böyle bir durumla karşılaşılması tahmin edilmekteydi. Ama Münih'teki Türk işçiler yılmamış, arzularını ve karşılaştıkları zorlukları, yerel bir gazeteye giderek anlatmışlardı. Gazete sorumluları, Türk işçilerin arzusuna uygun yayını yaparak Münih Belediyesi'nin tutumunu eleştirmeye başlayınca işler yoluna girer gibi olmuş, belediye tutumunu değiştirmiş, Münih'te bir cami yapılmasına izin verdiği gibi, ibadethanelere tanınan vergi muafiyetinden cami inşaatında da faydalanılmasını uygun gördüğünü bildirmişti. Bu netice müteşebbislerin şevkini artırmış, işçilerden cami yaptırma için para toplamışlardı. Buna bağlı olarak artan ilgi, Münih ile sınırlı kalmamış, Almanya'nın diğer şehirlerinde

çalışan Türk işçileri ve diğer milletlere mensup Müslümanlar da bu hayır işine katılmışlardı. Hatta Ürdün Kralı Hüseyin'in cami inşaatına büyük ilgi gösterdiği ve yardım yapmayı düşündüğü bildirilmişti. İdarî güçlüklerin yenilmesinden sonra yeterli yardımın toplanması sonrasında Münih'te bulunan Müslümanlar bir ibadethaneye kavuşacaklardı (Akşam, 2.9.1963: 3).

Almanya'da haftalık çalışma süresi iş kollarına göre tespit edilmişti. Çalışma süresinin ne kadar olacağı işe başlamadan önce yapılan sözleşmede belirtilmişti. Belirtilen çalışma süresinden fazla mesai yaptırılması işverenin isteğine bağlıydı. Fazla mesai yaptırılanlar ise, kanun, tüzük ve yönetmeliklere uymak zorundaydı. İş yerlerinin önemli bir kısmında cumartesi ve pazar günleri mesai olmazken, herhangi bir ücrette ödenmemektedir. Yine önceden belirlenmiş olan paskalya, 1 Mayıs gibi tatil günlerinde ise mesai yokken ücret ödenmektedir. Ücret ödeme şekilleri iş yerlerine göre değişmekte, maaşlar haftalık, 14 günlük ve aylık olarak ödenmektedir. Ayrıca genel olarak ayın onuncu veya yirminci günlerinde bir miktar avans ödenmektedir.

Almanya'ya giden Türk işçilerinin karşılaştığı problemlerden biri de ekmektir. Yaşadığı toplumun ister istemez alışkanlıklarına tabi olan Türk işçiler, ekmeksiz bir yemek düşünmemektedirler. Bu yüzden az ekmeğe alışmış Almanların aksine Türk işçileri kolay kolay az ekmeğe alışmamışlardır. Almanya'daki yemeklerde az ekmeğe ama daha fazla yemek verilmektedir. Hatta öğle ve akşam yemeklerinde çoğunlukla haşlanmış patates yenilmektedir. Almanların yabancı işçilere verdikleri öğütlerden biri de iyi beslenerek kuvvetli ve sağlıklı olmalarıdır. Günde üç kahvaltı ikisi yemek öğünü olmak üzere beş defa yemek verilmektedir. Üç kahvaltıdan ikisi öğleden önce, biri de ikindi üzeri verilmektedir. Dinlenme salonu, yatakhane ve çamaşırhane gibi yerlerin temiz tutulmasına önem veren Alman işverenler, iş yerlerine söz getirecek ve mevcut düzeni bozacak hareketlerden kaçınılmasını da işçilerinden talep etmektedirler (Akşam, 28.9.1963: 4).

Almanya'da çalışan Türk kadın işçiler, erkek işçilere nazaran daha düşük ücretlerle çalışmaktaydı. Bunun örneği kadın Türk işçi sayısının en yüksek olduğu bir çikolata fabrikasında görülmüştü. 140 Türk bayan işçinin çalıştığı fabrikada, para biriktirmek ve hayallerini gerçekleştirmek isteyen Türk kadın işçilerin fazla mesai yapmak durumunda kaldıkları belirtilmişti (Akşam, 31.8.1963: 3).

Fazla mesai yapmak isteyen bazı işçilerden sıkıntı yaşadıklarını ileri sürenler olmuştu. Örneğin Almanya'da bir otomobil fabrikasında görev yapan Türk işçiler, saat ücretleri düşük olduğu için fazla mesai yapmak istediklerini dile getirmişler, fakat işverenlerin kendilerine fazla mesai şansı tanımadıklarından yakınmışlardır. Memleketlerinden türlü fedakârlıklarla ayrılan ve ailelerinden uzakta para kazanmaya çalışan Türk işçilerinin bazıları bu durumda görüldüğü gibi zaman zaman hayal kırıklığı ile karşılaşmışlardır (Son Havadis, 9.3.1964: 3).

Almanya’da ilk Türk Kasabı Münih şehrinde 1965 yılının Mart ayında açılmıştı. Almanya’da hayvan kesiminin İslâmi usullere uygun yapılmayışı ve etlerin domuz etleri ile beraber aynı makinede çekilmesi Türk işçileri tarafından şikâyet konusu olmaktaydı. Kesim işleminin hayvanların başına çekiç vurulması ve kanının akıtılmadan öldürülmesi suretiyle gerçekleştirilmesi işçilerin ete olan ilgisini azaltmıştı. Bu durumu ele alan Münih İslâm Cemiyeti, Alman hükümetinden müsaade almış ve haftada bir defa İslâmi usullere uygun kesime başlanmıştı. Domuz etinin satılmadığı bu Türk kasabına işçiler yoğun ilgi göstermişler, Almanlar da özellikle Türk sucuklarını beğendiklerini dile getirmişlerdi (Akşam, 15.3.1965: 3).

6. İŞ GÖÇÜ KERVANINA KATILAN İŞÇİLERİN SAYISININ ARTIŞ GÖSTERMESİ

Almanya’ya gönderilen Türk işçi sayısı her yıl artmaktaydı. 1961 yılında 1.207 Türk işçisi gitmişken 1962 yılında bu sayı 11 binin üzerine çıkmıştı. 1963 yılının ilk 7 ayı içinde 1.500’ü kadın 9 bin işçi Almanya’da çalışmaya başlamıştı. Batı Almanya’da bulunan Türk işçi sayısı 30 bini aşmıştı (Akşam, 25.8.1963: 3).

Almanya’da 3.400 Türk işçisinin çalıştığı bir otomobil firması, yurt dışında Türk çalışanların görev yaptığı en büyük iş yeriydi. Bu firma yetkilileri ile yapılan görüşmelere göre, Türk çalışanlardan oldukça memnun olduklarını ve kapılarının daima açık olduğunu belirtmişlerdi. Burada yer alan 31 bin işçiden 3.400’ünün Türk olduğunu ve daha fazla Türk işçiye ihtiyaç olduğunu açıklayan yetkililer, gerekirse burada çalıştıktan sonra istedikleri zaman başka yerlere transfer olabileceklerini kendilerini bağlayıcı mukaveleler yapmayı düşünmediklerini, Türk işçilerin her türlü zorluğu yenmesi için alınması gereken tedbirleri aldıklarını, ücretlerin de doyurucu olduğunu dile getirmişlerdi. Buna göre, işçilerin asgari saat ücreti 3,19 marktan başlıyor, kısa zamanda da zam yapılıyordu. Tabldot usulü yemek ise düşük bir ücretle verilmekteydi. İşçilerin kaldıkları binalar her türlü imkânla donatılmış vaziyette inşa edilmişti. Yurt tarzında inşa edilen bu evlerde kalan Türk işçiler, yaklaşık 40 mark gibi bir ücret ödemektedirler. Buralardaki binalar Alman Gençlik Sosyal teşekkülleri tarafından inşa ettirilmiş ve her biri yarım milyon marka mal edilmişti (Akşam, 25.8.1963: 3).

Almanya’da bazı firmalarda çalışan Türk işçileri, 1.000 markın üzerinde para kazanabiliyorlardı. Fazla mesai yapıp daha fazla kazanmak isteyen Türk işçileri, Türkiye’deki bir genel müdürden dahi yüksek maaş alabilmekteydiler. Ayrıca yüksek kazanç sağlayan işçiler vatan topraklarına daha fazla para biriktirerek gelme çabasına girmişler ve Türkiye’den fındık bahçesi gibi mülkler edinmeye başlamışlardı (Akşam, 27.8.1963: 3).

1963 yılı ortalarında yapılan bir açıklamaya göre, Almanya’da her 13 Alman kadından biri yabancı ile evlenmekteydi. Bu yabancıların başında İtalyanlar gelmekte, Yunanlılar ve İspanyollardan sonra

Türkler dördüncü sırayı almaktaydılar. Bunun yanı sıra Almanya'ya giden Türk işçilerin bir kısmının gayesi ise bir otomobil almak, kazanılan paranın Türkiye'de kolay ve iyi bir şekilde değerlendirilmesini temin etmekte.

İzne ayrılan Türk işçileri iki yolla yurda dönmekteydi. Bunlardan birincisi demiryolu ile olmakta, işçilere özel trenler tahsis edilmekteydi. İşçiler kendilerine özel olarak temin edilen trenler vasıtasıyla uygun bir tarife ile ücretlendirilmek kaydıyla memleketlerine dönmek üzere izne ayrılıyorlardı. Otomobil sahibi olan işçiler ise, konvoy halinde yola çıkmakta ve böylelikle yurda dönüşlerini gerçekleştirerek izinlerini Türkiye'de geçirmekteydiler (Akşam, 28.8.1963: 3).

Avrupa'da özellikle Almanya'da çalışmak üzere yurt dışına çıkmak isteyenlerin sayısı gün geçtikçe artış göstermiş, 1963 yılının sonu itibariyle 113 bin işçi, Almanya'da çalışmak üzere ilgili kuruma müracaat etmişti. Öyle ki, başvurular sıralamaya konurken, işçilerin kafiler şeklinde gönderileceği yetkililer tarafından dile getirilmişti. Türkiye'den Almanya'ya gönderilen işçi sayısı 26 bine ulaşırken, talebin artması ile birlikte özel işçi büroları kuran bazı şahıslar 10 binin üzerinde işçiyi Avrupa'nın muhtelif yerlerine göndermişti. Özel bürolar vasıtası ile gönderilen Türk işçiler, zor durumda kalarak mağdur olmuşlardı. Bu özel büroların gönderdiği işçilerin Fransa ve Hollanda tarafından kabul edilmeyeceği bildirilirken, çalışma izni olmayan işçiler ise sınır dışı edilmeye başlanmıştı. Problemlerin yaşanmasının ardından Fransa, Hollanda, Avusturya ve İsviçre; Almanya'nın uyguladığı sisteme benzer bir şekilde işçi taleplerini İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdi (Tercüman, 21.10.1963: 1, 5).

1963 yılında Türkiye'den Almanya'ya giden son kafilede bin civarında işçi bulunuyordu. Bir sonraki yıl için gidecek işçi sayısı 40 bin civarı olarak tahmin edilmekteydi (Tercüman, 2.12.1963: 1).

Almanya'daki sanayiciler 1963 yılı için dışarıdan gelen işçilerin olumlu katkı sağladığını ve bir sonraki yıl için daha fazla işçinin yurt dışından gelmesini talep ettiklerini belirtmişler, yetkililerden bu konuda tedbir alınmasını istemişlerdi. Dahası Federal Almanya İşverenler Genel Merkezinin yayınlamış olduğu bildiriye göre, Alman endüstrisinde bilhassa Türk işçilere yer verileceği, İtalyan işçilerin ise daha ziyade yedek kuvvet biçiminde çağırılacağı açıklanmıştı (Son Havadis, 11.3.1964: 3). Buradan anlaşıldığı gibi Türk işçileri Almanya'da aranan bir işgücü haline gelmişti.

1964 yılında önemli bir kısmının fabrika işçisi, metal yardımcı işçisi olduğu 800 kişiden oluşan kafile Mart ayı başında Almanya'ya gitmek üzere yola çıkmıştı. Bu kafileden sonra 1964 yılı içinde Almanya'ya giden Türk işçi sayısı 9.000'e ulaşırken bu sayının yıl sonuna kadar 40 bine varacağı kaydedilmişti. Ayrıca Almanya'daki toplam Türk işçi sayısı 50 bini bulmuştu. İşçi göçü devam ederken bazı formalitelerin işçilerin gidişini yavaşlattığı tespit edilmişti. İş ve İşçi Bulma Kurumu ve

Alman İrtibat Bürosu yetkilileri, işçi sevkinin daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için formalite fazlalıklarının kaldırılacağını bildirmişti (Akşam, 10.3.1964: 1).

1964 yılı için Türkiye'den Almanya'ya giden işçi sayısının 10 bine ulaşması üzerine Alman İş Bulma ve İşsizlik Sigortaları Kurumu Başkanı Anton Sabel, bir açıklama yapma gereği duymuştu. Sabel, Türkiye'den Almanya'ya çalışmak için talepte bulunan 15 bin kişinin daha bulunduğunu, Almanya'daki işverenlerin Türk işçilerden memnun olduklarını belirtmişti. Almanya'da 1964 itibariyle 800.000 yabancı işçinin çalıştığını açıklayan Sabel, ülkeler bazında İtalyanların 250.000 rakamı ile ilk sırada yer aldıklarını; İtalyanları, Yunanlılar, İspanyollar, Hollandalılar ve Avusturyalıların izlediğini Türklerin de 50 bin ile altıncı sırada olduğunu ifade etmişti. Ardından bekleme sürelerinin kısaltılması için çalışma yürüttüklerini belirten Sabel, Türkiye'den giden işçilerin en çok hangi iş kollarında çalıştıklarından bahsetmiş, bunları otomobil yapımı, inşaat ve madencilik olarak sıralamıştı. Ayrıca Bölge İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Necati Ahibaba'nın verdiği bilgilere göre, 150 bin kişinin dış ülkelere gitmek için sırada beklemekteydi (Cumhuriyet, 17.3.1964: 1, 7). Diğer taraftan 15 Mayıs 1964 tarihinde Avusturya'ya Türk İşgücü Celbi ve Türk İşçilerin Avusturya'da İstihdamına dair Avusturya Cumhuriyeti ile yapılan anlaşma Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmıştı (Başkanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 30.18.1.2/179.49.13: 1).

Yurt dışına çalışmak için göç eden Türk işçilerinin ilk hedeflerinden biri ekonomik birikim yapmak ve bu birikimleri Türkiye'de değerlendirmektir (Karakaya, 2020: 123). Nitekim bu hususla bağlantılı olarak Almanya'daki işçiler Türkiye için önemli bir döviz kaynağı haline gelmeye başlamıştı. Türk işçilerin paralarını Türkiye'ye daha rahat gönderebilmesi için Türk işçilerin fazla sayıda oldukları yerlerdeki bankalarda birer Türk memur bulundurulması adına girişim söz konusu olmuştu. Öyle ki, Almanya'da çalışan Türk işçilerin, 1964'de Türkiye'ye döviz olarak gönderdikleri miktar 21 milyon liraya ulaşmıştı (Akşam, 15.11.1964: 3).

Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, 1964 yılı sonlarına doğru Türk işçilerin çalıştığı Avrupa ülkelerinde bir aylık bir geziye çıkmıştı. Bakan, Avrupa'ya işçi gönderilmesini eleştirenlerin ve hafife alanların olduğunu fakat iş göçünü gerçekleştiren işçilerin yaptıkları görev bakımından edindikleri tecrübelerin bir eğitim gibi kabul edilebileceğini dile getirmiş, Batı ülkelerini tanımanın belli bir kesime hitap eden bir imtiyaz gibi algılanmaktan uzaklaşmaya başladığını ifade etmişti. Haftada 2 bin civarında işçinin yurt dışına gönderildiğini kaydeden Ecevit, 120.000'in üstünde bir sayıda Türk işçinin çalışmak üzere yurt dışında bulunduğunu, Avrupa'nın muhtelif yerlerinde çalışmak için sırada bekleyen 300.000 üzerinde işçinin olduğunu açıklamıştı.

Çalışma Bakanı daha sonra yurt dışında görev yapan Türk işçileri için yapılan ve yapılması düşünülen faaliyetlere değinmişti. Almanya ile imzalanan sosyal güvenlik anlaşmasının yürürlüğe girmesi için çaba sarf edilirken bunun yanı sıra Türk işçilerin çalıştığı diğer ülkelerle de benzer nitelikte çalışmalar yürütülmekteydi. Büyük şehirlerdeki Alman ve Belçika radyolarında belirli sürelerle Türkçe programlar başlatılırken, bunun televizyon yayınlarında da gerçekleştirilmesine çalışılmaktaydı. Belçika’da uygulanan Sosyal Delelik Müessesinin diğer ülkelerde de tatbik edilmesi için girişimlerde bulunulmuştu. Kalacak yer bulan Türk işçilerin ailelerini de yanlarına alabilecekleri bildirilmişti. Şayet Almanya’da çalışan Türk işçilerden işlerinden çıkarılanlar olursa bunlar hemen sınır dışı edilmeyecekti. Türkiye’ye dönmeyi düşünen Türk işçilerin önceden iş başvurusunda bulunmaları mümkün olabilecekti. Belçika ve İsviçre’ye turizm sektöründe çalışmak kaydıyla işçi gönderilmesi düşünülmekteydi. Ayrıca yurt dışında çalışan Türk işçiler için din adamlarının gönderileceği belirtilmişti (Cumhuriyet, 26.11.1964: 1). Yurt dışında çalışan işçiler için yürütülen bu çalışmalar, Avrupa’ya işçi gönderilmesinin Türkiye için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştu. Türkiye’deki ekonomik sıkıntılar ve yüksek işsizlik oranı, Avrupa’da çalışan işçilerin önemini bir kat daha arttırmıştı. Önemli bir döviz getirisi ve yatırım potansiyeli bulunan Türk işçileri, ülkenin sosyal ve ekonomik yapısı için dikkat çekici bir değer arz etmekteydi.

7. YÜKSEK BİR KAZANÇ KAPISI “MADEN İŞÇİLİĞİ”

Ruhr havzasında bulunan Hamborn maden ocakları Almanya’da bulunan en zengin kömür ocaklarından biriydi. 750 Türk işçisinin çalıştığı bu ocaklarda vatandaşların bir kısmı cevherin bulunduğu damarlarda, bir kısmı da toprak üstünde görev yapmaktaydılar. Çoğunluğu Zonguldak ve civarından gelen Türk işçiler, daha önce madenci olarak çalıştıkları için bu mesleğe yabancı değillerdi. Ağır bir çalışmayı gerektiren maden işçiliği ücreti Almanya’da yüksekti. Ücretler saat usulüyle hesaplanmazken, yapılan iş ve çıkarılan kömür miktarı dikkate alınmaktaydı. Ortalama olarak bir işçi günde 10-15 ton kömür çıkarmaktaydı. Kazılan cevherin metresi 3,25-3,40 mark arasında oynamaktaydı. Bu suretle günde ortalama 10 metre kazan bir işçi, 30 mark civarında bir kazanç sağlamaktaydı. Bu tutara ayrıca günlük olarak yer altında çalışma zammı olarak 2,50 mark ilave etmekteydi. Çabuk çalışan bir işçinin aylığı 1200 marka kadar yükselirken Türk işçiler biriktirdikleri paraları bankaya yatırıyorlardı (Akşam, 3.9.1963: 3).

14-17 yaş arasındaki Türk işçileri birer kalifiye maden işçisi olarak yetiştirilmek üzere eğitim görmekteydiler. Yaşlarının küçüklüğü göz önünde bulundurulmuştu bu işçiler, yurtlarda, lojmanlarda değil ailelerin yanında yetiştirilmişlerdi. Hayatlarını maden işçiliği yaparak kazanan bu aileler, küçük Türk işçilere ilgi göstermekte, onlar da bu ailelere anne ve babaları gibi davranmaktaydı. Almanya’nın Ruhr havzasında bulunan bir madencilik şirketi tarafından davet edilen küçük işçiler, kalifiye maden

işçisi olarak yetiştirilecekler, istedikleri takdirde ilerleyen zamanlarda maden mühendisi olarak eğitim görmeleri sağlanabilecekti. Bu yüksek eğitim şansı, gösterecekleri gayrete ve başarıya bağlıydı. Mesleki eğitim alan bu işçiler, geriye kalan zamanda dil eğitimi almaktaydılar. Atölyelerde çeşitli aletleri kullanmayı öğrenen ve ocaklarda tahkimat yapmayı öğrenen işçiler, çoğunlukla Zonguldak civarında çalışan maden işçilerinin çocukları oldukları için, babalarından meslekleri hakkında bilgi sahibi olmuşlardı (Akşam, 4.9.1963: 3). Bunlara bağlı olarak madencilik alanında önemli bir tecrübesi bulunan Zonguldak'tan Almanya'ya göç eden işçilerin önemli bir kısmı Ruhr bölgesinde yoğunlaşmıştı (Çelikoğlu ve Atış, 2022: 1617).

8. ALMANYA'YA İŞÇİ GÖNDERİLMESİ SIRASINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

Almanya'ya işçi olarak gitmek için talebin bir hayli fazla olması ve sırada bekleyen binlerce kişinin bulunması fırsatçıların adeta iştahını kabartmıştı. Buna örnek teşkil edecek bir olay İş ve İşçi Bulma Kurumunun fişlerinin taklidinin yapılması ile gerçekleştirilen bir dolandırıcılıkla meydana gelmişti. İş ve İşçi Bulma Kurumunun fişlerini taklit etmek suretiyle Almanya'ya işçi gönderen bir şebeke ortaya çıkarılmıştı. Kurum müfettişlerinin tespitlerine göre, söz konusu suistimalden yaklaşık 1 milyon lira elde ettiği tespit edilen şebeke içerisinde kurumun İstanbul Şubesinde görevli bazı memurların da bulunduğu belirlenmişti. Soruşturma İş ve İşçi Bulma Kurumu Başmüfettişi İhsan Tanrıverdi'nin de içinde olduğu beş kişilik bir kurul tarafından yürütülmüştü. Aynı zamanda başvuruda bulunmalarına rağmen bazı işçilerin daha kısa zaman içerisinde Almanya'ya gittikleri görülmüş, bu durum şikâyet konusu olmuştu. Genel Müfettişliğe gelen şikâyetlerin artması üzerine olay soruşturulmaya başlanmış ve fişler müfettişler tarafından incelenmişti. Fişlerin bazılarının asıl fişlerden farklı kâğıt türlerinde ve farklı renklerde olduğu tespit edilince sahte olduğu kanıtlanmış oldu. Bu tespitten ardından Almanya'ya gitmek üzere sırada bekleyen 44 bin işçinin fişlerine bakılmış ve bunların içinden 48 adet sahte fiş tespit edilmişti (Cumhuriyet, 2.12.1964: 1, 7). Sahte fişte ismi geçen 48 işçiye mektup ile bildirim yapan müfettişler, sıralarının geldiğini kaydederek bu kişileri başvuruya çağırılmışlardı. Tüm işçiler aynı gün çağrılarak uzun süreli bir sorguya çekilmişler, bağlantıları ortaya çıkarılarak iş birliği yaptığı kişilerin de isimleri belirlenmişti. Böylece yolsuzluk yapıldığı müfettişlerce ispatlanmıştı. Ayrıca kurumda yapılan araştırmalarda çok sayıda gizlenmiş sahte fişler de bulunmuştu. Bu soruşturma sonucunda şebekenin işleyişi de açığa çıkarılmıştı. Buna göre şebekenin dışarıdaki yöneticileri işçilerden 1500-2000 lira alarak resmi olmayan fişler düzenlemiş, başvuru tarihi ve sayısını doldurmayarak buraların doldurulması işini kurumda işbirliği yaptıkları memurlara havale etmişlerdi. Kurum içerisinde şebekeye yardım edenlerin, sırası gelip gidecek olanların fişlerini iptal ettikleri ve resmi müracaatlardaki tarih ile numaralarını, para aldıkları ve öne alacakları kişilerin sahte fişlerine aktardıkları belirtilmiştir. Böylece normal bir şekilde yurt dışına gidecek olan işçilerin fişleri iptal

edildiğinden suistimalin kanıtları da gizlenmeye çalışılmış, on binlerce başvurunun bulunması şebekenin işini kolaylaştırmıştı. Bahis konusu vakanın ortaya çıkarılması sonrasında daha önce de benzer şekilde yurt dışına çıkanların olabileceği üzerinde durularak geçmişteki fişler de inceleme altına alınmıştı (Cumhuriyet, 2.12.1964: 7).

Bu arada Türkiye ile Almanya arasındaki işçi anlaşmasında bazı hususlarda değişikli yapılması gündeme gelmişti. Bonn'da her iki ülkenin de yetkili makamları bir araya gelmiş, Federal Almanya Dışişleri Bakanlığında tertiplenen görüşmelere Türkiye'yi temsilen İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürü Kemal Gökçedağ, Çalışma Müşaviri Ekmel Önbülak ile Çalışma Ateşesi Dr. Bekam Bilaloğlu katılmıştı. İki ülkenin heyetlerinin vardıkları karara göre; Türk işçilere verilen müsaadelerin süresiz uzatılması, işçilerin eşlerini yanlarına getirdikleri zaman arzu ettiklerinde onların da çalışabilmelerine müsaade edilmesi ve bunların dışında Türkiye'de bulunan bakıma ve yardıma muhtaç ailelerine yardım etmeyen Türk işçilerin çocuk ve aile yardımı gibi ödeneklerin Alman resmi kanalları vasıtası ile Türkiye'ye gönderilmesi üzerinde durulmuştu (Tercüman, 29.5.1964: 1, 7).

Türkiye'den Avrupa'ya gitmek isteyen bazı işçilerin birtakım dolandırıcılar tarafından dolandırıldıkları haberleri resmî kurumlar tarafından teyit edilmekteydi. Almanya, Avusturya ve İsviçre'deki Türk Başkonsolosluklarından Dışişleri Bakanlığına iletilen bilgilerde Türkiye'den ismi geçen bu ülkelere çalışmak için gitmek isteyen işçilerin, bazı kişiler tarafından dolandırıldığı bildirilmişti. Türk işçilerin bu üç ülkeye alınmamaya başlaması ve özellikle İsviçre'de bunun artış göstermesi dikkati çekmişti. Konsoloslukların tespitlerine göre bazı şahıslar İş ve İşçi Bulma Kurumunun bilgisi dışında işçileri turist pasaportu ile yurt dışına çıkarmakta ve Avrupa'da iş vaadi ile kandırmaktaydı. Aynı zamanda işçiler sınırları geçtiklerinde bu dolandırıcılar onların paralarına el koymakta ve parasız bir şekilde ortada kalan vatandaşlar hem çalışma izinleri olmadığı için söz konusu ülkelere alınmamakta hem de sınırlarda bekleyerek mağdur olmaktaydılar. Bu gelişmeler üzerine Konsolosluklar dolandırıcıların isimlerini belirleyerek Dışişleri Bakanlığına bildirmiş, gerekli kovuşturmaların yapılmasını ve bu gibi faaliyetlerin engellenmesini talep etmişti (Cumhuriyet, 15.8.1965: 1).

1965 yılı sonlarına doğru Avrupa'da çalışmak isteyen bazı vatandaşları iş vaatleriyle kandırarak dolandırıcılıkta bulunanlar hakkında hükümet tarafından mücadele yürütülmesine karar verilmişti. Başbakan Suat Hayri Ürgüplü; Çalışma Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ve Emniyet Genel Müdürü Ahmet Demir ile bir toplantı gerçekleştirmiş, Türk işçileri dolandırmaya çalışan şahıslar için sıkı tedbirler alınmasını talep etmişti. İlk tedbirler kapsamında işçi olarak yurt dışına çıkış işleminin sadece İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığı ile yapılmasına dikkat edilecek, turist olmayanların kendilerini turist olarak göstermek suretiyle yurt dışına çıkmaları yasaklanacaktı. Bu tedbirlerin haricinde işçi sevk etme

kurallarına ve işçi sevk edilen ülkelerle yapılan anlaşmalara aykırı bir şekilde sevkte buldukları tespit edilen şahıs ve firmaların isimleri Dışişleri Bakanlığı tarafından duyurulmuştu (Cumhuriyet, 29.9.1965: 7).

9. TÜRK İŞÇİLERİNİN 1965 YILINDAKİ ALMANYA SERÜVENİ

1965 yılında Türkiye'den Almanya'ya işçi sevkıyatı hususunda İş ve İşçi Bulma Kurumu Alman İrtibat Bürosu Başkanlığından bir açıklama gelmişti. Başkanlığa yeni atanan Theodor Marquard, Almanya'ya yapılan işçi sevkıyatının hızlandırılacağını, işçilerin uzun süre bekletilmeyeceğini belirtmişti (Akşam, 2.2.1965: 3). Alman İrtibat Bürosu Başkanı, Almanya'da çalışan Türk işçi sayısının 100 bini bulunduğunu açıklarken, Alman işverenlerin 1965 yılında daha fazla çalışan talebinde bulunduğunu ve 60 bin işçinin daha alınmasının düşünüldüğünü ifade etmişti. Alman işverenler kadın işçilerden memnun oldukları için taleplerini arttırmışlardı. 1965 yılının iki ayı için 10.500 talepten 2.000'i kadın işçiler için gerçekleşmişti. Alman İrtibat Bürosu Başkanı Marquard'ın verdiği bilgilere istinaden Almanya'da çalışan Türk işçilerinin sayısının gün geçtikçe daha da arttığı belirtilmiş, Almanya'da çalışan işçilerin milliyetleri göz önünde bulundurulduğunda Türklerin üçüncü sıraya yükseleceği beklentisi doğmuştu. Ayrıca Almanya'da sayı olarak en yüksek yabancı işçi grubunu Türklerin oluşturmaması karşısında en çok talebin Türkler için gerçekleştirildiğine dikkat çekilmişti (Akşam, 2.2.1965: 3).

Öte yandan diğer Avrupa ülkeleri ile işçi gönderilmesi ve istihdamına dair anlaşmalar yapılması ve bunların onaylanmasına devam edilmekteydi. Türk işçilerin istihdam edilmesi hakkında Belçika ile yapılan anlaşma 22 Mart 1965'de onaylanmıştır (BCA, 30.18.1.2/184.16.13: 1). Hollanda'ya sevki gerçekleştirilecek Türk işçilerin belirlenmesi ve orada istihdamına dair anlaşma da yine aynı tarihte onaylanmıştır (BCA, 30.18.1.2/184.16.14: 1).

Almanya'ya işçi sevkıyatı sürerken, bu sevk sırasında kalifiye elemanların da gidiyor olması bazı endişeleri de beraberinde getirmişti. Maliye Müfettişi Cafer Canlı'nın kaleme aldığı yazıda yurt dışına çalışmak üzere giden binlerce işçinin içinde kalifiye elemanların olduğunu ve zaten çok sınırlı sayıda bulunan kalifiye elemanın Avrupa'ya gidecek olmasının Türkiye için olumsuz bir etki doğurabileceğini kaydetmişti. Almanya daha ziyade yardımcı eleman talep etmiş, Türkiye'deki bazı kalifiye elemanlar yurt dışında çalışmak arzusu ile kalifiye eleman olduklarını saklayarak yardımcı işlerde çalışmak için müracaat etmişlerdi. Bu konuda ilk olarak kalifiye elemanların yurt dışına çıkmalarını önlemek için aldıkları ücretlerin iyileştirilmesi gerekmekteydi. İkincisi ise yurt dışına işçi gönderilmesinde kalifiye elemanların değil de işsiz ve yardımcı elemanların gönderilmesine özen gösterilmeliydi. Bunların dışında işçilerin çalışmak üzere yurt dışına çıkmalarının faydalı yönleri olabileceğini ifade eden Canlı, işçilerin öğrendikleri işlerde kendilerini ilerletebileceğini, iyi bir

çalışma disiplini kazanımına sahip olabileceklerini, elde ettikleri tecrübe ve kazançları Türkiye’de değerlendirerek ülke için faydalı girişimlerde bulunabileceklerini öne sürmüştü. Ayrıca görgü ve bilgilerini arttırmak suretiyle işçiler açısından kayda değer bir gelişme de beklenmekteydi. Bu öngörülen olumlu sonuçlara rağmen yurt dışına çıkan işçiler ile ilgili olarak birtakım problemler de vardı. Bahis konusu yazıda işçilerin tasarruflarının Türkiye’de bir yatırım haline gelmesinde ve kazançların ülkeye getirilmesinde sıkıntılar olduğu bunun için çıkarılan kanunun tam olarak tatbik edilemediği üzerinde durulmuştu. 1964 yılında yurt dışında çalışan işçilerin kazancından ülkeye 9 milyon dolarlık bir tasarruf kazandırılmıştı. 1965 yılının ilk dört ayında ise gelen döviz miktarı 11 milyon dolardı. Buna göre 1963 yılında 700 bin dolar olan aylık ortalama 2,8 milyon dolar seviyesine gelmişti. Ancak bu rakam dışarıdaki işçi sayısının bir hayli artması karşısında kâfi gelmemekteydi. İşçilerden gelen döviz gelirlerinin artırılması için tedbirler kapsamında gerçekleştirilen muamelelerin daha rahat anlaşılabilmesi gerekiyordu. Buna göre anlaşılabilir ve basit ifadeli broşürlerin basılıp Almanya’da dağıtılması son derece yararlı bulunmuştu.

Maliye Müfettişi Canlı, işçilerin sıkıntılarından bahisle; yurt dışına çalışmak için gideceklerin çalışacakları yer hakkında net bir fikre sahip olmadıklarını bunun da olumsuz sonuçları ortaya çıkardığını vurgulamıştı. Ayrıca dışarı çalışmak için giden işçilerin dil bilmediklerinden haklarını da tam olarak savunamadığını ana sıkıntılardan birinin de işçilerin yurt dışına çıktığında yaşandığının altı çizilmişti. Bir diğer önemli problem de işçilerin geri dönüşlerinde yaşayabilecekleri sıkıntılar ve bunların bertaraf edilmesiydi. İşçiler geri dönüşlerinde Türkiye’ye uyum anlamında zorluk çekebilecekti. Dönüşlerde yaşanması muhtemel sosyal problemler ve ülkeye yeniden uyum için işçilerin günlük çekmemesi adına tedbirler alınması lüzumlu görülmüştü. Yurt dışına çıkan işçilerin Türkiye’den bağlarının kopmaması için radyo yayınlarının ülke dışında da rahatça dinlenebilecek şekilde düzenlenmesi ve hatta Türkiye’den işçilerin memleketlerinden bantlar doldurulması ve bunların işçilere dinletilmesi önerilen tedbirlerdendi (Cumhuriyet, 9.7.1965: 2).

İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıtası ile Almanya’ya işçi sevki devam etmekteydi. Her hafta yaklaşık 1.200 işçi yurt dışına gönderilmekteydi (Cumhuriyet, 24.9.1965: 1). Batı Almanya’da çalışan Türk işçi sayısı 150 bin civarına ulaşmıştı. Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, 20 Kasım’da Frankfurt’ta gerçekleştirdiği konuşmasında, mevcudun yanı sıra 100 bin işçinin daha Almanya’ya gönderilmesinin düşünüldüğünü ifade etmişti (Cumhuriyet, 21.11.1965: 1). Ancak 1965 yılının sonlarına gelindiğinde 1964 yılının ilk 10 ayı ile bir mukayese gerçekleştirildiği takdirde Almanya’ya işçi sevkinde yüzde 16’lık bir azalma yaşanmıştı. Ocak-Ekim ayları arasında 1964 yılında Almanya’ya 44.789 işçi gönderildiği halde, aynı süre içinde 1965’de bu rakam 37.557’ye inmişti. Bu azalma sadece Türkiye’den Almanya’ya gönderilen işçi sayısında değildi. Diğer ülkelere Almanya’ya işçi sevkinde

de azalma yaşanmıştı. Şöyle ki, Yunanistan'dan Almanya'ya giden işçi sayısı 1964 yılında 33.814 olarak verilmiş, 1965 yılında ise bu sayı 27.173'e gerilemişti. İspanya'dan Almanya'ya giden işçi sayısı da benzer şekilde azalmış 36 binden 33 bine inmişti. Tüm bu azalmalara rağmen 1964 ve 1965 yıllarında Almanya'ya en çok işçi gönderen ülke Türkiye olmuştu (Cumhuriyet, 27.11.1965: 1).

Almanya'ya gönderilen işçi sayısındaki azalma Almanya'da uygulanan politikalardaki değişikliklere bağlanmıştı. Buna göre, Almanya'daki enerji politikalarının değişmeye başlamasıyla beraber doğal gaz ve petrol kullanımının ön plana çıkması bazı maden ocaklarının kapanmasına neden olmuştu. Almanya'da mesken probleminin halledilmesi, el emeğine bağlı inşaat faaliyetlerinin azalması anlamına gelmekteydi. Yapılan inşaat çalışmaları yol, köprü, tünel gibi işlerle sınırlı kalınca ve bu gibi çalışmaların daha ziyade makineler vasıtası ile halledilmesi neticesinde işçiye duyulan ihtiyaçta da azalma meydana gelmişti. Almanya'daki işçi açığının önemli kısmı büro elemanı açığı, kadın işçi açığı ve kalifiye eleman açığı şeklinde yoğunlaşmaya başlamıştı. Bunların yanı sıra İsveç gibi diğer ülkelerden de işçi taleplerinde de artış yaşanacaktı. İsveç'e 5.000 civarında işçinin sevk edilmesi gündeme gelmişti (Cumhuriyet, 27.11.1965: 1). Tüm bu sebeplere bağlı olarak azalmanın ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

Türk işçilerin yurt dışına çıkmalarında ekonomik problemlere bağlı geçim sıkıntısı ve işsizlik gibi sebepler etkili olurken Almanya'ya gidiş bu problemlerin bir neticesi olmuştur. Almanya'ya çalışmak amacıyla gitmek üzere yapılan müracaatlarda İstanbul, Ankara ve Adana gibi büyük şehirlerin başta gelmesi buralardaki nüfus yoğunluğu ve işsizlikle yakından alakalıdır. İlk etapta ağırlıklı olarak mensucat ve inşaat işçilerinin başvuruda bulunması Türkiye'de dokuma ve inşaat sektöründe yaşanan sıkıntıları da ispat etmektedir.

Almanya'ya işçi göçü sırasında kalifiye elemanların gitmesinin gündeme gelmesi dahi büyük endişelere yola açmıştır. Bunu ülkedeki kalifiye eleman sayısının yeterli sayıda olmamasına bağlayabiliriz. Almanya ile yapılan işçi protokolüne yönelik eleştiriler bulunması ve bu protokole uygun olarak Almanya'ya giden işçilerin birtakım sıkıntılar çekmesi bu protokolün giden işçilerin haklarının korunmasından ziyade bir şekilde işçi gönderilmesini temin etmek amacı ile yapıldığını işaret eder niteliktedir. Almanya'ya bir şekilde gitmek için kalifiye elemanların dahi mesleklerini gizlemesi, işçilerin her işe razı olduklarını gösterdiği gibi Türkiye'deki ekonomik problemleri, alınan ücretlerin yetersizliğini ve işsizliğin etkilerini ispatlaması bakımından dikkat çekicidir. Almanların Türkiye'de işçi alımı konusunda bir irtibat bürosu kurmaları ve müracaatların sadece bu büro vasıtası ile gerçekleştirildiğinde değerlendirileceğinin belirtilmesi Almanların işçi seçimine önem verdiklerini

ve meseleye ciddiyle yaklaştıklarını göstermektedir. Almanların gidiş öncesinde işçileri sağlıktan güvenliğe birçok tetkike tabi tutması muhtelif ve ayrıntılı şartlar öne sürmeleri gidecek işçiler arasından en problemsiz olanlarının belirlenmesi amacını taşımaktaydı.

Almanya'ya göçün sosyal hayat açısından bazı olumsuz neticeleri de olmuştur. Bunlardan biri eşlerin çalışmaya tek olarak gitmesiyle birlikte parçalanmış ailelerin ortaya çıkmasıdır. Bu parçalanma aile kurumunun zedelenmesine yol açmıştır. Almanya'da çalışan Türk işçilerin lisan problemi yaşamaları sosyal haklarının takibi noktasında birtakım sıkıntılar doğurmuştur. Türk işçiler Almanya'daki sosyal hayata uyumları noktasında farklı kültürel yapıdan gelmeleri ve farklı bir dine mensubiyet ile ilgili olarak önemli zorluklar çekmiştir. Bu zorlukların aşılmasında yemek probleminin çözülmesi örneğinde olduğu gibi Alman işverenlerin Türklerin alıştıkları beslenme şekillerini uygulamaya çalışması burada görev yapan Türk işçilerin son derece verimli çalıştıklarını ve Almanların bu verimi sürdürmek adına bu tedbirlere başvurduğunu göstermektedir. Nitekim dönem içerisinde Almanya'da çalışan Türk işçilerin zamanla artış göstermesinin, işçi ihtiyacının yanı sıra işçilerden duyulan memnuniyetle de ilgili olduğunu belirtebiliriz.

Almanya'da çalışmak isteyen işçi sayısının günden güne artması yoğunluğu da beraberinde getirmiş, bu yoğunluktan istifade etmek isteyen kişilerin türemesi yasa dışı faaliyetlerin ortaya çıkması anlamına gelmiştir. Söz konusu yasa dışı faaliyetler, dolandırıcılık ve fırsatçılığın dönemin önemli toplumsal problemlerinden biri olduğunu işaret etmektedir.

Yurt dışında bilhassa Almanya'daki Türk işçilerin sayısının bir hayli artması döviz girdisi ve yatırımlar açısından burada çalışanlara verilen önemin de artmasını tetiklemiştir. Öyle ki Almanya'daki Türk işçilere yönelik Türkiye'de yeni uygulamalar ve çalışmalar üzerine faaliyetlerde bulunulması, Türklerin yoğun olduğu bölgelerdeki bankalarda Türk memurların bulundurulması için harekete geçilmesi örneğinde olduğu gibi işçilerin tasarruflarının ülkeye çekilmesi için çaba sarf edildiğine delalet etmektedir. Nihayetinde Almanya'da çalışan Türk işçilerin kazançlarını tasarrufa dönüştürmeleri ve bunları yatırım olarak ülkelerinde değerlendirmeleri neticesinde zor bir dönemden geçen Türkiye'ye ekonomik açıdan olumlu bir katkıda bulduklarını da belirtmek gerekir.

Labor Migrations from Türkiye to Germany in the Period 1960-1965

EXTENDED SUMMARY

In this study, it is aimed to discuss in detail the reasons for the labor migration from Türkiye to Germany and the justifications behind these reasons, to examine the dispatch of workers, to evaluate the developments that occurred during the dispatch of workers and the consequences that emerged after the dispatch of workers in a historical framework. This research involves the years 1960-1965 and has been written as a periodical study. In our study titled "Labor Migrations from Türkiye to Germany in the Period 1960-1965", the Turkish press comes to the fore in terms of the sources used. In addition to the press, archival materials and other sources in the research-analysis category has been also used.

The study is important in terms of reflecting the socio-economic conditions of Türkiye as of the period. As a matter of fact, at a time when Türkiye was struggling with economic problems, the demand for workers from Germany was seen as an opportunity to reduce unemployment and provide some economic relief. Dispatch of workers to Europe was also preferred in terms of being a more financially burdenless way for Türkiye, which was going through an economically troubled period. Because it was necessary to make serious investments in order to improve the economy and reduce unemployment. Therefore, large investments required large sums of money. A serious foreign exchange inflow was expected through the workers who would work abroad. In addition to all these economic factors and expectations, it was hoped that the workers who were sent to Germany to work would contribute to the country as qualified personnel when they returned to Türkiye. When the first applications to go to Germany are analyzed in terms of cities, it is seen that Istanbul is at the forefront. Istanbul was followed by Ankara and Adana. During the applications, there were some criticisms about the quality of the workers who would go. Accordingly, there was a concern that qualified personnel could leave Türkiye if they applied.

The German Liaison Office, which was established in Istanbul, played an active role in the applications of the workers and the acceptance of these applications. As a matter of fact, the Germans stated that the workers would be accepted through the said office.

Turkish workers who wanted to work in Germany due to the extremely limited job opportunities in Türkiye wanted to work abroad for reasons other than making a living. There were those who wanted to go to Germany in order to buy a good automobile, to have good furniture or to get married, as well as those who wanted to learn the language and to improve their education and cultural development. However, the number of those who went to Germany for these reasons was not as high as the number of those who went for the purpose of earning a living. On October 30, 1961, Türkiye and Germany

signed a protocol on sending workers to Germany. While the sending of workers was carried out within the framework of this protocol, there were criticisms that the protocol did not provide privileges for Turkish workers. According to the mainstay of the criticism, the protocol was made to somehow ensure that workers were sent rather than to protect the rights of Turkish workers. The mining and construction sectors were at the forefront of the business lines demanded from Germany. Workers who applied to these two sectors could go to Germany in a short time. While workers in other sectors waited longer to go, women workers were another group whose applications were concluded in a short time. Workers who were going to Germany could be accepted after being subjected to various examinations. Accordingly, the health reports of the workers were re-examined by the German Liaison Office and the workers who were to go were subjected to medical examinations again after meeting the necessary conditions. German employers demanded that the workers they hired pay attention to the seriousness of the work, the organization of the work and the pace of work, so as not to adopt a cursory working method.

The language problem was a major problem in disputes between Turkish workers and German employers over social rights. The intervention of workers' representatives was needed to resolve disputes. As a matter of fact, the task of the workers' representatives was to deal with the personal problems of the workers and to ensure that these issues were resolved. An important problem for Turkish workers was the issue of integration. Problems arose in relation to the difficulties of adapting to a foreign culture, to a foreign place, as in the example of eating and drinking. Despite all these problems, labor migration from Türkiye to Germany continued to increase. This increase was not only due to the need for workers by German employers, but also to the productive work of Turkish workers. The increase in the dispatch of workers and the significant increase in the number of those who wanted to go to Germany from Türkiye caused the accumulation of workers who wanted to go abroad. This accumulation led to the emergence of swindler and opportunists claiming that they would speed up the dispatch of workers, and this situation caused some problems in labor migration.

Towards the end of the period, there was a slight decrease in labor migration to Germany. This decrease, which was also caused by the change in policies implemented in Germany, did not only occur in labor migration from Türkiye to Germany. It also happened in the labor migration of other countries that sent workers to Germany. But in any case, Türkiye was the country that sent the most workers to Germany in 1964 and 1965.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, L. (1962). “Almanya’daki Türk İşçileri Arasında”, Tercüman, 5 Kasım, 3.
- Akdoğan, L. (1962). “Almanya’daki Türk İşçileri Arasında 2”, Tercüman, 6 Kasım, 3.
- Birerçin, M. (1967). “Dış Ülkelere İşgücü Sevkinin Sosyal ve Ekonomik Hayatımızdaki Etkileri”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 18, 199-204.
- Çelikoğlu, Ş. ve Atış, E. (2022). “Göçün 60. Yılında Almanyalı Türkler: Zonguldak İli Örneği”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11(3), 1603-1632.
- Çil, H. (2011). “Yarım Asır Önce: 1961 İşgücü Alımı Anlaşması’na Analitik Eleştirel Bir Bakış”, 50. Yılında Göç (Ed. Faruk Şen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 41-50.
- Genel, M. G. (2014). “Almanya’ya Giden İlk Türk İşçi Göçünün Türk Basınındaki İzdüşümü “Sirkeci Garı’ndan München Hauptbahnhof’a”, Selçuk İletişim, 8(3), 301-338.
- Karakaya, C. (2020). “Avrupa’ya İşçi Göçünde Uyum ve Uyum Sürecinin Kuşaklararası Değerlendirilmesi”, Toplumsal Politika Dergisi, 1(2), 116-133.
- Köktağ, G. (1966). “Dış Memleketlerdeki İşçilerimizle İlgili Bazı Meseleler”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 17, 151-170.
- Marquard, T. (1967). “Türkiye’deki Alman İrtibat Bürosunun Çalışma Şekli ve Türk İşçilerinin Almanya’ya Sevkinin Önemi”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 18, 171-177.
- Özakman, T. (1967). “Dış Ülkelerdeki İşçilerimize Hitap Eden Radyo Yayınları”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 18, 141-158.
- Sezer Şanlı, A. (2017). “Türkiye’de “Alamancı” Almanya’da “Türk”: Araftaki Gurbetçiler”, Türkiye’nin 1960’lı Yılları (Haz. Mete Kaan Kaynar), İletişim Yayınları, İstanbul, 667-686.
- Uluslararası İşgücü Anlaşmaları. (2014), (Ed: Fazıl Aydın), Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayın No: 7, Ankara.
- Ünver, O.C. (2003). “Almanya’ya Türk İşgücü Göçü: Geçmişten Geleceğe Sorunlar, İmkanlar ve Fırsatlar”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 45, 177-226.
- Yaprak, Ş. (2013). “Uluslararası Emek Göçü Bağlamında Almanya’ya Türk İşgücü Göçü ve Sosyo-Ekonomik Etkileri”, International Conference On Eurasian Economics, Sankt-Peterburg, Rusya, 862-870.

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 179.49.13

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 184.16.13

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 184.16.14

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

Akşam, 25.8.1963

Akşam, 27.8.1963

Akşam, 28.8.1963

Akşam, 29.8.1963

Akşam, 31.8.1963

Akşam, 2.9.1963

Akşam, 3.9.1963

Akşam, 4.9.1963

Akşam, 22.9.1963

Akşam, 23.9.1963

Akşam, 24.9.1963

Akşam, 26.9.1963

Akşam, 28.9.1963

Akşam, 29.9.1963

Akşam, 1.10.1963

Akşam, 10.3.1964

Akşam, 15.11.1964

Akşam, 2.2.1965

Akşam, 15.3.1965

Cumhuriyet, 13.8.1961

Cumhuriyet, 17.3.1964

Cumhuriyet, 26.11.1964

Cumhuriyet, 2.12.1964

Cumhuriyet, 9.7.1965

Cumhuriyet, 15.8.1965

Cumhuriyet, 24.9.1965

Cumhuriyet, 29.9.1965

Cumhuriyet, 21.11.1965

Cumhuriyet, 27.11.1965

Son Havadis, 15.2.1962

Son Havadis, 18.2.1962

Son Havadis, 19.2.1963

Son Havadis, 9.3.1964

Son Havadis, 11.3.1964

Tercüman, 21.10.1963

Tercüman, 2.12.1963

Tercüman, 29.5.1964

EK

TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ İLE FEDERAL ALMANYA CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ ARASINDA TÜRK İŞÇİLERİNİN ALMANYA'DA İŞE YERLEŞTİRİLMELERİNE DAİR ANLAŞMA

“Türkiye Büyükelçiliği, Dışişleri Bakanlığı’nın 30 Ekim 1961 tarihli ve 505-83 SZV/3-92-42 sayılı olan Almanya Federal Cumhuriyeti Hükümeti’nin, iş arayan Türk tebaasını Almanya Federal Cumhuriyeti’ndeki işverenler nezdinde bir işe yerleştirmeyi istihdaf eden tavassutun, metni berveçihati şekilde olması gereken bir anlaşma ile tanzim edilmesini teklif eden notasını aldığıı teyit etmekle şeref duyar:

Madde 1

Federal Almanya Cumhuriyeti’nde çalışacak Türk işçilerinin işe yerleştirilmelerini düzenlemek maksadıyla Almanya namına Federal Alman Çalışma Kurumu (bundan böyle Alman Kurumu olarak adlandırılacaktır) ve Türkiye namına Türkiye İş Kurumu (bundan sonra Türk Kurumu olarak adlandırılacaktır) işbirliği yapacaklar ve bu işin pratik bir şekilde yürütülmesi için mahalli teşekküllerinden istifade edeceklerdir. Almanya ve Türk Kurumları işe yerleştirmeyi, bu anlaşma çerçevesi dahilinde daha iyileştirmeye ve basitleştirmeye çalışacaklardır.

Madde 2

İşbirliğini kolaylaştırmak için Alman Kurumu Türkiye Cumhuriyeti’nde bir İrtibat Bürosu kuracaktır. Alman Kurumu, İrtibat Bürosunun yerini, faaliyet sınırlarını ve süresini Türk Kurumu ile anlaşarak kararlaştıracaktır. Yetkili Türk makamları İrtibat Bürosunun çalışmalarını kolaylaştırmak üzere uygun görecekları yardımları yaparlar.

İrtibat Bürosunun çalışma masrafları Alman Kurumunca temin olunacaktır. Türk Kurumu İrtibat Bürosuna mutad büro mefruşatıyla döşenmiş ve adayların tıbbi muayenesine elverişli lüzumlu odaları bedelsiz tahsis edecektir.

Madde 3

İrtibat Bürosu ve Türk Kurumu Türk işçilerine iş arz eden Almanya'daki işverenlerin teklifleri ile buna tekabül eden Türk işçilerinin çalışma talepleri hakkında karşılıklı olarak muntazaman bilgi alışverişinde bulunurlar. Eğitim veya uzun bir çalışma sayesinde muayyen bir iş kolunda özel nitelik kazanmış işçilerin iş talepleri bir iş verme teklifi mevcut olmasa da tavassuta arz edilebilir.

İş teklifleri, işçiden beklenen mesleki kabiliyetler, öngörülen işin türü ve muhtemel hususiyetleri ile işin muhtemel süresi hakkında kat'i malumatı ihtiva eder. Buna ilaveten şimdiki ve müstakbel ücret ve

diğer çalışma mesken ve iâşe imkânları ile ilgili iş arayıcısının kararında etkili olacak diğer teferruatı ihtiva eder.

Madde 4

İrtibat Bürosu, bundan başka Türk Kurumuna ilgili işçilerin aydınlatılması maksadıyla umumi olarak Almanya'da çalışma ve yaşama şartları ile başlıca iş branşları için cari ücret misalleri hakkında toplu malumat verir. Bu malumat aynı zamanda ücretlerde vergi, sosyal sigorta ve işsizlik sigortası primleri gibi yapılacak kesintileri de gösterir ve sosyal güvenlikle ilgili mühim talimatı ve bu sahada yapılan yardımları da ihtiva eder. Bu bilgiler, icap ettiği takdirde, ahval ve şartların değişmesine göre tashih olunur.

Madde 5

Türk Kurumu, uygun göreceği usullerle, yapılan iş müracaatlarını toplar, ilk seçimi yapar ve seçtiklerini, İrtibat Bürosuna takdimi üzerine alır.

Bir hürriyeti sınırlama cezası ile mahkûm olmuş talipler İrtibat Bürosuna sunulmaz. Yetkili Türk makamlarınca pasaport verilmesinde sakınca görülen kimseler içinde aynı şekilde uygulanır.

İrtibat Bürosu ayrıca, Türk Kurumunca takdim olunan işçilerin öngörülen iş için sıhhi ve mesleki şartları haiz olup olmadıklarını ve Federal Almanya Cumhuriyetinde ikamete uygun olup olmadıklarını tespit eder.

Madde 6

Kabul edilen her Türk işçisi için, örneği ekli Almanca ve Türkçe bir çalışma mukavelesi tanzim olunur. Bu çalışma mukavelesi bir taraftan işveren veya yetkili mümessili ve diğer taraftan işçi tarafından imzalanır ve Türk Kurumu ile İrtibat Bürosu tarafından "görölmüştür" damgası ile damgalanır.

Madde 7

Türk makamları işçiye, işinin Almanya'ya girişinden itibaren süresi asgari bir sene daha geçerli olacak bir pasaport vereceklerdir. Türk Konsoloslukları icabında pasaportu, geçerlilik süresi sona ermeden bir ay önce onaylar.

İrtibat Bürosu, işçiye bedelsiz bir hüviyet cüzdanı verir. Bu hüviyet cüzdanı, en çok bir yıl için, Alman olmayan işçilerin işlerine ilişkin talimat gereğince çıkarmaya mecbur oldukları (çalışma müsaadesi) yerine geçerli olur ve sahibini, geçerlilik süresince, giriş vizesi alma mecburiyetinden mahrum kılar.

Buna ilaveten işçinin, yetkili Türk makamlarınca verilmiş medeni durumunu belirten bir vesikaya da sahip olması gerekir.

Madde 8

İrtibat Bürosu, Türk Kurumu ile işbirliği yaparak Türk işçilerinin mutabık kalınmış olan hareket mahallerinden (normal olarak İstanbul) Federal Almanya Cumhuriyeti'nde çalışacakları yerlere kadar olan seyahatlerini organize eder. Türk Kurumu, işçilerin tam zamanında hareket mahallinde olmalarını sağlar. İrtibat Bürosu, işçilerin seyahat süresine göre ayarlanan kumanyalarını veya buna tekabül edecek parayı verir. İşçilerin mutabık kalınmış hareket mahallerinden çalışacakları yerlere kadar olan seyahat masrafları, kumanya masrafları da dahil olarak, Alman Kurumu tarafından karşılanacak ve müstakbel işveren tarafından götürü bir meblağ ödenmesi suretiyle Alman Kurumuna iade olunacaktır. Dönüş masraflarının tavsiyesi işveren ile işçi arasında mevcut anlaşmadaki mutabakata bağlıdır.

Madde 9

İşçilerin Federal Almanya Cumhuriyeti'nde oturacakları yere varır varmaz, yetkili mahalli makamlara başvurmaları ve en geç üç gün içinde ve mümkünse işe başlamadan önce, o yerin yabancıların işlerine bakan makamlardan ikamet müsaadesi talep etmeleri lazımdır. İşçi, Federal Almanya Cumhuriyeti'nde bir yıldan fazla çalışmak istediği takdirde, hüviyet cüzdanının müddetinin bitmesinden bir ay önce ikamet ettiği yerin yetkili Çalışma Kurumu Teşkilatına müracaatla çalışma müsaadesi talep etmek mecburiyetindedir. Bu müsaadenin verilmesi Alman olmayan işçilerin çalışmasına ilişkin umumi talimatların hükümlerine tabidir. İşçi aynı zamanda ikamet müsaadesinin süresinin de uzatılması için yabancıların işlerine bakan yetkili makamlara müracaatla mükelleftir. Bu müsaade iki seneden fazla bir müddet için verilmez. Alman Kurumunun mahalli teşkilatı Türk işçilerine, bilhassa ilk intibak devresinde, genel mahiyette bilgi vererek yardım edeceklerdir.

Madde 10

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, işbu anlaşmaya istinaden Federal Almanya Cumhuriyeti ülkesine giren işçileri formalitesiz olarak her an geri alacak, dönüş için gerekli seyahat vesikalarını verecek ve lüzumlu transit vizelerini temin edeceklerdir.

Madde 11

Federal Almanya Cumhuriyeti Hükümeti anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren üç ay zarfında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne aksine bir beyanda bulunmadıkça, işbu anlaşma Berlin Land'ı için de geçerlidir.

Madde 12

İşbu anlaşma önceyi kapsayacak şekilde 1 Eylül 1961 de yürürlüğe girecek, bir yıl için akdedilecek ve geçerlik süresinin sona ermesinden en geç üç ay önce iki Hükümetten biri tarafından feshedilmediği takdirde kendiliğinden bir sene daha uzayacaktır.

Türkiye Büyükelçiliği, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin F. Almanya Cumhuriyeti Hükümeti'nin teklifleri ile mutabık olduğunu beyan ettiğini Dışişleri Bakanlığı'na bildirmekle şeref duyar. Buna nazaran Dışişleri Bakanlığının 30 Ekim 1961 tarihli ve 505-83-SZV/3-92,42 sayılı notası ile işbu cevabi nota (Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile F. Almanya Cumhuriyeti Hükümeti arasında Türk işçilerinin Almanya'da işe yerleştirilmelerine dair bir Anlaşma) teşkil ederler.

Türkiye Büyükelçiliği, Dışişleri Bakanlığı'na bu fırsattan yararlanarak en üstün saygılarını teyit eder.”

(Uluslararası İşgücü Anlaşmaları, 2014: 17-19.)

KATKI ORANI / CONTRIBUTION RATE	AÇIKLAMA / EXPLANATION	KATKIDA BULUNANLAR / CONTRIBUTORS
Fikir veya Kavram / <i>Idea or Notion</i> %100	Araştırma hipotezini veya fikrini oluşturmak / <i>Form the research hypothesis or idea</i>	Erhan ACAR
Tasarım / <i>Design</i> %100	Yöntemi, ölçeği ve deseni tasarlamak / <i>Designing method, scale and pattern</i>	Erhan ACAR
Veri Toplama ve İşleme / <i>Data Collecting and Processing</i> %100	Verileri toplamak, düzenlemek ve raporlamak / <i>Collecting, organizing and reporting data</i>	Erhan ACAR
Tartışma ve Yorum / <i>Discussion and Interpretation</i> %100	Bulguların değerlendirilmesinde ve sonuçlandırılmasında sorumluluk almak / <i>Taking responsibility in evaluating and finalizing the findings</i>	Erhan ACAR
Literatür Taraması / <i>Literature Review</i> %100	Çalışma için gerekli literatürü taramak / <i>Review the literature required for the study</i>	Erhan ACAR

Hizmetkâr Liderlik ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkide Kültürün Aracı Rolü¹

Araştırma Makalesi / Research Article

Ali Şahin ÖRNEK* Yener PAZARCIK** Umut EROĞLU*** Ahmet İhsan ŞAMDAN****

ÖZET

Kültür, bireylerin değerlerini ifade eden ve yaşamı yönlendiren önemli bir kavramdır. Toplumsal yaşamda böyle olmakla birlikte, örgütler için de benzeri bir değerlendirme söz konusudur. Zira kültür, örgüt üyelerinin algılarını ve dolayısıyla davranışlarını şekillendiren önemli bir etkidir. Diğer bir deyişle kültür, gerek bireysel, gerek toplumsal, gerekse işletme yaşamının belirleyici unsurlarından biri olarak nitelendirilebilir. Liderlik, bir örgütün faaliyetlerinde belirleyici etkisi olan bir konum olmakla birlikte, örgüt üyelerinin zihinlerindeki liderlik algısı kendilerinden beklenen davranışlarla birlikte beklentilerin de ötesinde davranışlar göstermelerinde etkili olmaktadır. Bir örgüt olarak işletmelerde de hizmetkâr liderlik, çalışanların, beklentilerin ötesindeki davranış olarak örgütsel vatandaşlık davranışı sergilemesinde etkili olmaktadır. Hizmetkâr liderlik, kendisini örgütün üyelerine adayan, onları önceliğine alan bir liderlik türü olarak değerlendirilmektedir. Takipçiler ile lider ilişkisinin bir örneği olan hizmetkâr liderlik, liderin öncülük ettiği bir etkileşim olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada, hizmetkâr liderlik algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisinin çalışanların kültürel özellikleri bağlamında ele alınması amaçlanmıştır. Amaca uygun olarak, yapı ürünleri sektöründe faaliyet gösteren büyük ölçekli bir firmada survey uygulanmıştır. Araştırmaya 76 çalışan katılmıştır. Elde edilen veriler çerçevesinde hipotezler sınanmıştır. Hizmetkâr liderlik ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında anlamlı ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Hizmetkâr liderlikle örgütsel vatandaşlık davranışı arasında çalışanların kültürel özelliklerinin aracı rol üstelendiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Liderlik, Hizmetkâr Liderlik, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

JEL Kodları: D23, L20, M10, M14

¹ Bu çalışma, yazarların ÇOMÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu Başkanlığı tarafından desteklenen 3380 nolu hızlı destek projesinden üretilmiştir. Araştırmacılar, proje desteklerinden dolayı ÇOMÜ BAP Komisyonuna teşekkürü borç bilirler. Ayrıca Pandemi koşullarında çalışmamızın uygulama kısmına desteklerini esirgemeyen; yapı sektöründe faaliyetlerini sürdüren işletme yöneticilerine, soruları cevaplayan katılımcılara teşekkür ederiz.

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye, asornek@comu.edu.tr ORCID: 0000-0003-2217-6878

** Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalı, Çanakkale, Türkiye, ypazarcik@comu.edu.tr ORCID: 0000-0002-7651-9349

*** Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim ve Organizasyon Ana Bilim Dalı, Çanakkale, Türkiye, erogluumut@comu.edu.tr ORCID: 0000-0003-3102-1763

**** Öğr. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Ayvacık Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ahmetsamdan@comu.edu.tr ORCID: 0000-0002-1774-2567

The Mediating Role of Culture in the Relationship Between Servant Leadership and Organizational Citizenship Behavior

ABSTRACT

Culture is an important concept that expresses the values of individuals and directs life. While this is the case in social life, a similar evaluation is in order for organizations as well. Because culture is an important factor that shapes the perceptions and therefore the behaviors of the members of the organization, In other words, culture can be characterized as one of the determinants of individual, social, and business life. In this study, besides culture, servant leadership and organizational citizenship behavior are also discussed. Although leadership is a position that has a decisive effect on the activities of an organization, the perception of leadership in the minds of the members of the organization is effective in showing behaviors beyond expectations along with the behaviors expected from them. Servant leadership in business as an organization is also effective in demonstrating organizational citizenship behavior that goes above and beyond expectations. Servant leadership is considered a type of leadership that dedicates itself to the members of the organization and puts them first. Servant leadership, which is an example of the relationship between the followers and the leader, can be considered an interaction led by the leader. In this study, it is aimed to discuss the relationship between servant leadership perception and organizational citizenship behavior in the context of employees' cultural characteristics. In accordance with the purpose, a survey was carried out at a large-scale company operating in the building products sector. 76 employees participated in the research. Hypotheses were tested within the framework of the obtained data. It has been determined that there is a significant relationship between servant leadership and organizational citizenship behavior. It has been observed that the cultural characteristics of the employees play a mediating role between servant leadership and organizational citizenship behavior.

Keywords: *Culture, Leadership, Servant Leadership, Organizational Citizenship Behavior*

JEL Codes: *D23, L20, M10, M14*

** Bu çalışma Araştırma ve Yayın Etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.*

GİRİŞ

İnsanoğlu var olalı beri diğer canlılar gibi ayakta kalma ve yaşamını sürdürme mücadelesi vermektedir. Devamlılığını sağlayabilmek amacıyla çevresindeki tüm varlıklarla olan ilişkilerde üstün gelme mücadelesi sürdürmüştür. Sosyal bir varlık olarak bireyler, aile ve diğer sosyal gruplarla olan ilişkilerine işlerlik kazandırmaya çalışmakta, bununla birlikte gücünü pekiştirecek yeni teknolojiler geliştirmeye odaklanmaktadır. Bir yandan belirli bir yaşam alanının içine doğan birey, diğer yandan zaman içinde kendi elinin (iradesinin) ürünü olan her türlü davranışıyla toplumu ve doğayı yeniden şekillendirmiştir. İnsanın hayatta kalma/yeniden inşa çabası genel anlamda kültürü ifade eder.

Kültür kavramının geçmişi sosyoloji bilimiyle paralellik gösterir ve sosyal antropolojiden kaynaklanır. Kültürün ondokuzuncu yüzyılın sonlarında yapılan çalışmalarla ortaya çıktığı söylenebilir. Kültür nesilden nesile iletilebilen davranış kalıplarının, sanatların, inançların, toplamıdır. (Kotter ve Heskett, 1992). Kültür, örgütlerde kendine yaşam alanı bulur ve bir kurumda davranışlara rehberlik edecek paylaşılan değer ve inançlar sistemi olarak karşımıza çıkar (Shermerhorn, 2008: 89). Örgütleri birbirinden ayıran ve örgüt üyeleri arasında paylaşılan ve anlam ifade eden; tutum veya davranışa

dönüşen normlar, inançlar, sosyal değerler sistemi örgütün kültürünü meydana getirmektedir (Robbins ve Judge, 2017: 565; Colquitt vd., 2019: 510).

Örgüt faaliyetlerini etkileyen bir başka kavram olan lider, çalışma yaşamında insan faaliyetlerini yönlendiren, takipçilerine rehberlik eden bir pozisyon olarak karşımıza çıkar (Nelson ve Quick, 2000: 384). Diğer yandan liderler de tıpkı örgütler gibi aynı kültürün içine doğmuş ve yetişmişlerdir. Ancak bu durum her liderin aynı yönetim tarzları sergileyeceği anlamına gelmez. Örgüt kültürü liderin yapacağı seçimlerden, alacağı kararlardan etkilenir ve örgütsel vatandaşlık algısına da yansır.

Örgütsel yapı içinde kurallar ve beklentiler gibi bir çerçeve içinde faaliyetlerin yürütülmesi doğaldır. Ancak, örgütsel vatandaşlık davranışı gibi beklentilerin ötesinde bir davranış olumlu değerlendirilir. Çalışanların yaşanan olumsuzluklara karşın ki bu olumsuzluklar gerek örgütü gerekse çalışanı etkilemektedir, örgütsel vatandaşlık davranışı ortaya koyması mümkündür (Newstrom ve Davis, 2006: 217; 252).

Kültür bireylerin ve toplumun zaman içinde ürettiği her türlü maddi ve manevi değerler bütünüdür. Kültür sosyal hayatı olduğu kadar iş dünyasını da şekillendirir. Örgüt kültürü içinde bulunduğu ulusal/yerel kültürden etkilenir. Diğer yandan örgüt içi kültürel doku yöneticilerin sergiledikleri liderlik davranışları çerçevesinde meydana getirilir. Yöneticilerin yönetme felsefesi ve örgütte oluşturdukları kültürel doku çalışanların motivasyonlarını, işe adanmışlıklarını, performanslarını yakından ilgilendirir.

Bu çalışmada işletmelerin strateji ve politikalarına yön veren lider yöneticilerin sergiledikleri hizmetkâr liderlik algısının diğer çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışına etkisi araştırılacaktır. Söz konusu süreçte ulusal kültürün ne kadar belirleyici olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Amaca uygun olarak Türkiye ölçeğinde kurumsallaşmasını tamamladığı varsayılan bir holdingin üretim yapan imalat firmalarından birinde değişkenler arasındaki ilişkileri ölçmek için alan araştırması yapılmıştır.

1.LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmanın bu aşamasında, kültür, hizmetkâr liderlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı değişkenleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1.Kültür

Kültür, temel unsuru değerler sistemi olan bir kavramdır. Buna ek olarak semboller, kahramanlar ve ritüeller de kültürün daha geniş bir anlam içermesine işaret etmektedir (Hofstede, 2001: 10). Bir tanıma göre ise kültür, öğrenilen ve aktarılan değerler anlamında kullanılmaktadır (Doğan, 2012: 16). Görüldüğü üzere bu iki ifadenin ortak noktası değerlerdir. Değerler, insanın davranışlarını şekillendiren önemli bir etken olarak yaşamdaki yerini almaktadır.

Tutumlar ve alışkanlıklar, kültür üzerinde etkili bir başka etkidir (Zencirkıran, 2017: 57). Davranışların sıklığı, gelişimi ve ne yönde sergilendiği ile ilgili tutumların ve alışkanlıkların etkisi olduğunu belirtmek mümkündür. Dolayısıyla bu iki etken, davranışlar aracılığıyla kültürle olan etkisini ortaya koyacaktır.

İnsana ait çok sayıdaki olgudan biri olan kültür duygu ve düşüncelerle ilgili bir kavramdır. Burada önemli olan husus, kültürün nasıl ifade edileceğidir. Semboller, bu konuda bizlere yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda kültür, duygu ve düşüncelerin sembollerle ifade edilmiş hali olarak karşımıza çıkmaktadır (Doğan, 2013: 1).

“Artifaktlar, benimsenen inançlar ve değerler ve temel varsayımlar” olmak üzere kültürün üç düzeyinden söz edilmektedir. Davranışların gözlemlenebilir oluşu, algıların, düşüncelerin ve fikirlerin tespit edilmesi de kültürün düzeyleri ile ilgili ele alınmaktadır (Schein, 2010: 24). Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi kültür, düşüncelerden ve davranışlardan ayrı değerlendirilemez. Zira düşünmeden ve bunu bir davranışa dönüştürmeden kültür meydana getirmek mümkün olmayacaktır.

Bireysel yaşamla birlikte toplu halde yaşam da insana özgü özelliklerdendir. Toplumsallık gereği kültür, toplu yaşamın bir ögesi gibi değerlendirilebilir. Zihinsel bir olgu olarak değerlendirilebilecek kültür, toplumsal yaşamın bir parçası olarak önemini korumaktadır (Doğanalp vd., 2014: 276).

1.1.1.Kültürün Özellikleri ve Öğeleri

Bir toplumda ya da toplumlar arasında kültür farklılık göstermektedir. Toplumların bakış açısı aynı zamanda insanın bakış açısını yansıtmaktadır. Örgütler de böyle düşünülebilir. Toplumsal farklılıklar, iş yaşamında etkisini göstermektedir. Önemli toplumsal ve iş yaşamı konularından biri olan liderliğe olan bakış, örgütlerin de bu konudaki eğilimlerini etkilemektedir (Vries, 2007: 219-220). Görüldüğü gibi kültürün, gerek toplumsal yaşamı gerekse toplumsal yaşamla birlikte örgüt yaşamını da etkileyen önemli bir konu olduğu anlaşılmaktadır.

Kültür kavramı, toplumların yapıtaşdır. Toplumun üyelerini birbirine bağlayan kültür, geniş bir bakış açısıyla ele alınması gereken bir kavramdır. Çünkü kültürün içeriğinde geleneklerden ekonomiye, dilden sanata kadar birçok unsur yer almaktadır. Kültür, ulusların kimliğini yansıtan bir kavram olarak da değerlendirilebilir (Arslan, 2012: 11).

Kültür özellikleriyle (Şekil 1) birlikte yaşayan bir olgudur. Yaşamın bir yansıması gibi görülebilecek kültür, insanlar arasında yayılan, öğrenim çabalarına konu olan, kendine özgü olmakla birlikte zamanla değişen bir özellik taşımaktadır.

Şekil 1. Kültürün Özellikleri

Kaynak: Daft, 2015: 336-338'dan uyarlanmıştır.

Çevresel şartlara uyum sağlanması bakımından kültürün gelişime açık ve değişebilen bir olgu olduğunu belirtmek gerekmektedir. Değişim, bütüncül olarak olabileceği gibi parça düzeyinde de olabilir. (Schein, 1999: 189). Bu ifadeler, kültürün sabit olmayan, çevreye uyumu beraberinde getiren bir değişimle birlikte yaşamda yer edinmiş bir gerçeklik olduğunu göstermektedir.

Kültürün öğeleri arasında dil, din, teknoloji, eğitim, örgütsel yapılanmalar, tutum, gelenek ve ekolojik çevre yer almaktadır. (Şimşek vd., 2010: 64). Bunların dışında kültürün çok sayıda öğesi daha bulunmaktadır (Erkmen, 2008: 9):

- Değerler
- Semboller
- Süreçler
- Davranışlar
- Temel varsayımlar
- Duygular
- İnançlar

Kültürün öğeleri konusu, örgüt kültürünün öğeleri denildiğinde de benzer öğeler dikkate alınır (Schein ve Schein, 2017: 28). Törenler, normlar, mitler, semboller, öyküler, kahramanlar ve ideolojiler de kültürün öğeleri arasında yer almaktadır (Gülova ve Demirsoy, 2012: 51). Özellikleri ve öğeleri bakımından ele alındığında kültür, yaşamda çok önemi bir yer tutmaktadır. İnsanların birbirleriyle iletişim kurmasında ve etkileşim yaşanmasında kültürün belirleyici bir unsur olduğu görülmektedir.

1.1.2. Hofstede'in Kültür Araştırmaları ve Kültürün Boyutları

Geert Hofstede, örgüt kültürü konusunda çalışan bilim insanlarından biridir ve ulusların kültürlerini araştırmıştır (Hofstede, 1983: 83). Hofstede'in araştırmaları, uluslararası bir niteliktedir. Bu kapsamda, çok sayıda ülkede işletmelerde araştırmalar yapılmıştır (Silverthorne, 2005: 9). Zaman içinde, Hofstede Araştırmaları'nda "güç mesafesi, belirsizlikten kaçınma, bireysellik-toplumculuk, erillik-

dişilik, uzun dönem oryantasyon-kısa dönem oryantasyon ve hoşgörü-kısıtlama” olmak üzere kültürün altı boyutu ele alınmıştır. Söz konusu boyutlar özellikleri itibariyle Tablo 1’de açıklanmıştır (Hofstede, Erişim Tarihi: 24.03.2021):

Tablo 1: Hofstede’in Kültür Boyutları

<i>Bireysellik-Toplumculuk Boyutuyla İlgili Açıklamalar</i>	
<i>Bireysellik</i>	<i>Toplumculuk</i>
<ul style="list-style-type: none"> - “Ben” odaklılık söz konusudur. - Kurallara uyulmaması, suçluluk duygusuna yol açmaktadır. - Görev, ilişkilerden üstün görülmektedir. 	<ul style="list-style-type: none"> - “Biz” odaklılık söz konusudur. - Kurallara uyulmaması, utanma duygusuna yol açmaktadır. - İlişkiler, görevden üstün görülmektedir.
<i>Güç Mesafesi Boyutuyla İlgili Açıklamalar</i>	
<i>Düşük Güç Mesafesi</i>	<i>Yüksek Güç Mesafesi</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Gücün kullanımı yasal zemine dayalı olmalıdır. - Hiyerarşide rollerin eşitsizliği söz konusudur. - Astlar, kendilerine danışılmasını beklemektedir. 	<ul style="list-style-type: none"> - Güç toplumsal bir gerçekliktir. - Hiyerarşi, varoluşsal bir eşitsizliktir. - Astların beklentisi, kendilerine ne yapılması gerektiğinin belirtilmesidir.
<i>Belirsizlikten Kaçınma Boyutuyla İlgili Açıklamalar</i>	
<i>Zayıf Belirsizlikten Kaçınma</i>	<i>Güçlü Belirsizlikten Kaçınma</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Şu özellikler söz konusudur; kolaylık, düşük stres, öz denetim, düşük kaygı. - İş değiştirmek sorun olarak görülmez. - Yazılı olsun ya da olmasın kurallardan hoşlanılmaz. 	<ul style="list-style-type: none"> - Şu özellikler söz konusudur; daha yüksek stres, duygusallık, kaygı, sınırlılık. - İş sevilme bile, o işte kalınmaktadır. - Uyumla bile kurallara duygusal yönlü bir ihtiyaç vardır
<i>Erillik-Dişilik Boyutuyla İlgili Açıklamalar</i>	
<i>Erillik</i>	<i>Dişilik</i>
<ul style="list-style-type: none"> - İşin aileye üstünlüğü söz konusudur. - Güce hayranlık duyulmaktadır. 	<ul style="list-style-type: none"> - İş ile aile arasında denge söz konusudur. - Zayıflık hoş görülebilmektedir.
<i>Kısa Vadeli Oryantasyona Karşı Uzun Vadeli Oryantasyon Boyutuyla İlgili Açıklamalar</i>	
<i>Kısa Vadeli Oryantasyon</i>	<i>Uzun Vadeli Oryantasyon</i>
<ul style="list-style-type: none"> - İyi insan hep aynıdır. - Başkalarına hizmet, önemli bir amaçtır. 	<ul style="list-style-type: none"> - İyi insan koşullara uyum sağlar. - Şunlar önemli amaçlardır; tasarruf ve azim.
<i>Hoşgörüye Karşı Kısıtlama Boyutuyla İlgili Açıklamalar</i>	
<i>Hoşgörü</i>	<i>Kısıtlama</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Olumlu duyguları hatırlama olasılığı yüksektir. - Boş zaman, daha çok önemsenir. - İfade özgürlüğü önemsenmektedir. 	<ul style="list-style-type: none"> - Olumlu duyguları hatırlama olasılığı düşüktür. - Boş zaman, daha az önemsenir. - İfade özgürlüğü, öncelikli endişe değildir.

Kaynak: Hofstede, 2001: 24-34; Hofstede, <https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=orpc>, E.T: 24.03.2021

1.2.Liderlik

Lider, öncülük rolüyle takipçilerinin başında bulunan kişidir. Öncülük etmek, lider için bir görevdir (Güney, 2012: 36). Liderlik, meseleleri ya da sorunları yeni bakış açılarıyla ele almakla ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla lider, yönergelere katı bir şekilde bağlı bir kişi olarak görülmemelidir (Zaleznik, 1998: 69-70).

Bireysel yaşam, insan yaşamının doğasında vardır. Böyle olmakla birlikte toplu yaşamda faaliyetler yürütürken gruplar oluşturma, doğal olarak bir lideri gerektirecektir. Çünkü grup, grubun

sorumluluğunu taşıyacak bir kişiye ihtiyaç duymaktadır. Böyle bir kişi ise lider olarak adlandırılmaktadır (Topaloğlu ve Koç, 2017: 40).

Geniş kapsamlı bir konu olan liderlik, birçok değerlendirmenin yapılmasına olanak tanımaktadır. Buna göre liderlik için aşağıdaki çıkarımlarda bulunmak mümkündür (Akçakaya, 2010: 11-12):

- Sürükleyicilik, liderin özelliklerindedir.
- İşlevsellik, liderlik için geçerli bir nitelemedir.
- İş lider yapmıştır.
- Lideri takip edenleri hedefe olumlu yönlendirmede liderin olumlu etkisi vardır.

Liderin birçok özelliğe sahip olması gerekmektedir. Bunlar arasında; sabır, tutarlılık, ileri görüşlülük, güvenilirlik yer almaktadır. Liderlik, “kurum üyelerinin, rutinin dışında performans göstermesine güdüleyici etki yapmaktır, kurumsal dönüşüm için katkı almaktır” (Akdemir, 2008: 60-61, 65). Tanımdan da anlaşıldığı gibi liderlik, kendisinden sorumlu olunan kişileri harekete geçirici bir mekanizma gibidir. Lider, takipçilerini yönlendirirken, takipçiler ise kendilerinden beklenen hareketi yapmada güdülenmiş olmaktadır.

Liderlikle ilgili ifadelerden de anlaşılacağı üzere takipçiler, liderliğin diğer tarafını oluşturmaktadır. Takipçiler, liderden beklentileri olan kişiler olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte seçicilik de takipçilerin bir özelliği olarak görülmektedir (Owen vd., 2011: 186).

1.2.1.Hizmetkâr Liderlik

Lider olmak, önemsenmesi gereken bir konudur. Hizmetkâr liderliği ise ayrı önemde bir konu olarak görmek mümkündür. Hem lider olmak hem de hizmet etmek tezat gibi algılsa da hizmetkâr liderliğin esası hizmeti önceliğe alıp liderlik yapmaktır (Rachmawati ve Lantu, 2014: 388). Buradaki önemli husus, liderin takipçileriyle ilişkilerinde onlara hizmeti benimsemesidir. Dolayısıyla ilişkilerin yönetilmesinde bu anlayış temel alınmaktadır.

Lider ile takipçi ilişkisi tek taraflı olamaz. İki taraf arasında bir bağ söz konusudur. Anlayışlı olmak ve bağlılık hissi duymak hizmetkâr lider olarak kabullenilmede liderin dikkate alması gerekenler arasında yer almaktadır (Dinçer ve Öksüz, 2011: 3).

Hizmetkâr lider olmak, liderin bazı özellikleri kendisinde bulundurmasını gerektirmektedir. Greenleaf'ın katkılarıyla zenginleşen hizmetkâr liderlikte liderin sahip olması gereken özellikler arasında “dinleme, empati, iyileştirme, farkındalık, ikna, kavramlaştırma, öngörü, idarecilik, insanların büyümesine bağlılık ve topluluk oluşturma” yer almaktadır (Spears, 2010: 7-29). Bunların dışında; insanlar arasında eşitliğe inanma, mütevazı olma, yardım odaklı olma ve önyargıdan uzak olma da hizmetkâr liderin temel özelliklerindedir (McShane ve Von Glinow, 2016: 219-220).

Birçok çalışmaya konu olan hizmetkâr liderlik; yardım, gelişim, paylaşım, etik, güçlendirme, bilgelik, toplumsal katkı, sorumluluk, cesaret, alçakgönüllülük gibi kavramlarla ilişkilendirilmektedir (Green, 2015: 80-86). Lider-takipçi ilişkilerinin söz konusu olduğu durumlarda bu gibi hususlardan olumlu kazanımlar elde edilmesi umulur.

Takipçiler ile hizmetkâr lider arasındaki ilişkide belli bir duyarlılık gözetilmelidir. Hizmetkâr liderlerin, takipçilerine cesaret vermesi, odaklarına insanı alması, etik bir anlayışla davranması ve örnek kişi olması gerekmektedir (Yıldız, 2016: 212-213). Örgüte kültürel bir katkı sunması beklenen biri olan hizmetkâr lider, takipçileri için bir modeldir. Aynı zamanda takipçilerinin öğrenmesine de katkı sunan hizmetkâr lider, örgütte bireye, gruba ve bunlarla birlikte örgütün bütününe fayda sağlamaktadır (Reed vd., 2011: 422).

1.2.2. Dennis ve Winston'un Hizmetkâr Liderlik Modeli

Çözüm odaklılık, örnek bir kişi olmak, takipçileri önemsemek gibi özellikler hizmetkâr lideri ifade eden özelliklerdendir (Topaloğlu ve Yalçıntaş, 2017: 433). Bu özellikler hizmetkâr liderin yapıcı bir kişilikte olduğunu göstermektedir.

Dennis ve Winston, geliştirdikleri modelde Page ve Wong'un ölçeğini (boyutlar: kişilik, ilişki, görev, süreç) temel almıştır. "Güçlendirme, vizyon ve hizmet" ise Dennis ve Winston'un modelinin boyutlarıdır (Dennis ve Winston, 2003: 455-459). Dennis ve Winston'un geliştirdiği modelin boyutlarını Tablo 2'deki gibi açıklamak mümkündür.

Tablo 2: Dennis ve Winston'un Hizmetkâr Liderlik Modelindeki Boyutlar

<i>Boyutlar</i>	<i>Açıklamalar</i>
▪ Güçlendirme	Sorumluluk ve yetki hususlarındaki paylaşımların örnek verildiği bu boyut, lider ile takipçilerinin birbiriyle paylaşımda bulunmasını ifade etmektedir.
▪ Vizyon	Liderin, takipçilerini dikkate alarak geleceğe yönelik düşünceler geliştirmesini ifade etmektedir.
▪ Hizmet	Takipçilerin, lider tarafından önemsenmesi ve liderin onlarla ilgilenmesi bu boyutu açıklamaktadır.

Kaynak: Dennis ve Winston, 2003: 455-459; Topaloğlu, 2019: 72-74.

1.3.Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Örgütsel vatandaşlık davranışı kavramının ilk olarak Dennis Organ ve arkadaşları tarafından tanımlandığı ifade edilmektedir. Bu kavramın yerine daha sonraları, Organ tarafından "iyi asker sendromu" da denilmiştir (Basım ve Şeşen, 2006: 84-85). İşletmelerin sosyal yönüne örnek olan örgütsel vatandaşlık davranışı, esnek bir çalışma anlayışı ile çalışılmasına olanak tanımaktadır (Smith vd., 1983: 653-654).

Örgüt üyelerinin ortaya koyduğu davranışlar, kendilerinden beklentilerle ilgili olabildiği gibi beklenti olmaksızın da sergilenen davranışlar olabilmektedir. Beklenti olmaksızın sergilenen davranışlar,

gönüllülük esaslı olacağından, bu durumda ortaya örgütsel vatandaşlık davranışı çıkmaktadır (Çerik, 2008: 175).

Davranışları gözlemek mümkündür. Beklentilerle ilgili belli bir kalıba göre davranışlar olmakla birlikte örgüt üyelerinin biçimsel olmamakla birlikte istekli bir şekilde ortaya koyduğu davranışlar da olmaktadır. Örgütsel vatandaşlık davranışı, böyle bir davranış olarak nitelendirilmektedir (Çetin, 2004: 4).

Örgütsel vatandaşlık davranışı, yapıcı bir anlayışın olduğu, katılımcılığın önemsendiği ve örgütün benimsendiği durumlarda kolaylıkla gözlenebilmektedir (Taşçı ve Koç, 2007: 374). Tanımların işaret ettiği gibi örgütsel vatandaşlık, zorunlu olmayan bir davranış şeklidir. Gönüllülük ve yardımseverlik gibi olumlu yaklaşımlar, bu davranışı ortaya çıkarıcı veya pekiştirici bir etki meydana getirecektir.

1.3.1. Örgütsel Vatandaşlık Davranışının Boyutları ve Organ'ın Literatüre Katkısı

Örgütlerde bazı davranışlar bir düzene göre olmaktadır. Düzene göre olmakla birlikte gereklilik olarak da ortaya çıkan davranışlar biçimsel davranış kalıbını ifade etmektedir. Bu tür davranışlar zorunluluk sebebiyle de gerçekleşebilmektedir. Bunların dışında, ortaya çıkan ve ekstra rol davranışı olarak değerlendirilen davranışlar ise örgütsel vatandaşlık davranışı olarak bir gönüllülük ve yardımseverlik sonucu sergilenmektedir (Bolat, 2008: 119).

“Resmi iş tanımlarında yer almayan” bir kavram olan örgütsel vatandaşlık davranışı, zorlamanın olmadığı bir davranış şeklidir (Robbins ve Judge, 2015: 26). Dolayısıyla kavramın çok boyutlu oluşu, resmi bir iş tanımı temeline dayalı olmamasıyla ilişkilendirilebilir.

Örgütsel vatandaşlık davranışının beş boyutu olduğundan söz edilmektedir (Organ, 1997: 90-95). Bu boyutlar ve açıklamaları Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3: Örgütsel Vatandaşlık Davranışının Boyutları

<i>Boyutlar</i>	<i>Açıklama</i>
▪ Özgecilik	İşle ilgili konularda diğer çalışanlara gönüllü yardım anlamındadır.
▪ Vicdanlılık	Çeşitli konularda asgari düzeyin ötesinde bir bakış açısıyla çabalamaktır.
▪ Centilmenlik	Hoşgörülü bir bakış açısını ifade etmektedir. Sorunlara karşı müsamahalı olunması anlamındadır.
▪ Nezaket	Sorunların çözümünde başkalarına öngörülerıyla yardımı ifade etmektedir.
▪ Sivil Erdem	Kararlara katılımı ilgili olan bu boyut yapıcı bir katkı olarak değerlendirilmektedir.

Kaynak: Organ, 1997: 85-97; Podsakoff vd., 2000: 518-524.

2.YÖNTEM

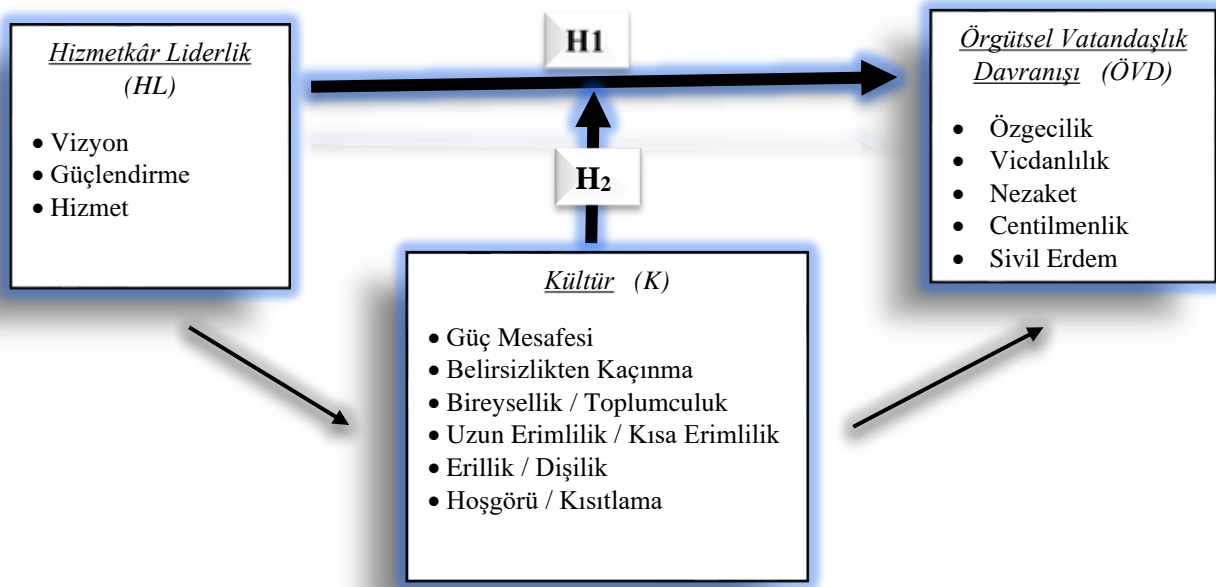
Bu çalışmada, alan araştırması ve anket tekniği kullanılmıştır. Araştırma deseni oluşturulurken Türkiye’deki işletmelerin kurumsallaşma süreci düşünülerek Çanakkale’de farklı sektörlerde

faaliyetleri olan holding niteliğindeki işletmelerin yöneticileriyle görüşülmüş, saha ziyaretleri yapılmıştır. Pandemi koşulları dolayısıyla çevrimiçi olarak sorulara cevap alınması kararlaştırılmıştır. Görüşülen üç büyük işletmeden Ar-Ge merkezi de bulunan işletme ile çalışılmıştır.

2.1.Araştırma Modeli ve Hipotezler

Araştırmada, çalışanların kültürel özellikleri açısından, hizmetkâr liderlik algılarının örgütsel vatandaşlık davranışı göstermedeki etkisini ölçmeye yönelik hipotezler geliştirilmiş ve test edilmiştir. Araştırmanın modeli ise aşağıdaki gibidir.

Şekil 2: Araştırmanın Modeli

Araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H₁: Hizmetkâr liderlik algısı, örgütsel vatandaşlık davranışını anlamlı olarak etkilemektedir.

H₂: Hizmetkâr liderlik algısıyla örgütsel vatandaşlık davranışı arasında kültürün aracı etkisi vardır.

2.2.Çalışmanın Amacı ve Örneklemi

Örneklemi, yapı ürünleri sektöründe faaliyet gösteren büyük ölçekli bir firmanın 76 çalışanın oluşturduğu bu araştırma ile liderin örgüt üyelerine karşı tutumunun, onların örgütsel davranışlarına olan yansımalarını ortaya koymak ve kültürün bu ilişkideki etkisini incelemek amaçlanmaktadır. Araştırmanın sonucunda elde edilen bulgularla, konuya ilişkin yapılacak yeni araştırmalara fikir vermek ve yazına katkı sağlamak da amaçlanmaktadır.

Araştırma verileri, yapı ürünleri sektöründe yer alan firmadan sağlanmış olmakla birlikte veriler ışığında bulguların ortaya konulması ve değerlendirmeler yapılması, sektörel katkı sağlanması

bakımında önem arz etmektedir. Yalnızca aynı sektör için değil, ilişkili sektörler için de önemli bir bilimsel katkı sağlanması da amaçlanmaktadır.

Bu araştırma kapsamında saha ziyareti yapılarak, ilgili firmanın yöneticileriyle görüşülmüştür. Ayrıca, ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Etik Kurulu'ndan gerekli etik kurul izni alınmıştır. Araştırmanın verileri, elektronik ortamda düzenlenen anket formu ile sağlanmıştır. Katılımcılara, Google Forms ile hazırlanan formlar gönderilmiştir. Anket formu; hizmetkâr liderlik, örgütsel vatandaşlık davranışı, kültür ve demografik özellikler olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır.

2.3.Çalışmanın Veri Toplama Araçları

Araştırmanın verileri anket aracılığıyla toplanmıştır. Anket Formu, 5'li Likert tipi sorulardan oluşan üç bölüm ve demografik özelliklere ilişkin ifadelerin yer aldığı son bölüm olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde hizmetkâr liderliğe ilişkin 18 ifade, ikinci bölümde örgütsel vatandaşlık davranışına ilişkin 22 ifade, üçüncü bölümde kültüre ilişkin 30 ifade yer almaktadır.

5'li Likert tipi sorulardan oluşan anket formunda katılımcılardan "1=kesinlikle katılmıyorum, 2=katılmıyorum, 3=kararsızım, 4=katılıyorum, 5=kesinlikle katılıyorum" olmak üzere 5 ifadeden yalnızca birine yanıt vermesi istenmiştir. Demografik özellikler bölümünde ise; yaş, cinsiyet, eğitim durumu, Çanakkale'de ikâmet süresine dair ifade, toplam çalışma süresi, şu anki işyerinde çalışma süresi, çalışılan birim ve işyerindeki pozisyon olmak üzere 8 ifade yer almaktadır. Verilerin analizinde SPSS yazılımı kullanılmıştır.

Kültüre ilişkin "Hofstede'in ölçeğini esas alan, Yoo, Donthu ve Lenartowicz'in (2011) geliştirdiği", *Saylık'ın (2019)* çalışmasında kullanılan ölçekten yararlanılmıştır. Güç mesafesi, belirsizlikten kaçınma, bireysellik/toplumculuk, uzun erimlilik/kısa erimlilik ve erillik/dişilik olmak üzere beş boyutlu olan bu ölçeğe Hofstede (E.T: 24.03.2021)'den yararlanılarak hoşgörü/kısıtlama boyutu eklenmiştir. Hizmetkâr liderlikle ilgili "Dennis-Winston'ın (2003) modeli doğrultusunda Aslan ve Özata'nın geliştirdiği (2011)", *Topaloğlu'nun (2019)* çalışmasında kullanılan ölçekten yararlanılmıştır. Hizmetkâr liderlik ölçeği vizyon, güçlendirme ve hizmet boyutlarından oluşmaktadır. Örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilgili "Organ'ın (1988) modeli doğrultusunda Basım ve Şeşen'in (2006) geliştirdiği", *Topaloğlu'nun (2019)* çalışmasında kullanılan ölçekten yararlanılmıştır. Örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeği özgecilik, vicdanlılık, nezaket, centilmenlik ve sivil erdem boyutlarından oluşmaktadır.

"Çalışanların kültürel özellikleri açısından hizmetkâr liderlik algılarının örgütsel vatandaşlık davranışı göstermede etkisi var mıdır?" sorusuna bu araştırmada yanıt aranmıştır.

3.BULGULAR

3.1.Demografik Bulgular

Araştırmaya 76 kişi katılmıştır. Tablo 4’teki verilere göre; katılımcıların demografik özelliklerle ilgili ifadelerin neredeyse tamamına yanıt verdiği anlaşılmaktadır. Yalnızca, Çanakkale’de ikâmet süresi, çalışılan birim, toplam çalışma süresi ve işyerindeki pozisyon ifadelerinde 1’er yanıtın eksik olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Araştırmaya Katılan Bireylerin Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı (n=76)

<i>Kişisel Bilgiler</i>		<i>f</i>	<i>%</i>	<i>Kişisel Bilgiler</i>		<i>f</i>	<i>%</i>
<i>Cinsiyet</i>	Kadın	25	32,9	<i>Toplam Çalışma Süresi</i>	1 Yıldan Az	4	5,3
	Erkek	51	67,1		1-5 Yıl	14	18,4
<i>Yaş</i>	25’ten Küçük	3	3,9		6-10 Yıl	9	11,8
	25 İle 40 Arası	41	53,9		11-15 Yıl	18	23,7
	40’dan Büyük	32	42,1		16-20 Yıl	9	11,8
<i>Eğitim Durumu</i>	Lise	8	10,5	20 Yıldan Fazla	21	27,6	
	Önlisans	8	10,5	<i>Şu Anki İşyerinde Çalışma Süresi</i>	1 Yıldan Az	12	15,8
	Lisans	36	47,4		1-5 Yıl	25	32,9
	Lisansüstü	24	31,6		6-10 Yıl	13	17,1
<i>Çanakkale’de İkâmet Süresi</i>	Doğduğumdan Beri	13	17,1		11-15 Yıl	9	11,8
	1 Yıldan Az	2	2,6		16-20 Yıl	5	6,6
	1-5 Yıl	5	6,6	20 Yıldan Fazla	12	15,8	
	6-10 Yıl	4	5,3	<i>İşyerindeki Pozisyon</i>	Üst kademe yönetici	2	2,6
	11-15 Yıl	1	1,3		Orta kademe yönetici	12	15,8
	16-20 Yıl	2	2,6		İlk kademe yönetici	23	30,3
	20 Yıldan Fazla	29	38,2		Ofis çalışanı	28	36,8
	Başka Bir İlde İkâmet Etmekteyim	19	25,0		İşçi	5	6,7
<i>Çalışılan Birim</i>	İdari Birim	21	27,6	Diğer	5	6,7	
	Teknik Birim	21	27,6				
	Diğer	33	43,4				

3.2.Güvenilirlik Analizi

Bilimsel çalışmalarda kullanılan ölçme aracının tutarlılığı önemli bir konudur. Tutarlı ölçüm yapıldığına işaret eden analiz güvenilirlik analizidir. Bu doğrultuda *Cronbach Alpha Değeri* üzerinde durulmaktadır. Söz konusu değer en az 0.70 olması gerektiği ifade edilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 323-325). Dolayısıyla 0.70’in üzerinde gerçekleşen değere göre bilimsel bir çalışmanın ölçme aracının güvenilir olduğu söylenebilir.

Bu araştırmada elde edilen verilere göre yapılan güvenilirlik analizi sonucunda; HL ölçeğinin Cronbach’s Alpha değeri .970, ÖVD ölçeğinin Cronbach’s Alpha değeri .915 ve K ölçeğinin Cronbach’s Alpha değeri .884 olarak gerçekleşmiştir. HL, ÖVD ve K ölçeklerinin boyutları güvenilirlik bakımından kendi içinde yeterli değerlerdedir. Yalnızca K ölçeğinin hoşgörü/kısıtlılık boyutunun α değeri .679 olarak gerçekleşmiş olmakla birlikte, söz konusu değer .70 sınırına çok

yakın olması ve diğer değerlerin hepsinin .70 sınırının üzerinde olması sebebiyle kabul edilebilir. Bu sonuçlara göre, araştırmada kullanılan ölçme aracı güvenilirdir.

3.3.Değişkenlerin Aritmetik Ortalama Standart Sapma Değerleri

Hizmetkâr liderlik ölçeğinin maddelerine ilişkin aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerine ilişkin yukarıdaki tablodan (Tablo 5) da görüleceği üzere ölçekteki maddeler arasında en yüksek aritmetik ortalama HL17. maddenin aldığı 4.2632 değer iken, en düşük aritmetik ortalama ise HL12. maddenin aldığı 3.1711 değeridir. Standart sapma ile ilgili olarak en yüksek değer HL10. maddenin aldığı 1.45602 değeridir, en düşük ise değer HL 18. maddenin aldığı .91104 değeridir. Katılımcıların tamamı ölçekteki ifadelerle yanıt vermiştir.

Tablo 5: Hizmetkâr Liderlik Ölçeğinin Maddelerine İlişkin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

<i>İfadeler</i>	<i>AO</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>İfadeler</i>	<i>AO</i>	<i>Standart Sapma</i>
<i>HL1</i>	3.9868	1.10143	<i>HL10</i>	3.5000	1.45602
<i>HL2</i>	3.8947	1.13817	<i>HL11</i>	4.0132	1.11347
<i>HL3</i>	3.8947	1.11450	<i>HL12</i>	3.1711	1.36028
<i>HL4</i>	4.0263	1.11921	<i>HL13</i>	3.4211	1.25712
<i>HL5</i>	3.9737	1.10723	<i>HL14</i>	4.0395	.99921
<i>HL6</i>	3.9211	1.26241	<i>HL15</i>	3.8947	1.16137
<i>HL7</i>	3.9605	1.13655	<i>HL16</i>	3.8026	1.14333
<i>HL8</i>	3.8158	1.16288	<i>HL17</i>	4.2632	.97116
<i>HL9</i>	3.8026	1.23310	<i>HL18</i>	4.2500	.91104

Örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeğinin maddelerine ilişkin aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerine ilişkin yukarıdaki tablodan (Tablo 6) da görüleceği üzere ölçekteki maddeler arasında en yüksek aritmetik ortalama ÖVD 5. ve ÖVD 9. maddelerin aldığı 4.7500 değer iken, en düşük aritmetik ortalama ise ÖVD 15. maddenin aldığı 3.6974 değeridir. Standart sapma ile ilgili olarak en yüksek değer ÖVD 1. maddenin aldığı 1.16288 değeridir, en düşük ise ÖVD 9. maddenin aldığı .46547 değeridir. Katılımcıların tamamı ölçekteki ifadelerle yanıt vermiştir.

Tablo 6: Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeğinin Maddelerine İlişkin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

<i>İfadeler</i>	<i>AO</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>İfadeler</i>	<i>AO</i>	<i>Standart Sapma</i>
<i>ÖVD1</i>	3.8158	1.16288	<i>ÖVD12</i>	4.5789	.65855
<i>ÖVD2</i>	4.3947	.7631	<i>ÖVD13</i>	4.1053	.94628
<i>ÖVD3</i>	4.5921	.69623	<i>ÖVD14</i>	3.7763	1.16159
<i>ÖVD4</i>	4.6447	.58024	<i>ÖVD15</i>	3.6974	1.13160
<i>ÖVD5</i>	4.7500	.49329	<i>ÖVD16</i>	4.1711	.87007
<i>ÖVD6</i>	4.3947	.81778	<i>ÖVD17</i>	4.6053	.61273
<i>ÖVD7</i>	4.5658	.61829	<i>ÖVD18</i>	4.3421	.85717
<i>ÖVD8</i>	4.2105	.99754	<i>ÖVD19</i>	4.2895	.87660
<i>ÖVD9</i>	4.7500	.46547	<i>ÖVD20</i>	4.5132	.57720
<i>ÖVD10</i>	4.6842	.54676	<i>ÖVD21</i>	4.3553	.82791
<i>ÖVD11</i>	4.6579	.55504	<i>ÖVD22</i>	4.1711	.91489

Tablo 7’de görüleceği üzere, kültür ölçeğinin maddelerine ilişkin aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri ile ilgili ölçekteki maddeler arasında en yüksek aritmetik ortalama K 17. maddenin aldığı 4.7632 değer iken, en düşük aritmetik ortalama ise K 5. maddenin aldığı 1.8947 değeridir. Standart sapma ile ilgili olarak en yüksek değer K 3. maddenin aldığı 1.42435 değeridir, en düşük ise değer K 17. maddenin aldığı .45807 değeridir. Katılımcıların tamamı ölçekteki ifadelerle yanıt vermiştir.

Tablo 7: Kültür Ölçeğinin Maddelerine İlişkin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

<i>İfadeler</i>	<i>AO</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>İfadeler</i>	<i>AO</i>	<i>Standart Sapma</i>
K1	2.2105	1.22546	K16	3.6447	1.19671
K2	2.3816	1.22166	K17	4.7632	.45807
K3	2.6053	1.42435	K18	4.6184	.65253
K4	2.7500	1.27671	K19	4.6503	.63412
K5	1.8947	1.05298	K20	4.6842	.52181
K6	3.9342	1.07499	K21	4.0921	.89707
K7	4.3684	.70884	K22	4.4079	.73353
K8	4.4605	.64168	K23	2.5263	1.39975
K9	4.3816	.67265	K24	2.4605	1.33107
K10	4.4079	.65681	K25	2.5000	1.40000
K11	3.5132	1.14884	K26	2.8816	1.41390
K12	3.9342	.85378	K27	3.8289	1.10016
K13	4.1447	.85952	K28	4.6447	.66741
K14	4.2105	.83771	K29	4.4079	.78617
K15	4.0263	.86369	K30	4.5921	.56986

3.4.Faktör Analizi

Değişkenlerin faktör analizine uygunluğu üzerinde önemle durulması gereken konulardan biridir. Örneklem büyüklüğü esas alınarak yapılan bir analiz olan KMO (Kaiser-Meyer-Olkin Measure) ile örneklemin faktör analizine uygun olduğu kararını verebilmek için değer 0,60 ve üzerinde çıkması gerekmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 312). Hizmetkâr liderlik, örgütsel vatandaşlık davranışı ve kültür ölçekleriyle ilgili faktör analizi bulgularına aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 8: Hizmetkâr Liderlik Ölçeği Toplam Varyans Açıklama Tablosu

<i>Bileşenler</i>	<i>Initial Eigenvalues</i>			<i>Extraction Sums of Squared Loadings</i>			<i>Faktör Yüklerinin Döndürülmüş Toplamları</i>		
	<i>Toplam</i>	<i>Varyans %</i>	<i>Birikimli %</i>	<i>Toplam</i>	<i>Varyans %</i>	<i>Birikimli %</i>	<i>Toplam</i>	<i>Varyans %</i>	<i>Birikimli %</i>
1	7,617	69,245	69,245	7,617	69,245	69,245	4,530	41,181	41,181
2	1,075	9,775	79,020	1,075	9,775	79,020	4,162	37,839	79,020
3	,704	6,400	85,420						
4	,429	3,905	89,324						
5	,351	3,188	92,513						
6	,247	2,243	94,756						
7	,203	1,848	96,603						
8	,137	1,242	97,845						
9	,099	,899	98,744						
10	,091	,825	99,569						
11	,047	,431	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Tablo 8 incelendiğinde, 1.faktörün ölçtüğümüz olguyu % 69,245 ve 2.faktörün % 9,775 oranında ölçtüğü görülmektedir. Yapılan faktör analizi sonucu, madde sayısı 11'e düşmüştür.

Tablo 9: Hizmetkâr Liderliğe Ait Faktör Analizi

Maddeler	Döndürülmüş Faktör Boyutları	
	Hizmet	Vizyon
HL14	,874	
HL15	,853	
HL16	,793	
HL18	,727	
HL17	,656	
HL13	,607	
HL5		,932
HL4		,857
HL3		,820
HL2		,783
HL1		,575
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliğinin Ölçüsü	,873	
Bartlett'in Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-Kare	908,490
	df	55
	Sig.	,000

Tablo 9'daki her bir maddenin aldığı değerler incelendiğinde, maddelerin aldığı faktör yükleri görülmektedir. Yük değeri en yüksek değişken HL5'tir. HL5, .932 değerini 2.faktör altında almıştır. Hizmetkâr liderlik ölçeğinin KMO değeri .873 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 10: Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği Toplam Varyans Açıklama Tablosu

Bileşenler	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Faktör Yüklerinin Döndürülmüş Toplamları		
	Toplam	Varyans %	Birikimli %	Toplam	Varyans %	Birikimli %	Toplam	Varyans %	Birikimli %
1	5,037	41,976	41,976	5,037	41,976	41,976	3,207	26,721	26,721
2	1,794	14,954	56,930	1,794	14,954	56,930	2,654	22,121	48,841
3	1,444	12,035	68,964	1,444	12,035	68,964	2,415	20,123	68,964
4	,842	7,014	75,978						
5	,656	5,463	81,442						
6	,568	4,735	86,177						
7	,513	4,271	90,448						
8	,383	3,190	93,638						
9	,313	2,609	96,247						
10	,244	2,034	98,281						
11	,134	1,119	99,399						
12	,072	,601	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Tablo 10 incelendiğinde, 1.faktörün söz konusu olguyu %41,976, 2. Faktörün % 14,954 ve 3.faktörün ise %12,035 oranında ölçtüğü görülmektedir. Yapılan faktör analizi sonucu, madde sayısı 12'ye düşmüştür.

Tablo 11: Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Ait Faktör Analizi

Maddeler	Döndürülmüş Faktör Boyutları		
	Sivil Erdem	Özgeçiliclik	Centilmenlik
OVD22	,898		
OVD21	,854		
OVD18	,731		
OVD19	,720		
OVD20	,616		
OVD5		,809	
OVD4		,782	
OVD2		,767	
OVD3		,686	
OVD15			,883
OVD14			,860
OVD13			,752
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliğinin Ölçüsü	,733		
Bartlett'in Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-Kare		521,285
	df		66
	Sig.		,000

Tablo 11'deki her bir maddenin aldığı değerler incelendiğinde, maddelerin aldığı faktör yükleri görülmektedir. Yük değeri en yüksek değişken ÖVD22'dir. ÖVD22, .898 değerini 1.faktör altında almıştır. Örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeğinin KMO değeri ,733 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 12: Kültür Ölçeği Toplam Varyans Açıklama Tablosu

Bileşenler	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Faktör Yüklerinin Döndürülmüş Toplamları		
	Toplam	Varyans %	Birikimli %	Toplam	Varyans %	Birikimli %	Toplam	Varyans %	Birikimli %
1	6,167	26,811	26,811	6,167	26,811	26,811	3,434	14,930	14,930
2	3,893	16,927	43,738	3,893	16,927	43,738	3,135	13,631	28,561
3	1,907	8,293	52,031	1,907	8,293	52,031	2,760	11,998	40,560
4	1,671	7,264	59,295	1,671	7,264	59,295	2,650	11,523	52,083
5	1,408	6,124	65,419	1,408	6,124	65,419	2,127	9,248	61,331
6	1,160	5,043	70,462	1,160	5,043	70,462	2,100	9,130	70,462
7	,985	4,283	74,745						
8	,727	3,160	77,905						
9	,666	2,896	80,801						
10	,601	2,612	83,413						
11	,554	2,408	85,821						
12	,531	2,309	88,130						
13	,509	2,215	90,345						
14	,425	1,849	92,193						
15	,360	1,567	93,761						
16	,298	1,298	95,058						
17	,264	1,148	96,206						
18	,217	,944	97,150						
19	,179	,779	97,929						
20	,150	,653	98,582						
21	,139	,605	99,188						
22	,111	,482	99,670						
23	,076	,330	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Tablo 12 incelendiğinde, 1.faktörün söz konusu olguyu %26,811, 2. Faktörün % 16,927, 3.faktörün %8,293, 4.faktörün %7,264, 5.faktörün %6,124 ve 6.faktörün ise %5,043 oranında ölçtüğü görülmektedir. Yapılan faktör analizi sonucu, madde sayısı 23'e düşmüştür.

Tablo 13: Kültüre Ait Faktör Analizi

Maddeler	Döndürülmüş Faktör Boyutları						
	Belirsizlikten Kaçınma	Erillik/ Dişilik	Bireysellik/ Toplumculuk	Uzun Erimlilik/ Kısa Erimlilik	Hoşgörü/ Kısıtlama	Güç Mesafesi	
K7	,836						
K8	,831						
K10	,819						
K9	,712						
K6	,592						
K25		,848					
K24		,824					
K23		,773					
K26		,755					
K14			,872				
K15			,759				
K16			,647				
K12			,634				
K20				,818			
K17				,717			
K19				,714			
K18				,681			
K29					,756		
K28					,753		
K27					,613		
K2						,842	
K3						,773	
K1						,710	
<i>Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliğinin Ölçüsü</i>						,729	
<i>Bartlett'in Küresellik Testi</i>						Yaklaşık Ki-Kare	972,744
						df	253
						Sig.	,000

Tablo 13'teki her bir maddenin aldığı değerler incelendiğinde, maddelerin aldığı faktör yükleri görülmektedir. Buna göre, değişkenler arasında en yüksek yük değerini K14, .872 değeri ile 3.faktör altında almıştır. Kültür ölçeğinin KMO değeri ,729 olarak tespit edilmiştir.

3.5.Korelasyon Analizi

Korelasyon analizi, değişkenler arasındaki ilişkinin ifade edilmesinde kullanılmaktadır. Simgesi r olan korelasyonda, değişken sayısı iki ya da daha fazla olabilir. Korelasyon analizi sonucunda değişkenler arasındaki ilişki; $-1 \leq r < -0,7$ ise kuvvetli (-), $-0,7 \leq r < -0,3$ ise orta (-), $-0,3 \leq r < 0$ ise zayıf (-), $0 < r \leq 0,3$ ise zayıf (+), $0,3 < r \leq 0,7$ ise orta (+), $0,7 < r \leq 1$, ise kuvvetli (+) olarak değerlendirilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 264).

Tablo 14'te değişkenlerin boyutlarına ilişkin korelasyon analizi verileri yer almaktadır. Buna göre; 0.05 anlamlılık düzeyinde hizmetkâr liderlik değişkeninin boyutlarından hizmet ile aynı değişkenin diğer boyutlarından biri olan vizyon arasında kuvvetli pozitif yönlü bir ilişki ($r=,805$) tespit edilmiştir. Hizmetkâr liderlik değişkeninin boyutlarından vizyon ile kültür değişkeninin güç mesafesi boyutu arasında ilişki tespit edilememiştir. Diğer veriler incelendiğinde boyutlar arasında çoğunlukla + yönlü bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 14: Boyutlara İlişkin Korelasyon Analizi

Boyutlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Özgecilik	1									
2. Centilmenlik	,382**	1								
3. Sivil Erdem	,375**	,470**	1							
4. Güç Mesafesi	-,197	,191	,027	1						
5. Belirsizlikten Kaçınma	,465**	,166	,296**	,052	1					
6. Bireysellik-Toplumculuk	,319**	,556**	,291*	,245*	,263*	1				
7. Uzun Erimlilik-Kısa Erimlilik	,511**	,222	,369**	,005	,469**	,210	1			
8. Erillik-Dışılık	,092	,387**	,091	,402	,061	,457**	,189	1		
9. Hoşgörü-Kısıtlama	,440**	,530**	,559**	,134	,344**	,476**	,352**	,294*	1	
10. Vizyon	,399**	,532**	,273*	,000	,177	,185	,253*	,234*	,327**	1
11. Hizmet	,442**	,570**	,245*	-,046	,210	,220	,299**	,203	,168	,805**

*p < 0.05, ** p < 0.01

3.6.Değişkenlere İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

Tablo 15’te HL ve ÖVD ile ilgili basit doğrusal regresyon analizi verileri yer almaktadır. Tablodaki verilere göre R değeri ,537’dir; iki değişken arasında pozitif bir ilişki vardır. Düzeltilmiş R Kare değeri % 27,8’dir; buna göre örgütsel vatandaşlık davranışındaki değişimin %27,8’i hizmetkâr liderlik değişkenine bağlıdır. Anova tablosundaki anlamlılık değeri sig., 0,05’ten küçüktür, bu sebeple regresyon modeli istatistiksel olarak anlamlıdır. Katsayılar tablosundaki beta katsayısına (,537) bakıldığında ise, HL değişkenindeki bir birimlik standart sapma oranında artış olduğunda, ÖVD değişkeninin standart sapmasında %53,7’lik artış olacağına işaret etmektedir.

Çalışmanın hipotezlerinden olan **H₁**’i (Hizmetkâr liderlik algısı, örgütsel vatandaşlık davranışını anlamlı olarak etkilemektedir) yukarıdaki veriler ışığında kabul etmek mümkündür. Elde edilen verilere göre, hizmetkâr liderlik algısı, örgütsel vatandaşlık davranışını anlamlı olarak etkilemektedir.

Tablo 15: Hizmetkâr Liderlik ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışına İlişkin Regresyon Analizi

Model Özeti				
Model	R	R Kare	Düzeltilmiş R Kare	Tahmini Standart Hata
1	,537 ^a	,288	,278	,45392

a. Tahmin Edici (Sabit): Hizmetkar Liderlik

ANOVA ^a						
Model		Kareler Toplamı	df	Kare Ortalaması	F	Sig.
1	Regresyon	6,167	1	6,167	29,932	,000 ^b
	Residual	15,247	74	,206		
	Toplam	21,414	75			

a. Bağımlı Değişken: ÖVD

b. Tahmin Edici (Sabit): Hizmetkar Liderlik

Katsayılar ^a						
Model		Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Edilmiş Katsayılar	t	Sig.
		B	Standart Hata	Beta		
1	ÖVD	3,055	,234		13,062	,000
	Hizmetkâr Liderlik	,316	,058	,537	5,471	,000

a. Bağımlı Değişken: ÖVD

Tablo 16’da görüldüğü üzere modele aracı değişken olan kültür (K) eklenmiştir. K, modele eklendiğinde; HL’nin ÖVD üzerindeki etkisi Beta = ,537 (p<.01) değerinden Beta = ,413 (p<.01) değerine azalmıştır. Bulgular, hizmetkâr liderlik ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide kültürün etkisi (aracı rolü) olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla **H2** hipotezi (Hizmetkâr liderlik algısıyla örgütsel vatandaşlık davranışı arasında kültürün aracı etkisi vardır) kabul edilmiştir.

Tablo 16: Hizmetkâr Liderlik, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Kültüre İlişkin Regresyon Analizi

Model Özeti					
Model	R	R Kare	Düzeltilmiş R Kare	Tahmini Standart Hata	
1	,537 ^a	,288	,278	,45392	
2	,669 ^b	,447	,432	,40277	

a. Tahmin Edici (Sabit): Hizmetkar Liderlik

b. Tahmin Edici (Sabit): Hizmetkar Liderlik, Kültür

ANOVA ^a						
Model		Kareler Toplamı	df	Kare Ortalaması	F	Sig.
1	Regresyon	6,167	1	6,167	29,932	,000 ^b
	Residual	15,247	74	,206		
	Toplam	21,414	75			
2	Regresyon	9,572	2	4,786	29,503	,000 ^c
	Residual	11,842	73	,162		
	Toplam	21,414	75			

a. Bağımlı Değişken: ÖVD

b. Tahmin Edici (Sabit): Hizmetkar Liderlik

c. Tahmin Edici (Sabit): Hizmetkar Liderlik, Kültür

Katsayılar ^a						
Model		Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Edilmiş Katsayılar	t	Sig.
		B	Standart Hata	Beta		
1	(Constant)	3,055	,234		13,062	,000
	Hizmetkar_Liderlik	,316	,058	,537	5,471	,000
2	(Constant)	1,620	,376		4,312	,000
	Hizmetkar_Liderlik	,243	,054	,413	4,538	,000
	Kültür	,458	,100	,417	4,581	,000

a. Bağımlı Değişken: ÖVD

3.7.Hipotezlerin Kabul / Red Durumları

Yapılan analizler sonucunda varılan hipotezlerin kabul / red sonuçları Tablo 17’deki gibidir.

Tablo 17: Araştırma Hipotezlerinin Sınanmasına İlişkin Bulgular

Hipotezler	Kabul	Red
H1: Hizmetkâr liderlik algısı, örgütsel vatandaşlık davranışını anlamlı olarak etkilemektedir.	✓	
H2: Hizmetkâr liderlik algısıyla örgütsel vatandaşlık davranışı arasında kültürün aracı etkisi vardır.	✓	

3.8.Çalışmanın Kısıtları

Araştırmanın anket uygulaması, yapı ürünleri sektöründe faaliyet gösteren büyük ölçekli bir firmada gerçekleştirilmiştir. Söz konusu firmada, elektronik ortam üzerinden yapılan anket uygulaması neticesinde 76 katılımcıdan veri elde edilmiştir. *Covid-19 pandemi dönemine denk gelen araştırmada, salgın çok önemli bir kısıtlılık olarak olumsuz etkilerde bulunmuştur.* Bu sebeple, birden fazla işletmede araştırma yapma olanağı elde edilememiş, söz konusu firmadan ise ilgili yöneticilerin yerinde ziyaret edilmesine; İnsan Kaynakları Direktör ve çalışanlarıyla yakın iletişime geçilmesine rağmen daha yüksek bir katılım sağlanamamıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hizmetkâr liderlik, örgütsel vatandaşlık davranışı ve kültür kavramları, bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. İşletmelerde yönlendirici bir etki bırakan liderlik, beklentilerin ötesinde bir davranış olarak gözlemlenebilen örgütsel vatandaşlık davranışı ve bireysel ve toplumsal yaşamın vazgeçilmez bir parçası olmakla birlikte örgütler bakımından da önem arz eden kültür, literatürde olduğu kadar iş yaşamında da kendine yer bulmaktadır.

Çalışmamızda; liderin örgüt üyelerine karşı tutumunun, onların örgütsel davranışlarına olan yansımaları ortaya koymak ve kültürün bu ilişkideki etkisini incelemek amaçlanmaktadır. Araştırmanın sonucunda elde edilen bulgularla, konuya ilişkin yapılacak yeni araştırmalara yol gösterdiğimiz ve yazına katkı sağladığımız düşünülmektedir. Çalışmayı özgün kılan taraf öncelikle liderlik tarzı ile örgütsel vatandaşlık ilişkisinde ulusal kültürü diğer devletlerden ayırdığı düşünülen boyutların test edilmesidir. İkinci olarak örneklem kütesinin Çanakkale’de faaliyette bulunan ve uluslararası ticaret yapan büyük işletmelerden (holding) seçilmesidir.

Çalışanların hizmetkâr liderlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı algılarının ölçülmesi planlanmış, hizmetkâr liderlik ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkinin boyutları konuya dâhil edilmiştir. İki değişkenin ilişkisinde kültürün aracı etkisi incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın anket uygulaması, yapı ürünleri sektöründe faaliyet gösteren büyük ölçekli bir firmada gerçekleştirilmiştir. Söz konusu firmada, elektronik ortam üzerinden yapılan anket uygulaması neticesinde 76 katılımcıdan veri elde edilmiştir. *Covid-19 pandemi dönemine denk gelen çalışmada, salgın çok önemli bir kısıtlılık olarak olumsuz etkilerde bulunmuştur.* Bu sebeple, birden fazla işletmede araştırma yapma olanağı elde edilememiş, söz konusu firmadan ise ilgili yöneticilerin yerinde ziyaret edilmesine; İnsan Kaynakları Direktör ve çalışanlarıyla yakın iletişime geçilmesine rağmen daha yüksek bir katılım sağlanamamıştır.

Elde edilen veriler değerlendirildiğinde; ölçeklerin güvenilir olduğu anlaşılmaktadır (Cronbach Alpha katsayısı HL ölçeği için .970, ÖVD ölçeği için .915, K ölçeği için .884 olarak gerçekleşmiştir). Ayrıca, frekans dağılımları, demografik özelliklere ilişkin bulguların grafik gösterimi, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri ortaya konulmuştur. KMO testi ile (HL = ,873; ÖVD = ,733; K = ,729 ve sig. = ,000 değerleri ile) faktör analizine uygunluk tespit edilmiştir. Korelasyon analizi ile değişkenler arasında çoğunlukla pozitif yönlü ilişkilerin olduğu görülmüştür. Regresyon analizleri ile ise H1 ve H2 hipotezleri kabul edilebilir bulunmuştur.

Özetle bu çalışma ile birlikte: örgütsel vatandaşlık davranışı ile hizmetkâr liderlik arasında anlamlı bir ilişkinin varlığı ortaya konulmuştur (H₁). Kültürün ulusal (makro) ölçekte belirleyici özelliklerinin hizmetkâr liderlik ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında aracı bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır (H₂). Yapılan analizlerde elde edilen sonuçların ortaya çıkmasında örneklem sayısının etkisi unutulmamalıdır. Benzeri çalışmalarda daha fazla sayıda örnekleme ulaşılması ve bununla birlikte birden fazla ve farklı sektörlerdeki işletmelerde anket uygulamalarının gerçekleştirilmesi daha kapsamlı sonuçlara ulaşılması bakımından önemlidir. Çanakkale özelinde yürütülmeye çalışılan araştırmanın popülasyonu farklı şehirlerden seçimlerle zenginleştirilirse elde edilecek sonuçların daha açıklayıcı olacağı düşünülmektedir.

The Mediating Role of Culture in the Relationship Between Servant Leadership and Organizational Citizenship Behavior

EXTENDED SUMMARY

Introduction

Since the very beginning of their existence, humans, just like any other species, have struggled to stand on their feet and to survive. To ensure their survival, they have continued to exert dominance over all other beings in their interactions with them. As a social entity, individuals try to make their relations with family and other social groups operative, while focusing on developing new technologies that will reinforce their power. While the individual is born into a certain living environment, s/he reshapes society and nature through the actions that are the products of their labor (will). The human struggle to survive/reconstruct represents a culture in general sense. Culture finds a home in organizations and emerges as a system of shared values and beliefs that guide institutional behaviors (Schermerhorn, 2008: 89). The system of norms, beliefs, and social values that distinguish organizations from each other and are shared amongst the members of such organizations and translated into an attitude or behavior, represents an organizational culture (Robbins and Judge, 2017: 565; Colquitt et al., 2019: 510).

Another concept that influences organizational activities is the leader, who is defined as a position that directs human activities and guides his or her followers in the workplace (Nelson and Quick, 2000: 384). On the other hand, leaders, just like organizations, are entities that are born into and raised in the same culture. However, this does not imply that each leader will demonstrate the same administrative style. The organizational culture is affected by the choices the leader makes and the decisions s/he will adopt, which also reflect on organizational citizenship perception. Activities are carried out within an organizational structure in line with certain rules and expectations. However, behaviors such as organizational citizenship that go above and beyond expectations are regarded as positive traits.

In this paper, we will research the impact of servant leader perception exhibited by those leaders and executives who steer the strategies and policies of enterprises on the behavior of organizational citizenship. We will also attempt to discover to what extent the national culture is a determinant in the above-mentioned process. In line with the above-mentioned objective, a survey was administered at one of the manufacturing companies of a holding that is assumed to have completed its institutionalization at the level of Turkey in order to measure the correlation between the variables.

Theoretical Framework

Culture is a concept that primarily comprises a system of values. In addition to the foregoing, symbols, heroes, and rituals also indicate that the culture has a more extensive meaning (Hofstede, 2001: 10). According to a definition, "culture" means the values that are learned and transferred (Doğan, 2012:16). As one can observe, the common denominator of both descriptions is values. Values emerge in life as an important factor that shapes human behavior.

Culture is suggested to have three layers, namely "artifacts, espoused beliefs, and values, along with its basic underlying assumptions." The visibility of behaviors and the determination of perceptions, thoughts, and ideas are also discussed in relation to cultural levels (Schein, 2010:24). As can be understood from these expressions, the culture cannot be evaluated separately from the thoughts and behaviors. As a result, it is impossible to imagine a culture without thinking about it and acting on those thoughts.

Along with individual life, collective life is also one of the human-specific characteristics. As required by collectivism, culture can be regarded as an element in collective life. Culture, which can be considered a cognitive phenomenon, retains its importance as a component of social life (Doanalp et al. 2014: 276).

Geert Hofstede is one of the scientists who worked on organizational culture and researched the cultural characteristics of the nations (Hofstede, 1983:83). The research by Hofstede is international. Many countries and businesses have conducted research in this area (Silverthorne, 2005: 9). Over time, Hofstede Research debated six cultural dimensions: "power distance, uncertainty avoidance, individualism-collectivism, masculinity-femininity, long-term orientation-short-term orientation, indulgence-restraint" (Hofstede, accessed on 3/24/2021).

A leader is someone who is in front of his or her followers through his or her leading role. Leading is the duty of a leader (Güney, 2012: 36). Consequently, a leader must not be regarded as someone who is strictly dependent on or adherent to the directions (Zaleznik, 1998: 69–70). A leader is supposed to have many characteristics. Included amongst them are patience, consistency, farsightedness, and trustworthiness. Leadership "is the exertion of driving influence to enable the members of the institution to outperform beyond their routines and obtain contributions for institutional transformation" (Akdemir, 2008: 60–61, 65). As can be understood from the above leadership-related statements, followers constitute the other side of leadership. Individuals who have expectations from the leader are referred to as followers. On the other hand, selectiveness is also regarded as one of the characteristics of followers (Owen et al., 2011: 186). As can be understood from the definition, leadership is like a mechanism that drives the people for whom it is responsible. While the leader

directs his or her followers, the followers, on the other hand, are guided into the actions that are expected of them.

One of the many types of leadership is servant leadership. Being a servant leader requires a leader to embody some characteristics. Included in the characteristics to be possessed by the servant leader, which were enriched through the contributions of Greenleaf, are "listening, empathy, healing, awareness, persuasion, conceptualization, foresight, stewardship, commitment to the growth of people, and building community" (Spears, 2010: 7–29). Apart from these, included in the fundamental characteristics of a servant leader are egalitarianism, humility, help-focusedness, and unbiasedness (McShane and Von Glinow, 2016: 219–220). One of the servant leadership models developed so far is the one by Dennis and Winston. "Empowerment, vision, and service" are factors of the model developed by Dennis and Winston (2003: 455–469).

A certain amount of sensitivity must be respected in the relationship between followers and the servant leader. The servant leaders are required to encourage their followers, to place people in their foci, to act ethically, and to be a role model (Yıldız, 2016: 212-213). The servant leader, who is expected to make a cultural contribution to the organization, is a role model for his or her followers. The servant leader who contributes to his or her followers' learning process benefits the individual, the group within an organization, and thus the entire organization (Reed et al. 2011: 422).

Some behaviors in organizations take place in a certain order. While they emerge in a specific order, behaviors that emerge from necessity also represent a formative behavioral form. Such behaviors may develop as a result of necessity. Apart from these, the behaviors that emerge and are defined as "extra-role behavior" are exhibited as organizational citizenship actions on a voluntary basis as a result of benevolence (Bolat, 2008: 119).

The organizational citizenship behavior, a concept "which cannot be found on the official job descriptions," is a voluntary type of behavior (Robbins and Judge, 2015: 26). The five dimensions of organizational citizenship behavior are altruism, conscientiousness, sportsmanship, courtesy, and civic virtue (Organ, 1997: 90–95).

Conclusion

The concepts of servant leadership, organizational citizenship behavior, and culture constitute the foundations of this paper. While leadership, which makes a guiding impact on enterprises, is an organizational citizenship behavior that can be observed as exceeding expectations and is an inevitable part of social life, the culture, which poses significance in organizations, finds its voice not only in literature but also in business life. In our paper, we intend to examine the reflections of the behavior of the leader towards the members of the organization on their organizational behavior and the

influence of the national culture on this relationship. What makes this paper unique is; first tests those dimensions that are considered to distinguish a national culture from other states in the relationship between leadership style and organizational citizenship. And second, its sample population has been selected from large enterprises (holdings) that are operational in Çanakkale and engaged in international trade. The findings obtained at the end of the research enable us to consider that this paper fills in a gap in the said field, forms a foundation for new research, and contributes to the literature.

In a nutshell, through this paper, the existence of a meaningful correlation between organizational citizenship behavior and servant leadership is demonstrated (H_1). It is concluded that the decisive characteristics of the culture at the macro (national) level have an intermediary impact on servant leadership and organizational behavior (H_2). The size of the sample must be considered in the results of the analyses performed. In order to reach more extensive conclusions, it is important to reach larger samples, along with administering surveys at multiple enterprises in multiple industries in similar studies. It is considered that the conclusions and results to be obtained will be more descriptive if the sample population of the research that we attempted to conduct in Çanakkale example, is enriched by making selections from other cities too.

KAYNAKÇA

- Akçakaya, M. (2010). 21. Yüzyılda Yeni Liderlik Anlayışı, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Akdemir, A. (2008). Vizyon Yönetimi, Ekin Basım Yayım Dağıtım, Bursa
- Arslan, M. (2012). Ziya Gökalp'te Kültür ve Uygarlık Anlayışı, İstanbul University Journal of Sociology, 3(10), 11-19.
- Basım, H.N.; Şeşen, H. (2006). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği Uyarlama ve Karşılaştırma Çalışması, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 61 (4), 83-101.
- Bolat, T. (2008). Dönüşümcü Liderlik, Personeli Güçlendirme ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı İlişkisi, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Colquitt, J. A.; LePine, J. A.; Wesson, M. J. (2019). Organizational Behavior: Improving Performance and Commitment in the Workplace, McGraw-Hill, New York.
- Çerik, Ş. (2008). Yönetim İletişim Kültür (6. Kısım: Örgütsel Davranışta Etkin Bir Olgu: Örgütsel Vatandaşlık Davranışı). Diğer Yazar: Jale Minibaş Poussard, Arıkan Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Çetin, M. Ö. (2004). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Daft, R. L. (2015). Örgüt Kuramları ve Tasarımını Anlamak, (Kısım 4/9: Kurumsal Kültür ve Değerler, Çeviren: Sait Gürbüz), Çeviri Editörü: Ömür N. Timurcanday Özmen, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Dennis, R.; Winston, B. E. (2003). A Factor Analysis of Page and Wong's Servant Leadership Instrument, Leadership and Organization Development Journal, 24 (8), 455-459.
- Diñer, M. K.; Öksüz, B. (2011). Hizmetkâr Liderlik Anlayışı ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Geliştirmek. Erciyes İletişim Dergisi Akademia, 2 (2), 2-18.
- Doğan, B. (2012). Örgüt Kültürü, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Doğan, E. Ş. (2013). Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık., Türkmen Kitabevi, İstanbul.
- Doğanalp, B.; Kocabacak, A.; Yüceller, A. (2014). İşletmelerde Stratejik Yönetim (10.Bölüm: Stratejik Yönetimin Farklı Ülke Kültürlerinde Uygulanması). Editörler: Fevzi Okumuş, Mustafa Koyuncu, Ebru Günlü, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Erkmen, T. (2008). Yönetim İletişim Kültür (1. Kısım: Yönetim İle İlişkisi Bakımından Örgüt Kültürü Süreci ve Uygulamaları). Diğer Yazar: Jale Minibaş Poussard, Arıkan Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Green, M. T.; Rodriguez, R. A.; Wheeler, C. A.; Hinojosa, B. B. (2015). Servant Leadership: A Quantitative Review of Instrument and Related Findings, Servant Leadership: Theory and Practice, 2 (2), 76-96.

- Gülova, A. A.; Demirsoy, Ö. (2012). Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Hizmet Sektörü Çalışanları Üzerinde Ampirik Bir Araştırma. *Business And Economic Research Journal*, 3 (3), 49-76.
- Güney, S. (2012). *Liderlik*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Gürbüz, S.; Şahin, F. (2016), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe-Yöntem-Analiz*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Hofstede, G. (1983). The Cultural Relativity of Organizational Practices and Theories, *Journal of International Business Studies*, Fall, 75-89.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences Comparing Values Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Sage Publications, California.
- Hofstede, G. Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context, <https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=orpc> (Erişim Tarihi : 24.03.2021).
- Kotter, J. P.; Heskett, J. L. (1992). *Corporate Culture and Performance*, The Free Press, New York.
- McShane, S. L.; Von Glinow, M. A. (2016). *Örgütsel Davranış*. Çeviri Editörleri: Ayşe Günsel, Serdar Bozkurt, 13.Bölüm Çeviren: Abdullah Kıray, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Nelson, L. D.; Quick, J. C. (2000). *Organizational Behavior Foundations Realities and Challenges*, South Western College Publishing, Ohio.
- Newstrom, J. W.; Davis, K. (2006). *Organizational Behavior Human Behavior at Work*, Tata Mcgrow-Hill Publishing, New Delhi.
- Organ, D. W. (1997). Organizational Citizenship Behavior: It's Construct Clean-Up Time, *Human Performance*, 10 (2), 85-97.
- Owen, H.; Hodgson, V.; Gazzard, N. (2011). *Liderlik El Kitabı Etkin Liderlik İçin Eksiksiz ve Pratik Bir Kılavuz*, Çev. Münevver Çelik, Optimist Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Podsakoff, P. M.; Mackenzie, S. B.; Paine, J. B.; Bacrach, D. G. (2000), Organizational Citizenship Behaviors: A Critical Review of The Theoretical and Empirical Literature and Suggestions for Future Research, *Journal of Management*, 26 (83), 513-563.
- Rachmawatti, A. W.; Lantu, D. C. (2014). Servant Leadership Theory Development & Measurement, *Procedia - Social And Behavioral Sciences*, 115, 387 – 393.
- Reed, L. L.; Cohen, D. V.; Colwell, S. R. (2011). A New Scale to Measure Executive Servant Leadership: Development, Analysis, and Implications for Research, *Journal of Business Ethics*, 101, 415-434.

- Robbins, S. R.; Judge, T. A. (2015). *Örgütsel Davranış*. Çeviri Editörü: İnci Erdem, 16.Bölüm Çeviren: Belgin Aydın, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Robbins, S. P.; Judge, T. A. (2017). *Organizational Behavior*, Pearson, London.
- Saylık, A. (2019). Hofstede'in Kültür Boyutları Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(3), 1860-1881.
- Schein, E. H. (1999). *The Corporate Culture Survival Guide*, John Wiley & Sons Inc., New Jersey.
- Schein, E. H. (2010), *Organizational Culture & Leadership*, John Wiley and Sons., New Jersey.
- Schein, E. ve Schein, P.(2017). *Organizational Culture and Leadership*, John Wiley, New Jersey.
- Schermerhorn, J. R. (2008). *Management*, John Wiley, New Jersey.
- Silverthorne, C. P. (2005). *Organizational Psychology in Cross-Cultural Perspective*, New York University Press., New York.
- Smith, C. A.; Organ, D. W.; Near, J. P. (1983). Organizational Citizenship Behavior: Its Nature and Antecedents, *Journal of Applied Psychology*, 68 (4), 653-663.
- Spears, L. C. (2010). Character and Servant Leadership: Ten Characteristics of Effective, Caring Leaders, *The Journal of Virtues & Leadership*, 1(1), 25-30.
- Şimşek, M.Ş.; Akgemci, T.; Çelik, A. (2010). *Davranış Bilimleri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Taşçı, D.; Koç, U. (2007). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı-Örgütsel Öğrenme Değerleri İlişkisi: Akademisyenler Üzerinde Görgül Bir Araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2), 373-382.
- Topaloğlu, C.; Yalçıntaş, M. (2017). Yerel Yönetimlerde Hizmetkâr Liderlik Davranışları ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve İş Tatmini Arasındaki İlişki, *Global Business Research Congress*, 3, 431-441.
- Topaloğlu, C. (2019). Hizmetkar Liderliğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisinde İş Tatminin Aracı Rolü: Belediyeler Üzerinde Bir Uygulama, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul.
- Topaloğlu, M.; Koç, H. (2017). *Yönetim ve Organizasyon*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Vries, M. K. De (2007). *Liderliğin Gizemi*. Çeviren: Zülfü Dicleli, Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, İstanbul.
- Yıldız, M. L. (2016). *Liderlik Çalışmaları* (7.Bölüm: Etik Liderlik: Ahlaklı İnsan Olmak), Editör. Müge Leyla Yıldız, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.

Zaleznik, A. (1998). Harvard Business Review on Leadership (Managers and Leaders: Are They Different), Harvard Business School Publishing, Boston.

Zencirkıran, M. (2017). Sosyoloji, Dora Basım Yayın Dağıtım, Bursa.

EKLER: DEĞİŞKENLERE İLİŞKİN ÖLÇEKLER

Hizmetkâr Liderlik Ölçeğindeki İfadeler

1. Yöneticim, katkı sağlamak için farklılıklardan yararlanır.
2. Yöneticim, açık hedefler belirler.
3. Yöneticim, gerçekçi hedefler belirler.
4. Yöneticim, sorunları çözmek için, çalışanlar tarafından faydalı kabul edilen çözümleri ileri sürer.
5. Yöneticim, sorunları çözmek için, çalışanlar tarafından verimli kabul edilen çözümleri ileri sürer.
6. Yöneticim, takımda herkese değer verir.
7. Yöneticim, çalışanlar hata yaptığında affeder.
8. Yöneticim, çalışanlar için en iyiyi ortaya koyar.
9. Yöneticim, üretim sürecinin geliştirilmesiyle ilgili çalışanlara örnek olmaya çalışır.
10. Yöneticim, başkalarına hizmet ederken dikkat çekmek istemez.
11. Yöneticim, hizmet ettiği insanlardan birşeyler öğrenir.
12. Yöneticim, başkalarına hizmet ederken kendisinden ödün verir.
13. Yöneticim, kendisine hizmet edilmesinden çok, başkalarına hizmet etmeyi sever.
14. Yöneticim, her işletmenin yüksek amaçları olması gerektiği inancını destekler.
15. Yöneticim, duygularını açıkça ifade eder.
16. Yöneticim, açıkça ifade ettiği duygularını işletmenin geleceği için uygular.
17. Yöneticim, işletmenin hedeflerini bilir.
18. Yöneticim, işletmenin toplum için ne yapmak istediğinin farkındadır.

Kültür Ölçeğindeki İfadeler

1. Üst makamlarda çalışanlar, kararları astlara danışmadan almalıdır.
2. Üstlerin, alt makamlarda çalışanların fikirlerine çok sık başvurmalarına gerek yoktur.
3. Üst makamlarda çalışanlar, alt makamlarda çalışanlarla yüz göz olmaktan kaçınmalıdır.
4. Alt makamlarda çalışanlar, üst makamların kararlarına karşı gelmemelidir.
5. Üst makamlarda çalışanların, alt makamlara yetki aktarımı yalnızca önemsiz konularla sınırlı olmalıdır.
6. Benden tam olarak ne istendiğini bilebilmem için açık biçimde belirtilen talimatlar gereklidir.
7. Talimatları ve prosedürleri sıkı sıkıya takip etmek önemlidir.
8. Kurallar ve düzenlemeler benden ne beklendiğini anlamamı sağladığı için önemlidir.
9. İşimde kullanmam gereken prosedürlerin standartlaştırılmasını yararlı buluyorum.
10. Yapılacak uygulamaların talimatlarla açıklanması önemlidir.
11. Bireyler kişisel çıkarlarını ait oldukları grup için feda etmelidirler.
12. Zorluklara rağmen bireyler içinde olduğu gruba bağlı kalmayı sürdürmelidirler.
13. Grubun iyiliği kişisel ödüllerden daha önemlidir.
14. Grubun başarısı bireysel başarıdan daha önemlidir.
15. Bireyler, ancak grubun iyiliği sağlandıktan sonra kişisel hedeflerinin peşinden gitmelidirler.
16. Bireysel hedeflerin gerçekleşmemesi pahasına, birey grubuna sadık kalmalıdır.
17. İnsan sahip olduğu parayı iyi yönetmeli ve dikkatli harcamalıdır.
18. Bütün engellere rağmen amaçlar doğrultusunda kararlılıkla yola devam edilmelidir.
19. Uzun vadeli planlama yapmak önemlidir.
20. Bireylerin kararlı ve istikrarlı olmaları önemlidir.
21. Gelecekte başarılı olmak için, gününü gün etmekten kaçınılmalıdır.
22. İleride başarılı olmanın anahtarı çok çalışmaktır.
23. Erkekler için profesyonel bir kariyere sahip olmak kadınlara kıyasla daha önemlidir.
24. Erkekler problemleri mantıkla, kadınlar ise sezgiyle çözerler.
25. Zor problemleri çözebilmek, erkeklerin yaptığı gibi aktif ve zorlayıcı olmayı gerektirir.
26. Erkeklerin kadınlara göre her zaman daha iyi yaptıkları bazı işler bulunmaktadır.
27. Olumlu duygular, daha çok hatırlanmaktadır.
28. Bireylerin kendisini ifade etmesi önemlidir.
29. Bireyler kendisini çok mutlu hissedebilmelidir.
30. Zamanın boşa geçmemesi önemlidir.

Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeğindeki İfadeler

1. Günlük izin alan bir çalışanın o günkü işlerini ben yaparım.
2. Aşırı iş yükü ile uğraşan bir çalışana yardım ederim.
3. İşle ilgili sorun olduğunda elimdeki malzemeleri diğer çalışanlarla paylaşıyorum.
4. İş esnasında sorunla karşılaşan kişilere yardım etmek için zaman ayırıyorum.
5. Yeni işe başlayan birisinin işi öğrenmesine yardımcı olurum.
6. Zamanımın çoğunu işimle ilgili faaliyetlerde geçiririm.
7. Çalıştığım işletmenin olumlu imaj edinmesini sağlayacak tüm faaliyetlere katılmak isterim.
8. Mesai saatlerinde kişisel işlerim için zaman harcamam.
9. Diğer çalışanların haklarına saygı gösteririm.
10. Beklenmeyen bir sorun ortaya çıktığında diğer çalışanları zarar görmemeleri için uyarırım.
11. Birlikte çalıştığım insanlar için sorun çıkarmamaya gayret ederim.
12. Zamanımı, önemsiz sorunlarla ilgili şikâyet ederek boşa harcamam.
13. Mesai ortamı ile ilgili sorunlara odaklanmak yerine olayların olumlu yönlerini görmeye çalışırım.
14. Mesaide karşılaştığım olumsuzluklara karşı gücenmem.
15. Mesaide karşılaştığım olumsuzluklara karşı kızgınlık duymam.
16. İşletme içinde çıkan çatışmaların çözümlenmesinde aktif rol alırım.
17. Üst yönetimce yayınlanan duyuru, mesaj ya da notları okurum.
18. Üst yönetimce yayınlanan duyuru, mesaj ya da notları ulaşabileceğim bir yerde bulundururum.
19. İşletmenin sosyal faaliyetlerine kendi isteğimle katılırım.
20. İşletmenin yapısında yapılan değişimlere ayak uydururum.
21. Gelişime yönelik faaliyet içeren her türlü projede yer alırım.
22. Gelişime yönelik faaliyet içeren her türlü araştırma gruplarında yer alırım.

KATKI ORANI / CONTRIBUTION RATE	AÇIKLAMA / EXPLANATION	KATKIDA BULUNANLAR / CONTRIBUTORS
Fikir veya Kavram / <i>Idea or Notion</i> % 100	Araştırma hipotezini veya fikrini oluşturmak / <i>Form the research hypothesis or idea</i>	Ali Şahin ÖRNEK Yener PAZARCIK Umut EROĞLU Ahmet İhsan ŞAMDAN
Tasarım / <i>Design</i> % 100	Yöntemi, ölçeği ve deseni tasarlamak / <i>Designing method, scale and pattern</i>	Ali Şahin ÖRNEK Yener PAZARCIK Umut EROĞLU Ahmet İhsan ŞAMDAN
Veri Toplama ve İşleme / <i>Data Collecting and Processing</i> % 100	Verileri toplamak, düzenlenmek ve raporlamak / <i>Collecting, organizing and reporting data</i>	Ali Şahin ÖRNEK Yener PAZARCIK Umut EROĞLU Ahmet İhsan ŞAMDAN
Tartışma ve Yorum / <i>Discussion and Interpretation</i> % 100	Bulguların değerlendirilmesinde ve sonuçlandırılmasında sorumluluk almak / <i>Taking responsibility in evaluating and finalizing the findings</i>	Ali Şahin ÖRNEK Yener PAZARCIK Umut EROĞLU Ahmet İhsan ŞAMDAN
Literatür Taraması / <i>Literature Review</i> % 100	Çalışma için gerekli literatürü taramak / <i>Review the literature required for the study</i>	Ali Şahin ÖRNEK Yener PAZARCIK Umut EROĞLU Ahmet İhsan ŞAMDAN

Deneysel Araştırma Tasarımı ve Pazarlama Araştırmalarında Deneysel Araştırma Tasarımı Kullanan Yayınların İncelenmesi

Araştırma Makalesi/Research Article

Özge SİĞİRCİ*

ÖZET

Korelasyonel araştırmalarla değişkenler arasındaki ilişkiyi gösterebilmek mümkün olmakla birlikte bu ilişki nedensel değildir. Deneysel araştırmalar ise değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkisini gösterebilmeleri açısından sosyal bilimler dahil tüm bilimsel araştırmalar için altın standart kabul edilmektedir. Bu araştırmanın amacı deneysel tasarım yöntemi kullanımında dikkat edilmesi gereken noktaları incelemek ve ulusal literatürde deneysel araştırma yöntemi kullanılarak yapılan makaleleri inceleyerek bir değerlendirmesini yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle deneysel yöntem kullanımında dikkat edilmesi gereken noktalara değinilmiş ardından da ULAKBİM TR dizinde taranan yayınlar arasından deney yöntemini kullanan makaleler tespit edilmiş ve 1) deney sayısı, 2) kullanılan manipülasyon çeşidi, 3) manipülasyon kontrolü kullanılıp kullanılmaması, 4) bağımlı değişken/lerin ölçüm şekli, 5) tek değişkenli ya da çok değişkenli tasarım (faktöriyel tasarım) kullanımı, 6) katılımcıların gruplara atanması (gruplar içi, gruplar arası ya da karma), 7) kontrol grubu kullanılıp kullanılmaması, 8) ön test-son test ya da sadece son test kullanımı, 9) saha ya da laboratuvar deneyi kullanımı ve 10) katılımcılar ve katılımcılara teşvik sunulup sunulmadığı açılarından kodlanmış ve incelenmişlerdir. Buna göre, deneysel yöntem kullandığı tespit edilen 41 makalenin çoğunluğunda tek deneysel çalışmanın kullanıldığı, çoğunlukla çevresel ve talimatsal manipülasyonlara yer verildiği, katılımcıların deney gruplarına gruplar arası olarak atandığı ve laboratuvar deneylerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Deneysel Tasarım, Gruplar Arası Tasarım, Gruplar İçi Tasarım, Faktöriyel Tasarım, Tüketici Deneyleri*

JEL Kodları: *M30, M31.*

Experimental Research Design and Analysis of Publications Using Experimental Research Design in Marketing Research

ABSTRACT

Although it is possible to show the relation between variables in correlational research, this relationship is not causal. Experimental research, on the other hand, is accepted as the gold standard for all scientific research, including social sciences, in terms of showing the cause-effect relationship between the variables. The aim of

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Anabilim Dalı, ozge.sigirci@klu.edu.tr, Kırklareli, Türkiye, ORCID ID: 0000-0002-3395-3532

this research is to examine the important elements that should be taken into consideration in designing experiments and to examine and evaluate the articles in national literature that use experimental design. Thus, first of all, we mentioned the important elements in experimental designs and then we searched ULAKBIM TR database for experimental design articles, coded and evaluated them based on 1) number of conducted experiments, 2) type of manipulations, 3) usage of manipulation controls, 4) the way dependent variables are measured, 5) usage of one-way or factorial designs, 6) assignment of participants to the experimental conditions (between-groups, within-groups or mixed), 7) usage of control groups, 8) pretest-posttest or only posttest design, 9) field or lab experiment, 10) offering incentives to the participants. It was seen that in 41 articles which conducted experimental designs, majority used only one experimental study, majority used environmental and instructional manipulations. Between group designs are mostly used in assigning participants to experimental groups and lab experiments are mostly used.

Keywords: *Experimental Design, Between-Subjects Design, Within-Subjects Design, Factorial Design, Consumer Experiments*

JEL Codes: *M30, M31.*

* *Bu çalışma Araştırma ve Yayın Etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.*

GİRİŞ

Youtube videolarındaki reklamların mizah içerip içermediği, içeriyorsa kaç espri içerdiğini belirleyip ardından da reklamların ne kadar süre izlendiği verisine ulaşan bir araştırmacı yaptığı analizlerle reklamın mizah içeriği ile reklamın izlenme süresi arasında bir ilişki olduğunu, reklamdaki mizah içeriği artıkça izlenme süresinin de arttığını bulabilir. Ancak, burada reklamın daha uzun süre izlenmesinin nedeninin mizah içermesi olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Diğer bir ifadeyle, reklamın mizah içeriği ve izlenme süresi arasında korelasyonel bir ilişki olabilir ancak nedensel bir ilişkiden söz etmek mümkün değildir. Bu örnekte, incelenen reklamların daha uzun süre izlenmesi, mizah içermesi sebebiyle olabileceği gibi araştırmacının kontrol etmediği daha pek çok başka faktörden de kaynaklanabilir. Örneğin, mizah içeriği fazla olan reklamlarda aynı zamanda kullanılan renkler de daha canlı olabilir, kullanılan kişiler daha mutlu görünüyor olabilir, kullanılan müzikler daha hoş olabilir ve tüm bunlar da reklamın daha uzun süre izlenmesine etki etmiş olabilir. O nedenle, reklamın daha uzun süre izlenmesinin sebebinin mizah kullanımı olduğunu söylemek mümkün değildir. Korelasyonel çalışmalarda, değişkenler arasındaki ilişkinin nedensellik göstermediği, sadece korelasyonel bir ilişkiye işaret ettiğini söylemek mümkündür (Wilson vd., 2010).

Ancak sosyal bilimler de dahil bilimde neden-sonuç ilişkileri önemlidir. Daha spesifik olarak tüketici davranışı alanı açısından bakacak olursak, reklamların daha uzun süre izlenmesinin nedeninin mizahi içerik kullanımı olup olmadığını ya da tüketicilerin bir ürünü daha fazla tercih etmesine fiyat gösterim biçiminin neden olup olmadığını bilmek isteriz. Bu noktada da karşımıza deneyler ve deneysel tasarım çıkmaktadır. Deneysel tasarımda araştırmacı ilgilendiği bağımsız değişkeni manipüle ederken, bu bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini görebilmek için, bağımlı değişkeni ölçer

veya gözlemler. Dahası bağımlı değişkende ölçülen/gözlemlenen değişimin başka faktörlerden değil sadece bağımsız değişkendeki değişimlerden ötürü olduğunu gösterebilmek için mümkün olan pek çok faktör sabit tutulur ve katılımcılar deney gruplarına tesadüfi olarak atanır (Wilson vd., 2010). Yani ancak katılımcılara diğer tüm özellikleri aynı olan ancak sadece mizah unsuru olup olmaması açısından farklılık gösteren iki reklam gösterip katılımcıların hangisini daha uzun süre izlediklerini ölçen bir araştırmacı mizahın reklamın daha uzun süre izlenmesine neden olduğunu söyleyebilir. Sonuç olarak deneysel araştırmalar araştırma tasarımında “altın standart” olarak görülürler ve araştırma kesinliği ve titizliği açısından oldukça güçlüdürler (Bhattacharjee, 2012).

Yabancı kaynaklara baktığımızda özellikle tüketici davranışları alanında deneysel tasarımların sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz. Oysa, Türkiye için pazarlama literatürü incelendiğinde deneysel tasarım yönteminin çok daha kısıtlı kullanıldığı görülmektedir. Diğer taraftan literatürde farklı araştırma yöntemlerini ve iyi örnekleri inceleyen yayınların da önemi artmaktadır. Aralık 2022’de Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin “Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Özel Sayısı” yayımladığı dikkati çekmektedir. Journal of Business Research ise İşletme araştırmalarında PLS-SEM kullanımıyla ilgili bir özel sayı çağrısı yapmıştır (Journal of Business Research, 2022). Deneysel araştırma tasarımı özelinde ise, International Journal of Consumer Studies adlı dergide 2022 yılında deneysel araştırma tasarımını iyi örnekler üzerinden anlatan bir makalenin yayımlandığı görülmektedir (Stoner vd., 2022).

Türkçe literatür incelendiğinde deneysel araştırma tasarımı yöntemini inceleyen ya da iyi örnekler üzerinden yöntemi anlatan yayınların kısıtlı sayıda olduğu görülmektedir. Keskin ve Yılmaz (2020) deneysel tasarım yöntemini eğitim ekonomisi alanı için incelemiştir. Çalık (1998) ise pazarlama araştırmaları açısından deney yöntemini ana hatlarıyla ortaya koymuştur. Farklı araştırma tasarımlarıyla ilgili yayınlara olan ilginin artması ve deneysel araştırmalar konusunda özellikle Türkçe literatürde oldukça kısıtlı sayıda yayın olması literatürde bu alanda bir boşluk olduğuna işaret etmektedir.

Diğer taraftan işletmeler de artık karar vermeden önce tüketiciyi daha iyi anlayabilmek adına pazarlama araştırmaları kapsamında deney yöntemini de daha sıkça kullanmaktadır. İşletmeler arasında da deneysel tasarımın popülerliği artmakta ve deney metodolojisinin kullanıldığı A/B testleri işletmeler arasında yaygınlık kazanmakta (Fung, 2017) ve Netflix gibi global işletmeler bu yöntemi kullandığını bildirmektedir (Urban vd., 2016).

Tüm bu noktalar göz önüne alınarak, bu çalışmanın amacı deneysel araştırma yöntemini tanıtmak, deneysel araştırma tasarımında göz önüne alınması gereken noktalara değinmek ve Türkçe literatürde

söz konusu araştırma yöntemi kullanılarak yapılmış araştırmaları incelemek ve analiz ederek değerlendirmektir. Bu çalışmanın deneysel araştırma yöntemini kullanmak isteyen araştırmacılara ve uygulayıcılara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra, Türkiye’de deneysel araştırma yöntemi kullanılarak yazılmış makaleleri inceleyeceği için araştırma yönteminin güncel durumunu ortaya koyması bakımından da gelecek araştırmacılara bir kaynak olabileceği düşünülmektedir.

Çalışmada öncelikle deneysel araştırma tasarımı anlatılmış ve deneysel araştırma tasarımı için göz önüne alınması gereken noktalara yer verilmiştir. Ardından ise Türkçe literatürdeki deneysel araştırma yöntemi kullanan makaleler incelenmiş, analiz edilmiş ve değerlendirilmiştir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Korelasyonel çalışmalar değişkenler arasındaki ilişkiyi gösterebilir ancak değişkenler arasındaki ilişkinin nedensel diğer bir ifadeyle neden sonuç ilişkisi olduğunu söylemek mümkün değildir¹. Deneysel çalışmalar ile ise değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkisini göstermek mümkündür (Kirk, 2013). Diğer bir ifadeyle, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında bir ilişki olduğunu söylemekten öte, bağımlı değişkendeki değişimin nedeninin bağımsız değişken olduğunu ancak iyi tasarlanmış bir deneysel çalışmayla söylemek mümkündür. Deneyler nedenselliği göstermenin en iyi yollarından biri olması sebebiyle bilimsel araştırmalarda oldukça önemli hatta diğer ifadeyle “altın kural” olmakta (Kardes ve Herr, 2019: 4) ve prestijli dergiler tarafından da deneyler bir gereklilik olarak görülebilmektedir (Pechman, 2019). Bu nedenle araştırmacıların amaçları neden-sonuç ilişkisi göstermek olduğu durumlarda deneysel tasarımlara başvurması uygundur. Bu bölümde iyi bir deney tasarlayabilmek için dikkat edilmesi gereken noktalara değinilmektedir.

1.1. Bağımsız Değişkenler

Deneysel araştırmaların diğer araştırma türlerinden temel farkı bağımsız değişkenin ölçümlenmek yerine manipüle edilmesidir. Deneysel araştırmalarda bağımsız değişkenin seviyeleri manipüle edilirken, bu manipülasyonların bağımlı değişken üzerinde yaptığı değişimler ölçülür (Koschate-Fischer ve Schandelmeier, 2014). Bu durum da deneysel araştırmalarda bağımsız değişkenle ilgili karışımıza bağımsız değişkenin kaç seviyesi olacağı, bağımsız değişkenin ne şekilde manipüle edileceği ve manipülasyon kontrolü ile ilgili kararları çıkarmaktadır.

1.1.1. Bağımsız Değişkenin Seviyeleri

Bağımsız değişkenin seviyeleri araştırmada kullanılacak bağımsız değişkenin farklı seviyelerini ifade etmektedir. Bir araştırmanın deneysel araştırma tasarımına uygun olabilmesi için bağımsız değişkenin

¹ Tayşir (2019) özellikle lisansüstü öğrencileri hedeflediği kitabında nedenselliğin ne olduğunu ve önemini farklı örnekler üzerinden detaylıca açıklamıştır.

en az iki seviyesi olmalıdır. Bağımsız değişkenin ikiden az seviyesi olduğu durumlarda, karşılaştırılacak bir grup da olmayacağı için deneysel bir tasarımdan söz etmek mümkün değildir. Bağımsız değişkenin seviyelerine deneysel durumlar ya da deney grupları isimleri de verilmektedir.

1.1.2. Bağımsız Değişkenin Manipülasyonu ve Manipülasyon Çeşitleri

Deneysel tasarımlarda bağımsız değişken/ler manipüle edilmelidir. Bağımsız değişkenler farklı ve oldukça yaratıcı yöntemlerle manipüle edilebilirler. Leary (2011) bağımsız değişkenlerin manipülasyon çeşitlerini üç grup altında toplamıştır. Bunlar çevresel manipülasyon, talimatsal manipülasyon ve invaziv manipülasyondur.

Çevresel manipülasyonlar. Araştırma ortamında yapılan değişiklikleri ifade etmektedir. Fiziksel ya da sosyal çevre özelliklerinde yapılan değişiklikler bu kategoride incelenebilir. Örneğin, araştırmacının ışıklandırmanın tüketicinin satın alma niyeti üzerindeki etkisini incelemek için farklı aydınlatılmış mağaza ortamları kullanması, tüketicinin mutluluk seviyesini manipüle edebilmek için pozitif bir ruh hali ya da negatif bir ruh hali uyandırabilecek görseller göstermesi ya da reklam mesajlarının etkisini anlayabilmek adına yapılan bir çalışmada katılımcılara farklı reklam mesajlarının gösterilmesi ya da farklı ambalajlar tasarlanması çevresel manipülasyona örnek olabilir (Leary, 2011; Stoner vd., 2022). Leary (2011) tarafından çevresel manipülasyon kategorisi altında tanımlanmış ve tüketici davranışı araştırmalarında sıklıkla kullanılan manipülasyon türlerinden biri de *sosyal manipülasyonlardır*. Sosyal manipülasyonlar, insanların farklı sosyal durumlara tepkilerini görmek için sosyal ortamın özelliklerinde yapılan değişiklikler olarak tanımlanabilir. Tüketicilerin sosyal dışlanma durumunda verdikleri tepkileri incelemek adına sosyal dışlanma manipülasyonu olarak tüketicileri kabul eden ya da dışlayan müttefikler kullanmak bir sosyal manipülasyon örneği olarak verilebilir.

Talimatsal manipülasyonlar. Bir diğer kategori olan *talimatsal manipülasyonlarda* ise bağımsız değişken katılımcılara verilen talimatlarla ya da bilgilerle manipüle edilmeye çalışılır. Bağımsız değişken olarak sosyal dışlanmanın manipüle edilmeye çalışıldığı çalışmalarda katılımcılara sosyal ortamlarda sosyal dışlanmaya uğradıkları bir ânı düşünmelerini ve yazmalarını istemek (Molden vd., 2009) ya da yaratıcılıkla ilgili bir çalışmada katılımcılara ellerindeki görevi nasıl yapmaları gerektiği konusunda farklı talimatlar vermek talimatsal manipülasyonlar için örnek olabilir.

İnvaziv manipülasyonlar. Son gruptaysa *invaziv manipülasyonlar* bulunmaktadır. İnvaziv manipülasyonlar, fiziksel uyarılar kullanarak katılımcının bedeninde fiziksel değişiklik yaratma şeklinde yapılan manipülasyonlardır ve tüketici davranışı ve genel olarak sosyal bilimler alanında daha az rastlanan bir manipülasyon türüdür. Yapılan deneylerde özellikle acı çalışmalarında invaziv

manipülasyonlara rastlanmaktadır. Örneğin, fiziksel acıyı manipüle edebilmek için katılımcılardan ellerini buz dolu bir kovaya sokmaları istenmiştir (Reimann vd., 2017; Liu vd., 2013).

1.1.3. Manipülasyon Kontrolleri

Manipülasyon kontrolleri manipülasyonların çalışıp çalışmadığını, bağımsız değişkenin başarılı bir şekilde manipüle edilip edilmediğini anlamak için yapılan ölçümlerdir (Stoner vd., 2022; Hauser et al., 2018). Pek çok çalışma hipotezler yanlış olduğundan değil, bağımsız değişkenler başarılı şekilde manipüle edilemediğinden başarısız olabilir (Leary, 2021). Bu nedenle doğru manipülasyon kullanmak ve manipülasyonların gücü dikkat edilmesi gereken noktalardır. Manipülasyon kontrolleri, araştırmalarda manipüle edilmeye çalışılan ve manipüle edildiği varsayılan bağımsız değişkenin gerçekten manipüle edilip edilemediğini gösterir (Perdue ve Summers, 1986). Örneğin, tabak büyüklüğünün tüketicilerin yeme miktarları üzerindeki etkisinin araştırıldığı bir çalışmada, bağımsız değişken olarak tabak büyüklüğü manipüle edilecektir. Ancak seçilen tabakların boyutu katılımcıların fark edebileceği seviyede farklılık göstermiyorsa çalışmanın manipülasyonu çalışmıyor olacaktır. Ancak bu tabak büyüklüğünün tüketicilerin yeme miktarları üzerinde etkisi olmadığı anlamına gelmez. Sadece manipülasyonların çalışmadığı anlamına gelir ve araştırmacının daha güçlü manipülasyon kullanarak deneyi tekrarlaması önerilir. Manipülasyon kontrollerinin deney öncesi ya da deney sırası ve sonrası yapılması mümkündür (Perdue ve Summers, 1986; Leary, 2011; Stoner vd., 2022). Manipülasyon kontrolü yapmak önemli olmakla birlikte bazı durumlarda manipülasyon kontrolü yapmak mümkün ya da gerekli olmayabilir.

1.2. Bağımlı Değişkenlerin Ölçümlenmesi

Deneysel tasarımlarda bağımlı değişkenler sosyal bilimlerde sıkça kullanılan, katılımcıların kendi beyanlarına dayanan sorular veya ölçeklerle ölçülebilir. Bu şekilde, katılımcıların kendi raporladıkları tutumları, duyguları ya da davranışsal niyetlerini ölçmek mümkündür. Bağımlı değişken, değişkenin kategorik ya da sürekli olarak ölçüldüğü ölçekler kullanılarak ölçülebilir. Elbette ölçümüm kategorik ya da sürekli ölçek kullanarak ölçüm yapması daha sonra yapabileceği analizleri de etkileyecektir. Bu nedenle, ölçek seçiminde gelecekte yapılması planlanan analizler de göz önüne alınmalıdır. Ölçek kullanımıyla ilgili tavsiye edilen bir diğer nokta ise, araştırmacıların literatürde daha önce kullanılmış, güvenilir ve geçerli ölçekler kullanmalarıdır (Stoner vd. 2022).

Diğer taraftan araştırmacılar tarafından katılımcıların davranışlarını gözlemlemek yoluyla da bağımlı değişkeni ölçmek mümkündür. Katılımcıların kan değeri, nabız gibi fizyolojik reaksiyonlarının ölçülmesi yoluyla da bağımlı değişkenin ölçümlenmesi mümkündür.

Deneysel araştırmalarda özellikle uluslararası dergilerde tek bir deneysel araştırma (makale) içinde birden fazla deneysel çalışma görmek mümkündür ve tavsiye edilmektedir (Pechman, 2019). Bu deneysel çalışmalar araştırma sorusunu anlamaya yönelik tasarlanmış parçalardır. Bir deneysel çalışmanın içinde bağımsız değişken yukarıda anlatılan yöntemlerden birden fazlası kullanılarak lmlenmeye çalışılabilir. Dahası, bağımsız değişken aynı makale içinde bulunan farklı deneysel çalışmalarda farklı yöntemler kullanılarak da lmlenmeye çalışılabilir. Örneğin, huşu duygusunun tüketicilerin deneyimsel yaratım isteklerinde artışa neden olacağını önerdikleri araştırmalarında Rudd vd. (2018), bağımlı değişken olan deneyimsel yaratımı deneylerden birinde bir ölçek kullanarak lerlerken, bir başka deneyde ise katılımcılara sundukları deneyimsel yaratım özelliği içeren ve içermeyen ürünlerden hangilerini tercih ettiklerini gözlemleyerek ölçmüşlerdir. Bu sayede bağımlı değişken farklı yollarla da ölçüldüğü durumlarda bağımsız değişkenin bağımlı değişkende bir değişime sebep olduğunu göstermek mümkündür ve araştırmanın kesinliğine de katkı sağlar. Ayrıca çoğu deneysel araştırmada birden fazla bağımlı değişken de bulunabilir. Bu durumda, farklı bağımlı değişkenler yine yukarıda anlatılan yöntemlerle ölçümlenebilir.

1.3. Deneyin Tasarımı

Deneysel tasarımla ilgili araştırmanın tek değişkenli ya da çok değişkenli olması, katılımcıların gruplara atanması, kontrol grubu kullanılıp kullanılmayacağı, ön test-son test tasarım ya da sadece son test tasarım gibi karar verilmesi gereken noktalar bulunmaktadır.

1.3.1. Tek Değişkenli Tasarımlar

Tek değişkenli tasarımlar tek bir bağımsız değişkenin bulunduğu tasarımlardır. Tek değişkenli tasarımlarda bağımsız değişkenin en az iki seviyesi olmalıdır. Diğer bir ifadeyle, en basit tek değişkenli tasarım bağımsız değişkenin sadece iki seviyesinin olduğu tasarımlardır (Bhattacharjee, 2012). Örneğin, Aydınoğlu'nun (2014) reklamlarda kullanılan müşteri hitap tarzlarının reklam/marka tutumu ve marka kişiliği algısı üzerindeki etkilerini incelediği araştırmasında, bağımsız değişken olan reklamlarda kullanılan müşteri hitap tarzlarının "sen" ve "siz" olmak üzere iki seviyesi bulunmaktadır. Ancak, bağımsız değişkenin ikiden fazla seviyesinin olduğu tek değişkenli tasarımlara da oldukça sık rastlanmaktadır.

Tek Değişkenli Tasarımlarda Katılımcıların Gruplara Atanması: Araştırmanın tek değişkenli bir tasarım olduğu belirlendikten sonra katılımcıların gruplara nasıl atanacağı konusu zm gerektirir. Deneysel tasarımların en önemli noktalarından biri katılımcıların deneysel gruplara tesadüfi olarak atanmasıdır. Tesadüfi atama sayesinde deney gruplarının araştırmacının ilgilenmediği dışsal özellikler bakımından denk olması sağlanmaya çalışılır. Bu sayede de araştırmacı bağımlı değişkendeki

değişimin başka sebeplerden değil sadece bağımsız değişkenin etkisi sebebiyle olduğunu yani nedenselliği iddia edebilir (Kardes ve Herr, 2019; Viglia vd., 2021). Tek değişkenli tasarımlarda gruplar arası (between-subjects design) ya da gruplar içi (within-subjects design) tasarım kullanmak mümkündür.

Gruplar arası tasarımlarda katılımcılar farklı deneysel gruplara atanırlar. Gruplar arası tasarımdaki en temel noktalardan biri katılımcıların gruplara tesadüfi bir şekilde atanmasıdır (Koschate-Fischer ve Schandelmeier, 2014). Qualtrics gibi çevrimiçi veri toplama yazılımları katılımcıların deney gruplarına tesadüfi şekilde atanması konusunda yardımcı olur.

Gruplar içi tasarımda ise, aynı katılımcılar tüm deney gruplarında yer alır ve bağımsız değişkenin her seviyesi için test edilirler (Koschate-Fischer ve Schandelmeier, 2014; Viglia ve Dolnicar, 2020). Bu tasarım türünde tesadüfi atamaya gerek kalmaz çünkü zaten tüm katılımcılar her gruba atanmış olur (Leary, 2011). Tüm deney gruplarına aynı katılımcılar katıldığı için farklı katılımcı özellikleri bakımından (cinsiyet, zekâ, başarı vs.) gruplar arası farklılık olmamasının en garantili yoludur (Viglia ve Dolnicar, 2020).

Kontrol Grubu Kullanımı: Deney çalışmasında kontrol grubu kullanılıp kullanılmayacağı da karar verilmesi gereken bir diğer unsurdur. Bağımsız değişkenin seviyelerinin manipülasyonuna maruz kalan gruplar deney grubunu oluştururken, bağımsız değişkenin manipüle edilmediği grup kontrol grubudur (Cook vd., 2002). Kontrol grupları çoğu deneyde yararlı olabileceği gibi her zaman kullanılmaları gerekli değildir (Leary, 2011). Kontrol grubu bağımlı değişkenin taban seviyesini araştırmacıya gösterebilmesi adına önem taşımaktadır. Bir anlamda kontrol grubunda bağımlı değişkenin taban seviyesi ölçülür ve deney gruplarında bu taban seviyesinden ne kadar değişim olduğu ve anlamlı bir değişim olup olmadığı anlaşılmasına çalışılır. Bu nedenle de çalışmada kontrol grubu kullanma ya da kullanmama kararı verilirken bağımlı değişkenin taban seviyesinin bilinmesinin önemli olup olmadığı göz önüne alınmalı ve çalışmanın bulgularını yorumlamak için kontrol grubunun yardımcı olup olmayacağı gözden geçirilmelidir.

Ön Test-Son Test ya da Sadece Son Test Tasarımlar: Bazı durumlarda bağımlı değişken manipülasyondan önce ve manipülasyondan sonra olmak üzere iki kez ölçülebilir bu tür tasarımlara *ön test-son test tasarım* adı verilir (Bhattacharjee, 2012). Ön test-son test tasarımlar sadece son test tasarımlara göre daha güçlü olmasına rağmen katılımcılarda hassaslaşmaya ve katılımcıların deneyin amacını tahmin etmesine sebep olabilir (Cook vd., 2002; Leary, 2011). Bu tasarımda kullanılan ön test taban değerini görmek için önemlidir ancak kontrol grubu kullanıldığı durumlarda sadece son test

tasarımlarda da taban değerini görmek mümkündür (Leary, 2011). Bu nedenle ön test-son test tasarımlar zaman zaman faydalı olabilmekle birlikte zorunlu değildir.

Sadece *son test tasarımlarda* ise adından da anlaşılacağı üzere ön test yoktur sadece son test vardır. Yani bağımlı değişken sadece bir kez deneysel manipülasyondan sonra ölçülür (Bhattacharjee, 2012). Tüketici davranışı alanında yapılan pek çok çalışmada genellikle sadece son test yapıldığı görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi ön testin de katılımcılarda hassaslaşmaya sebep olma ve deneyin amacını tahmin etme ihtimali gibi dezavantajları bulunmaktadır (Cook vd., 2002). Bu dezavantajlar göz önüne alındığında zaman zaman araştırma tasarımında kontrol grubunun kullanıldığı sadece son test tasarımlar tercih edilebilmektedir.

1.3.2. Çok Değişkenli Tasarımlar

Tek-değişkenli tasarımlar tek bağımsız değişkenin etkisini test etmeye yararken, çok değişkenli (faktöriyel) tasarımlar birden çok değişkenin etkisini test etmeye yarar. Bu nedenle birden çok bağımsız değişken manipüle edilir (Cook vd., 2002). Bağımsız değişkenler faktör olarak da adlandırılır ve bu tasarıma da faktöriyel tasarım adı da verilir (Bhattacharjee, 2012). Kaç bağımsız değişken olduğuna göre isimlendirilirler. Örneğin, iki bağımsız değişkenin olduğu tasarımlara iki değişkenli faktöriyel tasarım, üç bağımsız değişken bulunan tasarıma ise üç değişkenli faktöriyel tasarım adı verilir (Leary, 2011). Çalışmalarda da deney tasarımından bahsedilirken kaç değişkenin manipüle edildiği ve her değişkenin kaç seviyesi olduğunun bildirilmesi önemlidir. Örneğin, 3x3 faktöriyel tasarım şeklinde olduğu belirtilen bir tasarımda iki bağımsız değişken olduğu ancak değişkenlerin üç seviyesi olduğu anlaşılmalıdır.

Çok değişkenli deneysel tasarımlarda da deney tasarımıyla ilgili verilmesi gereken kararlar tek değişkenli tasarımlarla benzerlik gösterir. Temel olarak, katılımcıların gruplara nasıl atanacağı, kontrol grubu kullanılıp kullanılmayacağı ve ön test-son test ya da sadece son test tasarımlarından hangisinin seçileceği deney tasarımında önemli noktalardır. Kontrol grubu kullanımı ya da ön test-son test ya da sadece son test tasarım seçimi noktalarında tek değişkenli tasarımlardan farklılık göstermediklerinden ayrıca değinilmemiştir. Ancak katılımcıların gruplara atanması noktasında çok değişkenli tasarımlarda karma tasarım kullanımı da mümkündür.

Çok Değişkenli Tasarımlarda Katılımcıların Gruplara Atanması: Çok değişkenli tasarımlar katılımcıların gruplara atanması açısından gruplar arası faktöriyel tasarım, gruplar içi faktöriyel tasarım ya da karma faktöriyel tasarım olmak üzere üç şekilde dizayn edilebilir. *Gruplar arası faktöriyel tasarım*; araştırmacı katılımcıları tesadüfi olarak farklı deneysel gruplara atar (Koschate-Fischer ve Schandelmeier, 2014). *Gruplar içi faktöriyel tasarım*; aynı katılımcılar tüm deney

gruplarında yer alırlar. Çok değişkenli tasarımların tek değişkenli tasarımlardan farkı, katılımcıların gruplara karma şekilde de atanabilmesidir. *Karma faktöriyel tasarımlarda*, faktörlerden en az biri için katılımcılar deney gruplarına gruplar içi atama yöntemiyle atanırken, faktörlerden en az biri için ise gruplar arası yöntemle atanırlar (Wedel ve Kopyakova, 2022; Stoner vd., 2022).

1.3.3. Saha ya da Laboratuvar Deneyleri

Laboratuvar deneyleri araştırmacı tarafından yapay bir ortamda yapılan ve pek çok dış etkinin kontrol altında tutulabildiği deneylerdir. Bu nedenle iç geçerlilikleri daha yüksektir. İç geçerliliğin yüksek olması durumunda da, bağımlı değişkendeki değişimin nedeninin başka bir dışsal etkiden değil, araştırmacının manipüle ettiği değişkenlerden kaynaklandığını iddia etmek mümkündür (Kardes ve Herr, 2019).

Ancak diğer taraftan, laboratuvar deneyleri yapay bir ortam oluşturulması ve pek çok dış etkinin kontrol altında tutulması nedeniyle gerçek dünyayı yansıtmadıkları, farklı ortamlara genelleştirilemeyecekleri yani dış geçerliliklerinin düşük olduğu konusunda eleştiri almaktadırlar (Koschate-Fischer ve Schandelmeier, 2014). Saha deneyleri ise, daha doğal ancak daha düşük araştırmacı kontrolüyle yürütölen deneylerdir. Saha deneylerinde araştırmacının kontrolü ve iç geçerlilik daha düşük olmakla birlikte dış geçerlilik daha yüksektir (Baldassarri ve Abascal, 2017; Charness vd., 2013; Gneezy, 2017; Koschate-Fischer ve Schandelmeier, 2014). Saha deneyleri ve laboratuvar deneylerinin kendilerine göre avantaj ve dezavantajlarından dolayı aynı araştırma içindeki birbirini tamamlayıcı farklı deneysel çalışmalarda ikisine de yer verilmesi önerilmektedir (Gneezy, 2017; Viglia et al., 2021).

2. METODOLOJİ

Araştırmanın amacı ulusal literatürde deneysel tasarım yönteminin kullanımını incelemek ve eksik noktaları tespit ederek alanın ve yöntemin gelişimine katkı sağlamaktır. Bu amaçla, ULAKBİM TR Dizin’de yayımlanmış makaleler incelenmiştir. Tarama Kasım 2022 döneminde yapılmıştır. “Deneysel tasarım”, “faktöriyel tasarım”, “experimental design” ve “factorial design” anahtar kelimeleri üzerinden yayınlarda tarama yapılmıştır. ULAKBİM TR Dizin’de Sosyal Bilimler veri tabanı ve Açık erişim seçilerek “deneysel tasarım” anahtar kelimesi için yapılan aramada 145 makaleye, “faktöriyel tasarım” anahtar kelimesi için yapılan aramada 5 makaleye, “experimental design” anahtar kelimesi için yapılan aramada 1.625 makaleye ve “factorial design” anahtar kelimesi için yapılan aramada 47 makaleye ulaşılmıştır. İkinci adımda, ulaşılan tüm makaleler gözden geçirilerek pazarlama alanıyla ilgili olup olmadığı değerlendirilmiştir. Bu süreç alanda uzman iki araştırmacı tarafından bağımsız şekilde yürütölmüş, daha sonra elde edilen ve elenen makaleler

kıyaslanmış ve bu şekilde pazarlama alanına giren hiçbir makalenin gözden kaçırılmaması ve listenin dışında tutulmaması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu süreç sonunda 49 makalelik bir liste oluşturulmuştur. Ardından ise tüm makaleler tam metin olarak indirilmiş, okunmuş, araştırmamız için uygunlukları kontrol edilmiş ve gerekli elemeler yapılmıştır. Bu sırada 2 makalenin derleme çalışması olduğu görülmüş ve analiz dışı bırakılmıştır. 2 makale deneysel tasarım olma iddiası taşımasına rağmen birinde manipülasyon yerine sadece ölçekler kullanılarak ölçüm yapılması ve diğerinde sadece tek grup olması, karşılaştırma grubu olmaması sebebiyle deneysel tasarım kriterlerini karşılamadığı fark edilerek analiz dışı bırakılmıştır. 2 makale, tam deneysel tasarım değil yarı deneysel tasarım kullanması nedeniyle ve 2 makale de kullanılan deneysel tasarımla ilgili yeterli bilginin verilmemesi ve deneysel tasarımın detaylarının anlaşılmasının mümkün olmaması sebebiyle analiz dışı bırakılmıştır. Bu şekilde 8 makale kodlama ve analiz dışı bırakılarak kodlama ve analizler toplam 41 makale üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Ardından makalelerin kodlanması aşamasına geçilmiştir. Deneysel tasarım yönteminin kullanıldığının belirtildiği ve yukarıda bahsedilen okuma ve kontrolleri yapılan makaleler, 1) deney sayısı, 2) kullanılan manipülasyon çeşidi, 3) manipülasyon kontrolü kullanılıp kullanılmaması, 4) bağımlı değişken/lerin ölçüm şekli, 5) tek değişkenli ya da çok değişkenli tasarım (faktöriyel tasarım) kullanımı, 6) katılımcıların gruplara atanması (gruplar içi, gruplar arası ya da karma), 7) kontrol grubu kullanılıp kullanılmaması, 8) ön test-son test ya da sadece son test kullanımı, 9) saha ya da laboratuvar deneyi kullanımı ve 10) katılımcılar ve katılımcılara teşvik sunulup sunulmadığı açılarından incelenmiş ve kodlanmıştır.

3. BULGULAR

Öncelikle makaleler incelendiğinde tüm makalelerin pazarlamanın alt alanlarından tüketici davranışı alanında olduğu görülmektedir. Uluslararası literatürde de tüketici davranışı alanında deneysel yöntemin oldukça sık kullanıldığı bilinmektedir. Alanın önde gelen dergilerinden Journal of Consumer Research ve Journal of Consumer Psychology dergileri tüketici davranışı odaklı araştırmalar yayımlanmaktadır ve bu dergilerde yayımlanan makaleler incelendiğinde deneysel yöntemin en sık kullanılan yöntem olduğu görülmektedir. İncelenen makalelerle ilgili diğer bulgulara aşağıda yer verilmektedir.

3.1. Deney Sayısı

Tüketici davranışı alanında deneysel yöntemin kullanıldığı yayınlara sıkça yer veren en prestijli uluslararası dergilerin genellikle bir makalenin içinde birden fazla deney, diğer bir ifadeyle deneyler

serisi talep ettiği görülmektedir (Pechman, 2019). Bu nedenle öncelikle incelediğimiz makalelerde kaç deney yürütüldüğüne bakılmıştır.

İncelenen 41 makalenin 38 tanesinde sadece bir adet deneysel çalışmanın yürütüldüğü görülmektedir. İncelenen 3 makalede ise iki deneyin yürütüldüğü tespit edilmiştir. Öztürk ve Akıncı (2019), reklam içeriğinin satın alma niyetine etkisini inceledikleri makalelerinde, Çalışma 1a ve Çalışma 1b olmak üzere iki deneysel çalışmaya yer vermişlerdir. Sözer (2019c), menşei ülke kavramının iki alt boyutu olan bilgi kaynağının ülkesi ve personelin ülkesi değişkenlerinin algılanan kalite ve satın alma niyeti üzerindeki etkisini incelediği makalesinde birbirinden bağımsız iki deneysel çalışma yürütmüştür. Ayrıca, Uzunoğlu ve Sözer (2020) nöro-uyaranların annelerin ve çocuk tüketicilerin marka farkındalığı, kalite algısı ve satın alma niyeti üzerindeki etkilerini inceledikleri makalelerinde anneler ve çocuklarla iki ayrı deney yürütmüşlerdir.

Uluslararası literatüre bakıldığında ise, sadece tek bir deneysel çalışmaya dayanan makalelerin neredeyse yayın şansının pek olmadığını söylemek mümkündür. Deneysel yöntemin kullanıldığı makalelerden beklentinin birden fazla deney içermesi yönünde olduğu söylenebilir. Alanın önde gelen dergilerinden Journal of Consumer Research ve Journal of Consumer Psychology’de yayınlanan makalelere baktığımızda, tek bir makale içindeki deney sayısının beş ya da altıya kadar çıkabildiği görülmektedir.

3.2.Kullanılan Manipülasyon Çeşidi ve Manipülasyon Kontrolleri

Leary (2011) manipülasyonları çevresel, talimatsal ve invaziv olarak gruplandırmıştır. Daha önce de değinildiği gibi bu gruplandırmaya göre, çevresel manipülasyonlar fiziksel ya da sosyal araştırma ortamında yapılan değişiklikler olarak, talimatsal manipülasyonlar ise katılımcılara verilen bilgi ve talimatlarla deney gruplarının manipüle edilmesi olarak tanımlanmıştır. Bu çalışmada da incelenen makalelerdeki manipülasyonlar bu gruplandırma baz alarak gruplandırılmış. Buna göre değişken/leri manipüle etmek için katılımcılara farklı reklam mesajlarının, farklı görsellerin gösterildiği manipülasyonların “çevresel”, görsellere yer verilmeden farklı talimat ve bilgilerin verildiği manipülasyonların “talimatsal”, hem görsellere yer verilen hem de katılımcılara bilgi ve talimatlar verilen manipülasyonların “çevresel/talimatsal” ve katılımcılara fiziksel müdahalelerin yapıldığı manipülasyonların ise “invaziv” olarak kodlanması uygun bulunmuştur.

Buna göre incelenen 41 makalenin 29’u Çevresel manipülasyon, 9’u Talimatsal manipülasyon ve 3’ü Çevresel/Talimatsal manipülasyonu birlikte içermektedir (Tablo 1). Çevresel manipülasyonları incelediğimizde çoğunlukla basılı reklam afişi, web ortamında reklam, sosyal medya reklamı, farklı reklam metinleri ya da izletilen reklam filmleri gibi farklı tür ve ortamlarda gösterilen reklamlarla

deneyde yer alan değişkenlerin manipüle edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ayrıca, farklı ürün ambalajları gösterme, ürün görselleri sunma, tüketicilerin online ortamlardaki negatif/pozitif yorumlarını gösterme, marka sosyal medya sayfası gösterme gibi yöntemlerin değişkenlerin manipülasyonu için kullanıldığı da görülmektedir. Daha seyrek olarak kullanılmış olan çevresel manipülasyonlara baktığımızda ise, İpek, Duman, Akdeniz ve Göklen'in (2020) üniversite kantininde soğuk içecek ürünleri üzerinde etiketleme ve görünürlük iyileştirmesi yapmak yoluyla bir çevresel manipülasyon kullandıkları görülmektedir.

Albayrak'ın (2020) sosyal medyadan uzak durmanın etkisini manipüle edebilmek için katılımcıların sosyal medya hesaplarını bir hafta süreyle kapatması az kullanılmış çevresel manipülasyonlara örnek olabilir. Ayrıca, Sözer'in (2019b) kalabalıklık değişkenini manipüle edebilmek için kalabalık ve boş deney ortamları kullanması da çevresel manipülasyon altında yer alan sosyal manipülasyona bir örnek olabilir.

Diğer taraftan talimatsal manipülasyonlar incelendiğinde, katılımcılara verilen senaryoyu okumalarını ve tarif edilen durumu hayal etmelerini istemenin sıkça kullanılan bir manipülasyon olduğu görülmektedir.

Hem çevresel hem talimatsal manipülasyon kullanılan deneysel çalışmalara baktığımızda ise, Tosun, Sezgin ve Uray'ın (2018) tüketicilerin duygu durumlarını manipüle etmek için çevresel bir manipülasyon olarak katılımcılara negatif/pozitif resimler gösterdikleri diğer değişkenleri manipüle etmek için ise senaryolar üzerinden bilgi vererek talimatsal bir yöntem kullandıkları görülmektedir. Sözer (2018) katılımcılara çevresel bir manipülasyon olarak online yorum platformu üzerinden farklı tüketici yorumları göstermiş, ardından ise talimatsal bir manipülasyon olarak senaryolar üzerinden katılımcılardan tarif edilen durumu hayal etmelerini istemiştir. Benzer şekilde Sığircı ve Gegez (2019) katılımcılara hem reklam görseli göstererek çevresel manipülasyon hem de senaryolar üzerinden bilgi vererek talimatsal manipülasyon kullanmışlardır. İnvaziv manipülasyon kullanılan çalışmaya ise rastlanmamıştır.

Tablo 1. Bağımsız Değişkenlerin Manipülasyonu

No	Kullanılan Manipülasyon	Manipülasyon Çeşidi	Laboratuvar/ Saha Deneyi	Referans
1	Reklam afişi gösterme.	Çevresel	Laboratuvar (Lab.)	Öztürk ve Akıncı (2019)
2	Reklam storyboard'u reklam öyküsü gösterme.	Çevresel	Lab.	Çam (2020)
3	Üniversite kantininde soğuk içecek ürünleri üzerinde	Çevresel	Saha (Okul Kantini)	İpek vd. (2020)

	etiketleme ve görünürlük iyileştirmesi.			
4	Hipotetik markalar için poster ve ambalaj görselleri gösterilmesi.	Çevresel	Lab. (Süpermarket ortamı oluşturulmuş.)	İşeri Uzunoğlu ve Sözer (2020)
5	Basılı reklam ve Online Tüketici Yorumu gösterme.	Çevresel	Lab.	Bayraktaroğlu ve Aykol (2008)
6	Ürün görseli gösterme.	Çevresel	Lab.	Şekerkaya vd. (2020)
7	Video izletme. (Detay verilmemiştir.)	Çevresel	Lab.	Kılıç ve Şahan (2018)
8	Web ve Sanal Gerçeklik ortamında banner reklam gösterme.	Çevresel	Lab.	Coşkun (2022)
9	Bir markanın reklam filmlerini izletme.	Çevresel	Lab.	Çerçi ve Tosun (2021)
10	Hipotetik basılı reklamlar gösterme.	Çevresel	Lab.	Alınacak vd. (2010)
11	Reklam afişi gösterme	Çevresel	Lab.	Akgün vd. (2022)
12	Reklam afişi gösterme Kalabalık/boş deney ortamı	Çevresel	Lab.	Sözer (2019b)
13	Hayali bir ürün görseli gösterme.	Çevresel	Lab.	Atılgan ve Küçüktalasho (2019)
14	Mağazada fiyat indirimi uygulaması.	Çevresel	Saha (Market alışverişi ortamı)	Konyalıoğlu ve Şekerkaya (2020)
15	Basılı reklam gösterme ve reklam filmi izletme	Çevresel	Lab.	Atar vd. (2021)
16	Kahramanlı/kahramansız tasarlanmış ambalaj gösterme	Çevresel	Lab.	Beşikçi ve Şahin Başfıncı (2021)
17	Marka görselleri ve yazılı reklam içeriği gösterme.	Çevresel	Lab.	Kubat Dokumacı ve Abubakar Ahmed (2020)
18	Basılı reklam ve reklam metni gösterme	Çevresel	Lab.	Aydın (2020)
19	Hayali bir marka için reklam görselleri gösterme.	Çevresel	Lab.	Tosun ve Güner (2021)
20	Emojili ve emojisiz basılı reklam gösterme.	Çevresel	Lab.	Akarsu vd. (2020)
21	1 Hafta sosyal medya hesaplarını kapatma.	Çevresel	Saha	Albayrak (2020)
22	Tüketici yorumları içeren bir web sitesi oluşturup e-Wom mesajları göstermek.	Çevresel	Lab.	Sözer (2019d)
23	Marka sosyal medya sayfası, marka sosyal medya reklamı ve tüketici forumları üzerinden tüketici yorumları gösterme.	Çevresel	Lab.	Sözer (2019a)
24	Reklam afişleri gösterme.	Çevresel	Lab.	Semiz ve Aksoy (2019)
25	Online reklam gösterme.	Çevresel	Lab.	Sözer (2020)

26	Reklam posterini gösterme	Çevresel	Lab.	Kıymalıoğlu ve Akıncı (2021)
27	Reklam filmi gösterme	Çevresel	Lab.	Ustaahmetoğlu (2021)
28	Farklı mesaj içeren basılı reklam gösterme	Çevresel	Lab.	Atar (2015)
29	Farklı ölçek tipi verme.	Çevresel	Lab.	Korkut Altuna ve Arslan (2016)
30	Senaryo okutma ve tarif edilen durumu hayal ettirme.	Talimatsal	Lab.	Başgöze ve İşkorkutan (2020)
31	Senaryo okutma ve tarif edilen durumu hayal ettirme.	Talimatsal	Lab.	Doğrul ve Yağcı (2020)
32	Senaryo okutma ve tarif edilen durumu hayal ettirme.	Talimatsal	Lab.	Sözer (2019c)
33	Hayali bir firma ile ilgili senaryolar okutma.	Talimatsal	Lab.	Alıncaçık vd. (2011)
34	Senaryo okutma ve tarif edilen durumu hayal ettirme.	Talimatsal	Lab.	Özkan ve Şekerakaya (2021)
35	Senaryo okutma	Talimatsal	Lab.	Kimzan (2012)
36	Senaryo okutma ve tarif edilen durumu hayal ettirme.	Talimatsal	Lab.	Yetkin Özbük (2020)
37	Hayali bir ürüne yönelik senaryo gösterme.	Talimatsal	Lab.	Genç (2019)
38	Senaryo okutma.	Talimatsal	Lab.	Sevil Oflaç (2016)
39	Pozitif/negatif resim gösterme Senaryo okutma	Çevresel ve Talimatsal	Lab.	Tosun vd. (2018)
40	Senaryo okutma ve tarif edilen durumu hayal ettirme. Hayali online yorum platformunda tüketici yorumları gösterme.	Çevresel ve Talimatsal	Lab.	Sözer (2018)
41	Web sitesi reklamı gösterme ve verilen senaryodaki durumu hayal ettirme.	Çevresel ve Talimatsal	Lab.	Sığırcı ve Gegez (2019)

Manipülasyon kontrollerini incelediğimizde ise, 20 adet makalede manipülasyon kontrollerinden bahsedildiği 21 makalede ise manipülasyon kontrolleri ile ilgili bir bilginin verilmediği görülmektedir. Manipülasyon kontrolleri deneyde kullanılan manipülasyonların çalıştığını anlamak için önemli bir noktadır. Diğer bir ifadeyle, bağımlı değişkendeki değişimin bağımsız değişkendeki farklılıklar nedeniyle olduğunu gösterebilmek için manipülasyon kontrolleri önem taşımaktadır. Uluslararası

literatürdeki deneysel araştırmalar incelendiğinde mümkün olduğu durumlarda deney sonunda uygulanan ve sonrasında da analiz edilerek raporlanan manipölasyon kontrollerine sıkça rastlanmaktadır. Ulusal literatürdeki deneysel çalışmalarda ise bu noktada bazı eksiklikler olduğu söylenebilir.

3.3.Bağımlı Değişken/lerin Ölçümü

Deneysel tasarım yöntemi kullanan incelediğimiz 41 makaleden 35'i bağımlı değişkenlerin ölçümü için daha önceden geliştirilmiş ve güvenilirlik, geçerliliği test edilmiş ölçekler kullanmışlardır. Diğer 6 adet makaleden 2'sinde ise göz hareketlerinin ölçüldüğü, 1 makalede satın alma davranışının gözlemlendiği ve 3 adet makalede katılımcıların hatırlama düzeylerini ölçebilmek için açık uçlu sorular kullanıldığı görülmektedir. Bu makalelere daha detaylı bakacak olursak, Kılıç ve Şahan (2018) farklı web sitesi özelliklerinin etkilerini inceledikleri çalışmalarında katılımcıların göz hareketlerini kaydetmişlerdir. Benzer şekilde Atar, İspir ve Şener (2021) reklamlardaki uyarı etiketlerinin etkilerini incelerken hem ölçek kullanmış hem de katılımcıların göz hareketlerini kaydetmişlerdir. Bağımlı değişken olarak hatırlamanın kullanıldığı çalışmalarda, farklı değişkenler için ölçek kullanılsa da, hatırlamayı ölçmek için açık uçlu soruların kullanıldığı görülmektedir (Akarsu vd. 2020; Semiz ve Aksoy, 2019; Atar, 2015). Son olarak ise, Beşikçi ve Şahin Başfıncı (2021) ambalajlarda kahraman kullanımının okul öncesi çocukların satın alma davranışına etkisini anlamaya çalıştıkları çalışmalarında, okul ortamında tasarladıkları satın alma ortamında çocuklara sahte paralar vererek kahramanlı ya da kahramansız ambalajlı ürünü satın alma davranışlarını gözlemlemişlerdir.

3.4.Tek Değişkenli ya da Çok Değişkenli (Faktöriyel Tasarım) Tasarım Kullanımı

İncelenen makalelerden 21 tanesinin tek değişkenli deneysel tasarım olduğu görülmektedir. Tek değişkenli deneysel tasarımlarda bağımsız değişkenin kaç seviyede manipüle edildiğine bakıldığında ise, 12 adet makalede bağımsız değişkenin iki seviyede manipüle edildiği, 6 adet makalede bağımsız değişkenin üç seviyede manipüle edildiği ve 2 adet makalede ise bağımsız değişkenin dört seviyede manipüle edildiği görülmektedir. 1 adet makalede ise bağımsız değişkenin kaç seviyede ve nasıl manipüle edildiği ile ilgili bilgiye rastlanmamıştır. Detaylar Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2. Tek Değişkenli Deneysel Tasarımlarda Bağımsız Değişkenin Seviyeleri ve Katılımcıların Gruplara Atanması

No	Bağımsız Değişken ve Seviyeleri	Katılımcıların Gruplara Atanması	Referans
1	2: Reklam içeriği (Otomobillerde Standard/ Yeşil Özellikler)	Gruplar arası	Öztürk ve Akıncı (2019)
2	2: Öyküleyici Reklam (Öyküleyici Reklam Öncesi/ Sonrası)	Gruplar içi	Çam (2020)

3	2: Reklamlarda Ortam/Mecra farklılığı (Web Ortamında Banner Reklam/Sanal Gerçeklik Ortamında Banner Reklam)	Gruplar arası	Coşkun (2022)
4	2: Planlı Eskitmeye Yönelik Reklam (Bilişsel Tutm Ögesi ve Duygusal Tutum ögesi içeren reklam/ Kontrol Grubu)	Gruplar arası	Çerçi ve Tosun (2021)
5	2: Reklam Çeşidi (Uyarı etiketi olan/ Olmayan reklam)	Gruplar arası	Atar vd. (2021)
6	2: Ambalajlarda Kahraman Kullanımı (Kahramanlı/ kahramansız ambalaj)	Gruplar içi	Beşikçi ve Şahin Başfıncı (2021)
7	2: Sosyal Medya hesabı (Açık/ kapalı)	Gruplar içi	Albayrak (2020)
8	2: Reklamda Emoji kullanımı (Emojili/ Emojisiz Reklam)	Gruplar arası	Akarsu vd. (2020)
9	2: E-Wom Mesajı (Negatif / Pozitif)	Gruplar arası	Sözer (2019)
10	2: Reklam Tipi (Gerilla Reklam/ Geleneksel Reklam)	Gruplar arası	Semiz ve Aksoy (2019)
11	2: Kıtık Promosyonundan Yararlanabilme Başarısı (Promosyonu Yakalayabilen/ Yakalayamayan)	Gruplar arası	Sözer (2020)
12	2: Ölçek Madde Sayısı (5'li/7'li Likert)	Gruplar arası	Korkut Altuna, Arslan (2016)
13	3: yerel bazda sosyal sorumluluk faaliyeti (Nötr/Kontrol, Olumlu, Olumsuz)	Gruplar arası	Alnıaçık vd. (2011)
14	3: Çevreci İddia türü (Nötr/iddia yok, Muğlak, Belirgin)	Gruplar arası	Alnıaçık vd. (2010)
15	3: Marka-Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uyumu (Yüksek, düşük, kontrol)	Gruplar arası	Tosun ve Güner (2021)
16	3: Sosyal Medya Karması Kombinasyonları (Tekil, Karma, Tam)	Gruplar arası	Sözer (2019)
17	3: Bişşsel Yönlü Dürtme (Açıklayıcı Besin Etiketlemesi, Değerlendirmeli Besin Etiketlemesi, Görünürlük İyileştirmesi)	Gruplar arası	İpek vd. (2020)
18	3: Nöro Uyarıcı (Nöro stimuli yok, Marka Nöro, Marka Nöro Plus)	Gruplar arası	İşeri Uzunoğlu ve Sözer (2020)
19	4: İletişim Biçimi (dört pozitif 2 negatif müşteri yorumu, dört olumsuz iki olumlu müşteri yorumu, üç pozitif üç negatif müşteri yorumu, basılı reklam)	Gruplar arası	Bayraktaroğlu ve Aykol (2008)
20	4: İçsel Referans Fiyat (Adil Fiyat, Kabul Edilen En Düşük Fiyat, Umulan Fiyat, Normal Fiyat)	Gruplar arası	Kimzan (2012)
21	Websitesi Tasarım Özellikleri- Kaç seviyede ya da nasıl manipüle edildiği belirtilmemiş.	Belirtilmemiş	Kılıç ve Şahan (2018)

20 adet makalenin ise çok değişkenli tasarım (faktöriyel tasarım) olduğu görölmektedir. 20 makalenin 12'sinin iki değişkenli faktöriyel tasarım, 7'sinin üç değişkenli faktöriyel tasarım ve 1 tanesinin ise dört değişkenli faktöriyel tasarım olduğu görölmektedir. Detaylar Tablo 3'te görölmektedir.

Tablo 3. Çok Değişkenli Deneysel Tasarımlarda Bağımsız Değişkenlerin Seviyeleri ve Katılımcıların Gruplara Atanması

No	Değişken Sayısı	Bağımsız Değişkenler ve Seviyeleri	Katılımcıların Gruplara Atanması	Referans
1	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2 2: Ürün Tasarımı (Basit Tasarım, Teknolojik Özelliklerle desteklenmiş tasarım), x 2: Ürün Tipi (Beğenmeli Ürün, Özellikli Ürün)	Gruplar arası	Şeker kaya vd. (2020)
2	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2 2: Menşei Ülke (Fransa/Türkiye) x 2: Tüketici Etnosentrizmi (Düşük/Yüksek) x 2: Tüketici ksenosentrizmi (Düşük/Yüksek) x 2: Tüketici Kozmopolitanizmi (Düşük/Yüksek)	Gruplar arası	Akgün vd. (2022)
3	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x4 2: Referans Fiyat Bilgisi (Var/Yok) x 4: Kıtlık Mesajı Türü (Miktar kıtlığı/ süre kıtlığı/ sınırlı sürüm/ Kıtlık mesajı yok)	Gruplar arası	Atılğan ve Küçüktaşlıo (2019)
4	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2 2: Ürün Kullanım Süresi: (Var/Yok) x 2: Online Yorum Türü (Olumlu/Olumsuz)	Gruplar arası	Yetkin Özbük (2020)
5	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2 2: Reklam Tipi (Öz Referanslama Olan/Olmayan) x 2: Marka Kişiliği (Samimi/Heyecan Verici)	Gruplar arası	Kubat Dokumacı ve Abubakar Ahmed (2020)
6	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	3x3 3: Üretim Ülke menşei (Olumsuz-Bangladeş/ Orta-Türkiye/ Olumlu-ABD): x 3: Dizayn Ülke Menşei (Olumsuz-Bangladeş/ Orta-Türkiye/ Olumlu-ABD)	Gruplar arası	Genç (2019)
7	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2 2: Duygu durumu: (pozitif/negatif) x 2: Marka değeri: (yüksek/düşük)	Gruplar arası	Tosun vd. (2018)
8	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	3x2 3: Yorum Yapan Müşteri Menşei (Yerel, Uluslararası, Belirtilmemiş) x 2: Yorumun İçeriği: (Negatif, Pozitif, Karma)	Gruplar arası	Sözer (2018)
9	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2 2: Reklam İddiasının Gücü (Güçlü/Zayıf) x 2: Ünlü Kullanımı (Var/Yok)	Gruplar arası	Kıymalıoğlu ve Akıncı (2021)
10	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x3	Gruplar arası	Ustaahmetoğlu (2015)

		2: Bilişsel Tepki: Lehte/Aleyhte, 3: Başlangıçtaki Tutum (Olumlu/Nötr/Olumsuz)		
11	2 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	3x2 3: İddia Türü (Sağlık iddiası/ Besin iddiası/Hastalık Riski Azaltma İddiası) x 2: Sağlık İlginliği (Yüksek/Düşük)	Gruplar arası	Atar (2015)
12	3 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	3x2x2 3: Dağıtımsal Adalet (Yüksek, Orta, Düşük) x 2: Prosedürel Adalet (Yüksek, Düşük) x 2: Etkileşimsel Adalet (Yüksek, Düşük)	Gruplar arası	Başgöze ve Işkorkutan (2020)
13	3 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2x2 2: Bilgi Kaynağı Ülkesi (Düşük/Yüksek) x 2: İlgilenim (Düşük/Yüksek) x 2: Personel Ülkesi (Düşük/Yüksek)	Gruplar arası	Sözer (2019)
14	3 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2x2: 2: Kalabalık Seviyesi (Kalabalık/Kalabalık değil) x 2: Mesaj İçeriği (Bilişsel/Duygusal) x 2: Mesaj Çerçevesi (Negatif/Pozitif)	Gruplar arası	Sözer (2019)
15	3 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2x2 2: Kaynak bilinirliği: (Yüksek /düşük) x 2: Bilgi Netliği (Somut/Soyut) x 2: Ürün Türü (Arama ürünü/Deneyim ürünü)	Gruplar arası	Özkan ve Şekerkaya (2021)
16	3 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2x2 2: Miktar kısıtı (Var/Yok) x 2: Zaman kısıtı (Var/Yok) x 2: Ürün markası: (X/Y)	Gruplar arası	Konyalıoğlu ve Şekerkaya (2020)
17	3 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	3x2x2 3: Reklam Türü: (Doğrudan Karşılaştırmalı/Dolaylı Karşılaştırmalı/ Karşılaştırmalı Olmayan) x 2: Kullanıcı Durumu (Reklam Veren Marka Kullanıcısı Olma/Olmama) x 2: Cinsiyet (Kadın/Erkek). <i>Sadece Reklam türü manipüle edilmiştir. Cinsiyet ve Reklam Veren Marka Kullanıcısı olup/olmama durumu ölçülmüştür.</i>	Gruplar arası	Aydın (2020)
18	3 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2x2 2: Prosedürel Telafi: (Yüksek/Düşük) x 2: Etkileşimsel Telafi: (Yüksek/Düşük) x 2: Dağıtımsal Telafi: (Yüksek/Düşük)	Gruplar arası	Sevil Oflaç (2016)
19	3 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2x3 2: Müşteri Grubu: (Eski/Yeni Müşteri) x 2: Fiyat Farklılaştırması: (Eski/Yeni Müşterilere Yüksek Fiyat) x 3: Para İadesi (İade Yok/Kısmi İade/Tüm Fiyat Farkı İadesi)	Gruplar arası	Sığırcı ve Gegez (2023)

20	4 Değişkenli Faktöriyel Tasarım	2x2x2x2 2: Hizmet Başarısızlık Büyüklüğü(Büyük/Küçük) x 2: Dağıtımsal Adalet: (Düşük/Yüksek) x 2: Etkileşimsel Adalet (Düşük/Yüksek) x 2: Prosedürel Adalet (Düşük, Yüksek)	Gruplar arası	Doğrul ve Yağcı (2020)
----	---------------------------------	---	---------------	------------------------

3.5.Katılımcıların Gruplara Atanması (Gruplar İçi, Gruplar Arası ya da Karma Tasarım)

İncelenen makalelerden tek değişkenli tasarım kullanılan 21 makalenin, 17 tanesinde gruplar arası tasarım, 3'ünde gruplar içi tasarım kullanıldığı ve 1'inde katılımcıların gruplara nasıl atandığının belirtilmediği tespit edilmiştir (Tablo 2). Çok değişkenli tasarımın kullanıldığı 20 makalenin ise tamamında katılımcıların gruplara gruplar arası tasarım yöntemiyle atandığı görülmektedir (Tablo 3). Genel olarak baktığımızda incelenen 41 makalenin büyük çoğunluğunda (37 adet) gruplar arası tasarım yönteminin kullanıldığı görülmektedir.

Zaman zaman makalelerde katılımcıların gruplara nasıl atandığından net şekilde bahsedilmediği görülmektedir. Bunun önüne geçebilmek için tek değişkenli, çok değişkenli tasarım kullanımının belirtilmesinin yanı sıra katılımcıların gruplara atanma şeklinin (gruplar içi, gruplar arası ya da karma) de belirtilmesi önemlidir. Bir eksiklik olmamakla birlikte göze çarpan bir diğer nokta ise, karma tasarım yönteminin hiç tercih edilmemiş olmasıdır. Çok değişkenli tasarımın kullanıldığı durumlarda araştırmacılar hem gruplar arası hem de gruplar içi tasarımı birlikte kullanabildikleri karma tasarımları da tercih edebileceklerini göz önüne almalıdırlar.

3.6.Kontrol Grubu, Ön Test- Son Test ya da Sadece Son Test Kullanımı

Kontrol grubu ve ön test kullanımı araştırmacıya değişkenin manipülasyon öncesi taban seviyesini göstermesi ve bu taban seviyesiyle karşılaştırma yapmaya olanak sağlaması açısından önem taşımaktadır. Araştırmacılar bu noktayı göz önüne alarak kontrol grubu kullanıp kullanmama ya da ön test yapıp yapmama gibi kararları verebilirler. İncelenen makalelerin çoğunluğunda (34 adet makalede) sadece Son-Test tasarımların kullanıldığı görülmektedir. Kalan 7 makalede ise Ön Test-Son Test tasarımın tercih edildiği görülmüştür. Ön Test- Son Test tasarım kullanılan makalelerin 2'sinde kontrol grubunun da kullanıldığı görülmektedir.

3.7.Saha ya da Laboratuvar Deneyi Kullanımı

İncelenen makalelerden sadece 2'sinde saha deneyi kullanıldığı görülmektedir (Tablo 1). İpek vd. (2020), üniversite öğrencilerinin sağlıklı içecek tercih etme davranışını inceledikleri çalışmalarını üniversite kantininde yürütmüşlerdir. Konyalıoğlu ve Şeker kaya (2020) ise tüketicilerin tepkisel satın alma davranışını inceledikleri çalışmalarını market alışveriş ortamında yürütmüşlerdir. Diğer

makalelerdeki deneysel çalışmaların ise kontrolün yüksek olduğu bu nedenle de iç geçerliliğin yüksek olduğu üniversite içi laboratuvar ortamlarında gerçekleştirildiği görülmektedir. Bazı çalışmalarda laboratuvar ortamında alışveriş ortamının oluşturulduğu görülmektedir. Örneğin, Beşikçi ve Şahin Başfırmacı (2021) okul ortamında çocukların alışveriş davranışını gözlemleyebilmek için bir alışveriş standı tasarlamışlardır. Uluslararası literatürle kıyaslandığında, daha önce de belirttiğimiz gibi uluslararası literatürde deneysel araştırma makalelerinde çoğunlukla birden fazla deney çalışmasına yer verilmesi beklenmekte ve bu deneyler içinde iç geçerlilik anlamında güçlü saha deneylerinin yanı sıra dış geçerlilik anlamında güçlü laboratuvar deneylerine de yer verilmesi beklentisi giderek artmaktadır. Örneğin, Wu vd. (2017), ürün estetiğinin ürün kullanım miktarına etkisini inceledikleri araştırmalarında toplam yedi deneysel çalışmaya yer vermişlerdir. Bunlardan altısı kontrollü laboratuvar ortamında yürütülmüşken bir deney ise araştırma bulgularının dış geçerliliğinin de olduğunu gösterebilmek adına bir spor salonunda yürütülmüş saha deneyidir.

3.8.Katılımcılar ve Katılımcılara Teşvik Sunulması

Araştırmalarda üniversite öğrencilerinin kullanılması sıkça görülen bir durumdur. Uluslararası literatürü de incelediğimizde çalışmalarda öğrenci örneklemelerinin kullanıldığı sıkça görülmektedir. İncelediğimiz makalelerin de 24 adetinde lisans ve lisansüstü öğrencilerden veri toplandığı görülmektedir. Katılımcılara sunulan teşviklere bakıldığında ise incelediğimiz makalelerin sadece 2'sinde katılımcılara teşvik sunulduğu görülmektedir. Alınacı vd. (2010) TÜBİTAK ve Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü tarafından desteklendiğini belirttikleri araştırmalarında katılımcılara 10 TL.'lik bir parasal teşvik sunarken, Kıymalıoğlu ve Akıncı (2021) ise araştırmaya katılan öğrencilere ders kredisi vermişlerdir. Oysa uluslararası literatür incelendiğinde katılımcılara hediye çeki, para, ders kredisi gibi teşviklerin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, uluslararası literatürde para ödemek karşılığında çalışmalara katılımının sağlandığı Mturk, Prolific gibi platformlardan katılımcı bulunduğu sıklıkla görülmektedir. İncelediğimiz makalelerde ise katılımcılara ulaşmak için Mturk ya da Prolific benzeri bir platformu kullandığından söz eden bir çalışmaya rastlanmamıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada öncelikle deneysel tasarım konusunda dikkat edilmesi gereken noktalara değinilmiş ardından da ulusal literatürde deneysel tasarım kullanan makaleler incelenerek hangi unsurlara dikkat edildiği, nelerin tercih edildiği ve hangi noktaların geliştirilebileceği ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Buna göre, deneysel araştırmalarda temel olarak en dikkat edilmesi gereken noktaların bağımsız değişkenin ölçülmesi yerine manipüle edilmesi ve katılımcıların deneysel gruplara tesadüfi olarak atanması olduğu söylenebilir. Deney tasarımı noktasında ise bağımsız değişkenin nasıl manipüle

edileceği, tek değişkenli mi yoksa çok değişkenli mi bir deney tasarlanacağı, katılımcıların gruplar içi, gruplar arası ya da karma desenlerden hangisiyle deneysel gruplara atanacağı, saha deneyi mi yoksa laboratuvar deneyimi kullanılacağı, kaç deney yapılacağı ve bağımlı değişkenin nasıl ölçüleceği gibi kararlar ön plana çıkmaktadır.

ULKAKBİM TR dizinde incelediğimiz makalelere baktığımızda ise en temel farklılığın makalelerde kullanılan deney sayısı noktasında ortaya çıktığı görölmektedir. Oysa, tüketici davranışı alanında yayınlara yer veren uluslararası prestijli dergilerde birden çok deneyin diğer ifadeyle bir deneyler dizisinin talep edildiği ve bir norm haline geldiği görölmektedir. Aynı makale içinde birden çok deneye yer verildiğinde bağımsız değişkeni farklı deneylerde farklı şekillerde manipöle etmek, bağımlı değişkeni farklı deneylerde farklı şekillerde ölçmek, hem saha hem laboratuvar deneylerine yer vermek, farklı deneylerde farklı örneklemler kullanmak gibi deney bulgularının güvenilirlik ve geçerliğini, araştırmanın kesinliğini artırıcı yöntemlere yer verilmesinin sağlandığı görölmektedir. Diğer bir noktanın manipölasyon kontrolleriyle ilgili olduğu söylenebilir, incelenen makalelerde deneyde kullanılacak ürün grupları, markalar, kategoriler gibi noktaların seçimi için ön çalışmalara sıklıkla yer verildiği görölmektedir. Oysa deneysel çalışmalarda manipölasyonların çalışıp çalışmadığı da önemli bir noktadır. Manipölasyon kontrollerinin dikkat ve anlama kontrolleriyle karıştırılmaması ve uygun manipölasyon kontrollerinin kullanılması ve raporlanması oldukça önem taşımaktadır. Bağımlı değişken ölçümü için sıklıkla ölçeklere başvurulduğu görölmektedir. Katılımcıların kendi beyanlarına dayanan ölçeklerin kullanımı önemli olmakla birlikte zaman zaman kişiler de ölçeklere cevap verirken yanılabilmekte ya da istenen yönde cevaplama eğilimi gösterebilmektedirler. Bu nedenle mümkün olduğu noktalarda davranış gözlemleri de oldukça önemlidir. Bir diğer önemli nokta ise katılımcıların gruplara atanmasıyla ilgilidir. Tam deneysel olduğu söylenen bir çalışmada katılımcıların birtakım ölçümlere göre deneysel gruplara atanması uygun bir yöntem olmamakta ve katılımcıların deneysel gruplara tamamen tesadüfi olarak atanmasının sağlanması önem taşımaktadır. Ayrıca deney tasarımıyla ilgili tek değişkenli/çok değişkenli, gruplar içi/gruplar arası tasarım, kontrol grubu kullanımı, ön test-son test ya da sadece son test kullanımı gibi detayların yöntem kısmında açıkça belirtilmesi araştırmanın okunması ve anlaşılması adına oldukça önemlidir. Araştırmacıların deneylerini saha deneyleriyle de desteklemeleri dış geçerlilik açısından önemli bir nokta olmakta ve araştırmacıların katılımcılara teşvik sunabilmesi de farklı örneklemlerden de daha kolay şekilde veri toplayabilmeleri adına önem taşımaktadır.

Çalışmada sadece ULAKBİM TR dizindeki makalelerin incelenebilmiş olması bir kısıt olarak görülebilir. Gelecek araştırmacıların farklı dizinlerdeki makale ve bildirimleri de dahil etmeleri daha büyük bir veri üzerinden bulguların sunulmasına fırsat verebilir.

Experimental Research Design and Analysis of Publications Using Experimental Research Design in Marketing Research

EXTENDED SUMMARY

Cause-effect relationships are important in science, including social sciences. From the point of consumer behavior, it is important for researchers to know whether humorous content causes ads to be watched for a longer period of time or price display format causes consumers to prefer a product more. At this point, experiments and experimental designs that show cause-effect relationship are vital. In experimental designs, researcher measures or observes the changes in the dependent variable while manipulating the independent variable. Moreover, many factors are kept constant to show that the change in the dependent variable is due to the independent variable not because of any other factor (Wilson vd., 2010). As a result, experiments have a high rigor and considered as the “gold standard” in research design (Bhattacharjee, 2012).

It is seen that experimental designs are frequently used in international marketing literature. But, the usage of experimental designs in Turkish marketing literature is limited. On the other hand, the importance of publications examining different research methods and best practices are rising. Journal of Business Research has a call for publications analyzing the usage of PLS-SEM in business research (Journal of Business Research, 2022). An article was recently published in Journal of Consumer Studies analyzing the usage of experimental designs and best practices (Stoner vd., 2022). Unfortunately, there is a lack of publications examining experimental research design or best practices in Turkish marketing literature which shows us a research gap.

Also, the popularity of experimental designs under the name of A/B tests are rising among the firms that are trying to understand consumer before making decisions (Fung, 2017). Global companies like Netflix report using this method (Urban vd., 2016). Thus, the aim of this study is to introduce the experimental research method, to address the points that should be considered in experimental research design, and to analyze the articles in Turkish marketing literature that has used experimental design. It is thought that this study can contribute to the researchers and practitioners who want to use the experimental research method.

METHODOLOGY

The aim of this research is to examine the use of the experimental design method in the national marketing literature and to contribute to the development of the field and method by identifying the

missing points. Thus, the articles that have been published in ULAKBIM TR database were investigated. We conducted a search in November, 2022 by using “deneysel tasarım”, “faktoriyel tasarım”, “experimental design” and “factorial design” keywords. All the articles were reviewed and their relatedness to marketing field were evaluated and we ended up with a list of 41 articles.

Articles were coded and evaluated based on 1) the number of experiments conducted, 2) type of manipulations, 3) usage of manipulation controls, 4) the way dependent variables are measured, 5) usage of one-way or factorial designs, 6) assignment of participants to the experimental conditions (between-groups, within-groups or mixed), 7) usage of control groups, 8) pretest-posttest or only posttest design, 9) field or lab experiment, 10) offering incentives to the participants.

FINDINGS

It was seen that all the articles that have used experimental design are in the area of consumer behavior which is a subarea of marketing.

Number of Experiments

It was seen that, in 38 of the 41 articles only one experimental study was conducted and in 3 of the articles two experimental studies were conducted. However, the most prestigious international journals in consumer behavior field usually demand more than one experiment, in other words, a series of experiments in an article is required (Pechman, 2019).

Type of Manipulations and Manipulation Controls

It is seen that 29 of the articles have used Environmental manipulations, 9 of them have used Instructional manipulations and 3 of the articles have used both Environmental and Instructional manipulations. Examination of the environmental manipulations shows us that the variables in the experiment are mostly tried to be manipulated with advertisements displayed in different types and environments such as print advertisement posters, web advertisements, social media advertisements, different advertisement texts or commercial films. In addition, methods such as showing different product packaging, presenting product images, showing negative/positive comments of consumers in online environments, displaying brand social media pages were among the environmental variable that have been used for manipulating the independent variables.

Also, in 20 articles usage of manipulations checks were mentioned whereas in 21 articles nothing about manipulation checks were mentioned. Since manipulation checks are important to understand whether the manipulations are working in the experiment, using them and giving information about their usage

is vital. In articles published in prestigious international consumer behavior journals, information about manipulation checks is frequently given.

Measurement of Dependent Variables

In 35 of the articles, scales that were developed previously and tested from the point of reliability and validity are used. In 2 articles participants' eye movements were measured, in 1 article purchase behavior was observed and in 3 articles open-ended questions were asked to understand consumers' recall levels.

Usage of One-Way or Factorial Designs

In 21 of the articles one-way designs were used. Among these 21 articles, in 12 articles independent variable is manipulated in two levels, in 6 articles independent variable is manipulated in three levels and in 2 articles independent variable is manipulated in four levels. In 1 article, the levels of independent variable were not reported.

Also, it was seen that in 20 of the articles factorial design was used. Among these 20 articles, 12 of them were two-way factorial designs, 7 of them were three-way factorial designs and 1 of them was four-way factorial design.

Assigning Participants into Experimental Groups (Within-Subjects, Between-Subjects and Mix Designs)

In 21 articles which have used one-way designs, 17 of them were between-subjects design, 3 of them were within-subjects design and in 1 article assignment of participants into experimental conditions was not mentioned. All of the 20 articles which have used factorial designs were designed as between-subjects. In general, it can be said that majority of the articles have used between-subjects design.

Usage of Control Group and Pretest-Posttest vs. Only Posttest Design

Usage of control group and pretest are important since they can show the researcher the base level of the independent variable and can give a point of comparison after the manipulation. By considering this issue, researchers could decide to use a control group or a pretest. It was seen that, in majority of the articles (37) only posttests were used. Only in 7 articles a pretest-posttest design was used. In 2 of the articles that have used pretest-posttest design a control group was also used.

Usage of Field or Lab Experiment

In only 2 of the articles, field study was used. İpek et al. (2020) have conducted their study in the university cafe in which they examined students' healthy drink preferences. Also, Konyalıoğlu and Şekerkaya (2020) conducted their experiment in a supermarket where they examined consumers'

impulse buying behavior. In all other articles, lab experiments were conducted in which internal validity is high.

Participants and Providing Incentives to Participants

The use of university students in research is common in social sciences and marketing research. International marketing literature shows us that a lot of studies have been carried out by using university students. It is seen that 24 of the analyzed articles have collected data from undergraduate and graduate students. From the point of incentives, only in 2 of the articles incentives were provided to the participants.

CONCLUSION AND DISCUSSION

The most important elements of experiments are manipulating the independent variable instead of measuring it and randomly assigning participants to experimental groups. In designing experiments, the researcher should decide how to manipulate the independent variable, use a one-way or factorial design, use a between-groups, within-groups or mixed design, use a field or lab experiments, how many experiments to conduct and how to measure the dependent variable.

Examination of the articles in ULAKBIM TR database shows us that the most fundamental difference is in the number of experiments used in the articles. However, in prestigious international journals that include publications in the field of consumer behavior, it is seen that multiple experiments, in other words, a series of experiments are demanded and become a norm. When a series of experiments is used in the research, it is possible to use more than one manipulation technique and manipulate the independent variable by using different techniques in different experiments, to measure the dependent variable by using different scales or observations, to use both field and lab experiments and to use different samples which increase the rigor of the research. Another point is about manipulation controls. It is important to use manipulation controls when possible, report them properly and not to confuse manipulation controls with attention and comprehension controls. It is seen that mostly self-response scales are used in the articles. Although they are useful it is also important to observe participant's behavior. Also, it is not appropriate to assign participants to experimental groups based on their measured scores which violates the random assignment. Finally, clearly expressing the experimental design used in the study such as between/within/mixed design, one-way/factorial design, pretest-posttest/only posttest design is vital for readers to understand the study.

KAYNAKÇA

- Akarsu, H.; Gülmez, E. ve Öztürk, M. C. (2020). Reklamlarda Emoji Kullanımı: Emojilerin Reklam Mesajı Hatırlanabilirliğine Etkisi. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (36), 1-32.
- Akgün, V. Ö.; Sancı, T. ve Karlık, S. O. (2022). The effect of Brand Origin on Trust in Advertisement and Attitudes towards Advertisement: The Roles of Consumer Ethnocentrism, Cosmopolitanism and Xenocentrism. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (48), 76-91.
- Albayrak, E. S. (2020). Sosyal medya platformlarında dijital detoks: deneysel bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), 252-266.
- Alnıaçık, Ü., İldem Develi, E., Giray, C., ve Alnıaçık, E. (2011). Küresel firmaların yerel sosyal sorumluluk faaliyetleri marka değeri ve marka tercihini nasıl etkilemektedir?. *Öneri Dergisi*, 9(35): 83-91.
- Alnıaçık, Ü.; Yılmaz, C. ve Alnıaçık, E. (2010), Reklamlarda çevreci iddialar ve reklam etkililiği: Basılı reklamlar üzerinde deneysel bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10 (1), 85-106.
- Altuna, O. K. ve ARSLAN, M. F. (2016). Impact of the number of scale points on data characteristics and respondents' evaluations: An experimental design approach using 5-point and 7-point likert-type scales. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (55), 1-20.
- Atar, G. (2015). Sağlık iddiası içeren gıda reklamlarının iletişim etkisinde sağlık ilginliğinin rolü. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 10(40), 6660-6674.
- Atar, G. M.; İspir, B. ve Şener, G. (2021). Disclaimer Labels Used in Ads: An Eye-Tracking Study Exploring Body Dissatisfaction and Physical Appearance Comparison Among University Students. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (38), 282-301.
- Atılğan, K. Ö. ve Küçüktaşlıo, M. (2019). Ürün satışlarında uygulanan kıtlık mesajlarının ve fiyat indirimlerinin satın alma istekliliğine etkisinin incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 20(2), 375-401.
- Aydın, İ. (2020). Karşılaştırmalı reklamların tüketicilerde neden olduğu tutum farklılıklarının araştırılması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16(1), 233-255.
- Aydınoğlu, N. (2014), Müşteriye hitap tarzı ile reklam etkinliği ve marka kişiliği arasındaki ilişki, 19. Ulusal Pazarlama Kongresi Bildiri Kitabı, Gaziantep, 18-22 Haziran 2014.
- Baldassarri, D., & Abascal, M. (2017). Field experiments across the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 43, 41–73. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073014-112445>

- Başgöze, P. ve İşkorkutan, K. (2020). Adalet Algısı Boyutlarının Şikâyet Sonrası Davranışlar Üzerine Etkileri: Konaklama İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1): 374-387.
- Bayraktaroğlu, G. ve Aykol, B. (2008). Comparing the effect of online word-of-mouth communication versus print advertisements on intentions using experimental design. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 8(1), 69-86.
- Beşikçi, B. ve Başfıncı, C. (2021). Ambalajlarda kahraman kullanımının okul öncesi çocukların satın alma davranışına etkisi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (33), 153-168.
- Bhattacharjee, A. (2012). *Social science research: principles, methods, and practices*. South Florida: University of South Florida. Retrieved from: http://scholarcommons.usf.edu/oa_textbooks/3
- Charness, G., Gneezy, U., ve Kuhn, M. A. (2013). Experimental methods: Extra-laboratory experiments-extending the reach of experimental economics. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 91, 93–100. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2013.04.002>
- Cook, T. D., Campbell, D. T., ve Shadish, W. (2002). *Experimental and quasi-experimental designs for generalized causal inference*. Boston: Houghton Mifflin.
- Coşkun, E. (2022), İki boyutlu reklamlarda ortam farklılıklarının hatırlama üzerindeki etkisi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 10(2), 721-745.
- Çalık, N. (1998), Pazarlama Araştırmasında Deney Yöntemi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 119-142.
- Çam, M. S. (2020). An Empirical Approach on Pre-roll Advertising through Narrative Ads and FoMO. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 34, 309-337.
- Çerçi M. ve Tosun, N. Z. (2021). Planlı eskitme kavramı bağlamında tüketici tutumları. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (37), 1-19.
- Doğrul, Ü.; Yağcı, M. İ. (2020), Hizmet Başarısızlığının Büyüklüğü Hizmet Telafisi Etkinliğini Etkiler mi? *Beykoz Akademi Dergisi*, 8(2), 180-198.
- Fung, K. (2017), “A Refresher on A/B testing”, Interview by Amy Gallo. *Harvard Business Review*, Ocak, <https://hbr.org/2017/06/a-refresher-on-ab-testing>
- Genç, E. (2019). İki boyutlu menşe ülke etkisi ve tüketici etnosentrizmi etkileşimi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 77-93.
- Gneezy, A. (2017). Field experimentation in marketing research. *Journal of Marketing Research*, 54(1), 140–143.

- Güner, E. (2021). Kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarında marka uyumu ve algılanan sosyal ikiyüzlülük. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (45), 121-141.
- Hauser, D. J., Ellsworth, P. C., & Gonzalez, R. (2018). Are manipulation checks necessary? *Frontiers in Psychology*, 9, 1–10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00998>
- İpek, İ.; Duman, S.; Akdeniz, G. ve Göklen, M. (2020). Bilişsel yönlü-dürtme ile üniversite öğrencilerini sağlıklı içecek tercih etmeye yöneltme. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 359-378.
- Journal of Business Research* (2022), Special Issue on Advanced PLS-SEM Applications in Business Research, *Journal of Business Research*, forthcoming, https://www.journals.elsevier.com/journal-of-business-research/call-for-papers/special-issue-on-advanced-pls-sem-applications-in-business-research?fbclid=IwAR039b_A3OHv15BsjXbJmkyVeMIbahqF1JmkicFnLiiUmEXziuoV49pd6OA
- Kardes, F. R., & Herr, P. M. (2019). Experimental research methods in consumer psychology. In F. R. Kardes, P. M. Herr, & N. Schwarz (Eds.), *Handbook of research methods in consumer psychology* (pp. 3–16). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351137713>
- Keskin, H. A., & Yılmaz, M. L. (2020). Review of experimental designs and methods in economics of education research. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(23), 524-534.
- Kılıç, S. ve Şahan, Y. (2018). An experimental study on investigating purchase decisions of touristic consumers about touristic product depending on website design features, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 55, 638.
- Kıymalıoğlu, A. ve Akıncı, S. (2021). Ad Skepticism: How Does Its Interaction with Ad-Related Factors Affect Persuasion? Role of Celebrity Endorser and Argument Quality, *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 97-132.
- Kimzan, H. S. (2012). Tüketicilerin içsel referans fiyat tercihlerinin farklı ürünler bakımından deneysel tasarım yoluyla incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2), 117-144.
- Kirk, R. E. (2013). *Experimental design: Procedures for the behavioral sciences* (4th ed.). SAGE.
- Konyalıoğlu, F. İ. ve Şeker kaya, A. (2020). Zaman ve Ürün Miktarı Kısıtlılığı Koşullarındaki Tepkisel Satın Alma Davranışlarının Psikolojik Reaksiyon Kuramı Bağlamında İncelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 3518-3538.
- Koschate-Fischer, N., & Schandelmeier, S. (2014). A guideline for designing experimental studies in marketing research and a critical discussion of selected problem areas.

Journal of Business Economics, 84, 793–826. <https://doi.org/10.1007/s11573-014-0708-6>

Kubat Dokumacı, U. ve Abubakar Ahmed, İ. (2020). The Effects of Consumer Self-referencing and Brand Type on Brand Attitude In Online Advertising, *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 343-365.

Leary, M. R. (2011). *Introduction to behavioral research methods*. Pearson Education.

Liu, X., Wang, S., Chang, S., Chen, W., & Si, M. (2013). Effect of brief mindfulness intervention on tolerance and distress of pain induced by cold-pressor task. *Stress and Health*, 29(3), 199-204.

Molden, Daniel C., Gale M. Lucas, Wendi L. Gardner, Kristy Dean, & Megan L. Knowles, (2009). Motivations for prevention or promotion following social exclusion: Being rejected versus being ignored. *Journal of personality and social psychology*, 96(2), 415.

Oflaç, B. S. (2016). İnternet Alışverişinde Sipariş Kalitesi Hata Telafisinin Negatif Ağızdan Ağıza Pazarlamaya Etkisi. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 29.

Özbük, R. M. Y. (2020). Çevrimiçi Yorumdan Algılanan Fayda: Ürün Kullanım Süresinin ve Yorumun İnanırcılığının Rolü. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (56), 97-122.

Özkan, E., Şeker kaya, A. (2021), Tüketici Bilgi Kaynaklarının Kredibilitesi: Deneysel Bir Araştırma, *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 14 (2), 285-327.

Öztürk, B. N., ve Akıncı, S. (2019). Reklam içeriğinin satın alma niyetine etkisi: Davranışa yönelik tutumun aracı ve çevresel endişenin düzenleyici rolü. *Business and Economics Research Journal*, 10(1), 277-296.

Pechman, C. (2019). How to publish consumer research based on experiments in the top marketing journals. In D. W. Stewart & D. Ladik (Eds.), *How to publish in the best marketing journals* (pp. 53–69). Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781788113700.00016>.

Perdue, B. C., & Summers, J. O. (1986). Checking the success of manipulations in marketing experiments. *Journal of marketing research*, 23(4), 317-326.

Reimann, M., Nuñez, S., & Castaño, R. (2017). Brand-aid. *Journal of Consumer Research*, 44(3), 673-691.

Rudd, M., Hildebrand, C., & Vohs, K. D. (2018). Inspired to create: Awe enhances openness to learning and the desire for experiential creation. *Journal of Marketing Research*, 55(5), 766-781.

- Semiz, B. B. ve Aksoy, E. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Gerilla Reklamlara Yönelik Tutumları Üzerine Deneysel Bir Çalışma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 3063-3072.
- Sığırıcı, Ö. ve Gegez, A. E. (2019). Avantajlı fiyat her zaman adil algılanır mı? Müşteri kimliği bazlı farklılaştırılmış fiyatlandırma, müşteri grubu ve para iadesinin etkileri. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 12 (23), 21-53.
- Sözer, E. G. (2018). The Effect of Reviewer Origin on Booking Intentions in Tourism Industry: The Moderating Role of Review Valence. *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(4), 1252-1270.
- Sözer, E. (2019a). The effect of social media mix on brand switching intention: The mediating role of risk perception. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 14(53), 74-86.
- Sözer, E. G. (2019b), The Interaction of Crowd, Message Content and Message Frame on Generating Purchase Intentions in Retailing, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 17 (34), 407-435.
- Sözer, E. G. (2019c). How do country of know-how and country of personnel affect service evaluations: A categorical comparison. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(35), 411-431.
- Sözer, E. G. (2019d). The effect of message valence on e-wom spread: A moderated mediation analysis. *Business and Economics Research Journal*, 10(2), 541-555.
- Sözer, E. G. (2020). What about the Post-Scarcity Period? The Latent Effects of Scarcity Promotions. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 49-74.
- Stoner, J. L., Felix, R., & Stadler Blank, A. (2022). Best practices for implementing experimental research methods. *International Journal of Consumer Studies*, 1-17.
- Şekerkaya, A; Özkan, F. N.; Köse, G. G. ve Akarsu, D. (2020). Consumer reactions to technological attributes in product design: A technology acceptance model perspective. *Boğaziçi Journal*, 34(2), 151-176.
- Tayşir, E. A. (2019). Bu Tez Nasıl Bitecek? Lisansüstü Öğrencileri İçin Araştırma Kılavuzu, İletişim Yayınları, 1. Baskı.
- Tosun, P.; Sezgin, S. ve Uray, N. (2018). Duygu Durumunun Tüketici Şikayet Davranışına Etkisi Hakkında Bir Pilot Çalışma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 627-645.
- Urban, S., Sreenivasan, R. ve Kannan, V. (2016), It's All A/Bout Testing: The Netflix Experimentation Platform, *Netflix Technology Blog*, 29 Nisan 2016, <https://netflixtechblog.com/its-all-a-bout-testing-the-netflix-experimentation-platform-4e1ca458c15>
- Ustaahmetoğlu, E. (2015). Reklamlarda Kullanılan Kaynağın Güvenilirliğinin Satın Alma Niyetine Etkisi. *International Journal of Economics and Administrative Studies*, 8 (15).

- Uzunoğlu, M. İ. ve Sözer, E. G. (2020). Cognitive, perceptual and behavioral effects of neuro-stimuli: A study on packaged food products. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(3), 3097-3122.
- Viglia, G. ve Dolnicar, S. (2020). A review of experiments in tourism and hospitality. *Annals of Tourism Research*, 80, 102858. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102858>
- Viglia, G., Zaefarian, G. ve Ulqinaku, A. (2021). How to design good experiments in marketing: Types, examples, and methods. *Industrial Marketing Management*, 98, 193–206. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2021.08.007>
- Wedel, M. ve Kopyakova, A. (2022). A guide to the Bayesian analysis of consumer behavior experiments with BANOVA using worked examples. *Australasian Marketing Journal*, 30(1), 3–9. [10.1177%2F18393349211034169](https://doi.org/10.1177/18393349211034169).
- Wilson, T. D., Aronson, E. ve Carlsmith, K. (2010). The art of laboratory experimentation. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th ed.; Vol. 1, pp. 49-79). Hoboken, NJ: John Wiley and Sons. Inc.
- Wu, F., Samper, A., Morales, A. C. ve Fitzsimons, G. J. (2017). It's too pretty to use! When and how enhanced product aesthetics discourage usage and lower consumption enjoyment. *Journal of Consumer Research*, 44(3), 651-672.

Ek 1: Kullanılan Makaleler Listesi

1	Akarsu, H.; Gülmez, E. ve Öztürk, M. C. (2020). Reklamlarda Emoji Kullanımı: Emojilerin Reklam Mesajı Hatırlanılabilirliğine Etkisi. <i>Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi</i> , (36), 1-32.
2	Akgün, V. Ö.; Sancı, T. ve Karlık, S. O. (2022). The effect of Brand Origin on Trust in Advertisement and Attitudes towards Advertisement: The Roles of Consumer Ethnocentrism, Cosmopolitanism and Xenocentrism. <i>Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi</i> , (48), 76-91.
3	Albayrak, E. S. (2020). Sosyal medya platformlarında dijital detoks: deneysel bir araştırma. <i>Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi</i> , (44), 252-266.
4	Almaçık, Ü., İldem Develi, E., Giray, C., ve Almaçık, E. (2011). Küresel firmaların yerel sosyal sorumluluk faaliyetleri marka değeri ve marka tercihini nasıl etkilemektedir?. <i>Öneri Dergisi</i> , 2011, 9.35: 83-91.
5	Almaçık, Ü.; Yılmaz, C. ve Almaçık, E. (2010), Reklamlarda çevreci iddialar ve reklam etkililiği: Basılı reklamlar üzerinde deneysel bir araştırma. <i>Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> . 2010, 10 (1), 85-106.
6	Altuna, O. K. ve ARSLAN, M. F. (2016). Impact of the number of scale points on data characteristics and respondents' evaluations: An experimental design approach using 5-point and 7-point likert-type scales. <i>İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi</i> , (55), 1-20.
7	Atar, G. (2015). Sağlık iddiası içeren gıda reklamlarının iletişim etkisinde sağlık ilginliğinin rolü. <i>Yaşar Üniversitesi E-Dergisi</i> , 10(40), 6660-6674.
8	Atar, G. M.; İspir, B. ve Şener, G. (2021). Disclaimer Labels Used in Ads: An Eye-Tracking Study Exploring Body Dissatisfaction and Physical Appearance Comparison Among University Students. <i>Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi</i> , (38), 282-301.
9	Atılğan, K. Ö. ve Küçüktaşlıoğlu, M. (2019). Ürün satışlarında uygulanan kıtlık mesajlarının ve fiyat indirimlerinin satın alma istekliliğine etkisinin incelenmesi. <i>Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi</i> , 20(2), 375-401.
10	Aydın, İ. (2020). Karşılaştırmalı reklamların tüketicilerde neden olduğu tutum farklılıklarının araştırılması. <i>Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi</i> , 16(1), 233-255.
11	Başgöze, P. ve İşkorkutan, K. (2020). Adalet Algısı Boyutlarının Şikâyet Sonrası Davranışlar Üzerine Etkileri: Konaklama İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama, <i>Türk Turizm Araştırmaları Dergisi</i> , 4(1): 374-387.
12	Bayraktaroğlu, G. ve Aykol, B. (2008). Comparing the effect of online word-of-mouth communication versus print advertisements on intentions using experimental design. <i>Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi</i> , 8(1), 69-86.
13	Beşikçi, B. ve Başfıncı, C. (2021). Ambalajlarda kahraman kullanımının okul öncesi çocukların satın alma davranışına etkisi. <i>Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi</i> , (33), 153-168.
14	Coşkun, E. (2022), İki boyutlu reklamlarda ortam farklılıklarının hatırlama üzerindeki etkisi. <i>Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi</i> , 10(2), 721-745.
15	Çam, M. S. (2020). An Empirical Approach on Pre-roll Advertising through Narrative Ads and FoMO. <i>Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi</i> , 34, 309-337.
16	Çerçi M. ve Tosun, N. Z. (2021). Planlı eskitme kavramı bağlamında tüketici tutumları. <i>Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi</i> , (37), 1-19.
17	Doğrul, Ü.; Yağcı, M. İ. (2020), Hizmet Başarısızlığının Büyüklüğü Hizmet Telafisi Etkinliğini Etkiler mi? <i>Beykoz Akademi Dergisi</i> , 8(2), 180-198.
18	Genç, E. (2019). İki boyutlu menşe ülke etkisi ve tüketici etnosentrizmi etkileşimi. <i>Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi</i> , 17(1), 77-93.

19	Güner, E. (2021). Kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarında marka uyumu ve algılanan sosyal ikiyezlülük. <i>Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi</i> , (45), 121-141.
20	İpek, İ.; Duman, S.; Akdeniz, G. ve Göklen, M. (2020). Bilişsel yönlü-dürtme ile üniversite öğrencilerini sağlıklı içecek tercih etmeye yöneltme. <i>Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi</i> , 13(2), 359-378.
21	Kılıç, S. ve Şahan, Y. (2018). An experimental study on investigating purchase decisions of touristic consumers about touristic product depending on website design features, <i>Finans Politik & Ekonomik Yorumlar</i> , 55, 638.
22	Kıymalıoğlu, A. ve Akıncı, S. (2021). Ad Skepticism: How Does Its Interaction with Ad-Related Factors Affect Persuasion? Role of Celebrity Endorser and Argument Quality, <i>Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi</i> , 13(1), 97-132.
23	Kimzan, H. S. (2012). Tüketicilerin içsel referans fiyat tercihlerinin farklı ürünler bakımından deneysel tasarım yoluyla incelenmesi. <i>Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi</i> , 7(2), 117-144.
24	Konyalıoğlu, F. İ. ve Şeker kaya, A. (2020). Zaman ve Ürün Miktarı Kısıtlılığı Koşullarındaki Tepkisel Satın Alma Davranışlarının Psikolojik Reaksiyon Kuramı Bağlamında İncelenmesi. <i>İşletme Araştırmaları Dergisi</i> , 12(4), 3518-3538.
25	Kubat Dokumacı, U. ve Abubakar Ahmed, İ. (2020). The Effects of Consumer Self-referencing and Brand Type on Brand Attitude In Online Advertising, <i>Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi</i> , 12(2), 343-365.
26	Oflaç, B. S. (2016). İnternet Alışverişinde Sipariş Kalitesi Hata Telafisinin Negatif Ağızdan Ağza Pazarlamaya Etkisi. <i>Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi</i> , 8(1), 29.
27	Özbük, R. M. Y. (2020). Çevrimiçi Yorumdan Algılanan Fayda: Ürün Kullanım Süresinin ve Yorumun İnanırlılığının Rolü. <i>Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi</i> , (56), 97-122.
28	Özkan, E., Şeker kaya, A. (2021), Tüketici Bilgi Kaynaklarının Kredibilitesi: Deneysel Bir Araştırma, <i>Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi</i> , 14 (2), 285-327.
29	Öztürk, B. N., ve Akıncı, S. (2019). Reklam içeriğinin satın alma niyetine etkisi: Davranışa yönelik tutumun aracı ve çevresel endişenin düzenleyici rolü. <i>Business and Economics Research Journal</i> , 10(1), 277-296.
30	Semiz, B. B. ve Aksoy, E. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Gerilla Reklamlara Yönelik Tutumları Üzerine Deneysel Bir Çalışma. <i>İşletme Araştırmaları Dergisi</i> , 11(4), 3063-3072.
31	Sığırcı, Ö. ve Gegez, A. E. (2019). Avantajlı fiyat her zaman adil algılanır mı? Müşteri kimliği bazı farklılaştırılmış fiyatlandırma, müşteri grubu ve para iadesinin etkileri. <i>Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi</i> .
32	Sözer, E. G. (2018). The Effect of Reviewer Origin on Booking Intentions in Tourism Industry: The Moderating Role of Review Valence. <i>Business & Management Studies: An International Journal</i> , 6(4), 1252-1270.
33	Sözer, E. (2019a). The effect of social media mix on brand switching intention: The mediating role of risk perception. <i>Yaşar Üniversitesi E-Dergisi</i> , 14(53), 74-86.
34	Sözer, E. G. (2019b), The Interaction of Crowd, Message Content and Message Frame on Generating Purchase Intentions in Retailing, <i>Yönetim Bilimleri Dergisi</i> , 17 (34), 407-435.
35	Sözer, E. G. (2019c). How do country of know-how and country of personnel affect service evaluations: A categorical comparison. <i>İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , 18(35), 411-431.
36	Sözer, E. G. (2019d). The effect of message valence on e-wom spread: A moderated mediation analysis. <i>Business and Economics Research Journal</i> , 10(2), 541-555.
37	Sözer, E. G. (2020). What about the Post-Scarcity Period? The Latent Effects of Scarcity Promotions. <i>Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi</i> , 13(1), 49-74.
38	Şeker kaya, A; Özkan, F. N.; Köse, G. G. ve Akarsu, D. (2020). Consumer reactions to technological attributes in product design: A technology acceptance model perspective. <i>Boğaziçi Journal</i> , 34(2), 151-176.

39	Tosun, P.; Sezgin, S. ve Uray, N. (2018). Duygu Durumunun Tüketici Şikayet Davranışına Etkisi Hakkında Bir Pilot Çalışma. <i>İşletme Araştırmaları Dergisi</i> , 10(2), 627-645.
40	Ustaahmetoğlu, E. (2015). Reklamlarda Kullanılan Kaynağın Güvenilirliğinin Satın Alma Niyetine Etkisi. <i>International Journal of Economics and Administrative Studies</i> , 8 (15).
41	Uzunoğlu, M. İ. ve Sözer, E. G. (2020). Cognitive, perceptual and behavioral effects of neuro-stimuli: A study on packaged food products. <i>Business & Management Studies: An International Journal</i> , 8(3), 3097-3122.

KATKI ORANI / CONTRIBUTION RATE	AÇIKLAMA / EXPLANATION	KATKIDA BULUNANLAR / CONTRIBUTORS
Fikir veya Kavram / <i>Idea or Notion</i> %100	Araştırma hipotezini veya fikrini oluşturmak / <i>Form the research hypothesis or idea</i>	Özge SİĞİRCİ
Tasarım / <i>Design</i> %100	Yöntemi, ölçeği ve deseni tasarlamak / <i>Designing method, scale and pattern</i>	Özge SİĞİRCİ
Veri Toplama ve İşleme / <i>Data Collecting and Processing</i> %100	Verileri toplamak, düzenlenmek ve raporlamak / <i>Collecting, organizing and reporting data</i>	Özge SİĞİRCİ
Tartışma ve Yorum / <i>Discussion and Interpretation</i> %100	Bulguların değerlendirilmesinde ve sonuçlandırılmasında sorumluluk almak / <i>Taking responsibility in evaluating and finalizing the findings</i>	Özge SİĞİRCİ
Literatür Taraması / <i>Literature Review</i> %100	Çalışma için gerekli literatürü taramak / <i>Review the literature required for the study</i>	Özge SİĞİRCİ

Avrupa Birliği'nin Rusya'ya Yönelik Yaptırımları: Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar¹

Araştırma Makalesi/Research Article

Ayşe Gülce UYGUN*

ÖZET

Rusya'nın Ukrayna'ya askeri müdahalesi (2022) Avrupa Birliği (AB) sınırlarında tehdit yaratmış ve AB ülkelerinin kararlı bir biçimde tepki göstermelerine neden olmuştur. Birliğin harekete geçme hızı, üye devletlerin ortak hareket etme kararlığı ve söylemleri eyleme dökme kapasitesi alışıl gelmişin dışında seyretmiştir. Bu durum, bir taraftan, AB dış politikasındaki çok sesli ve dağınık görünüme vurgu yapanlar açısından beklenmedik bir gelişme olarak görülmekle birlikte, diğer taraftan, AB'nin 2014'ten beri Rusya'ya uyguladığı yaptırımları ve genel yaklaşımını yakından takip edenler için çok şaşırtıcı bulunmamıştır. Ukrayna'ya askeri müdahalesi sonrası Rusya dünyada en çok yaptırım uygulanan devlet konumuna gelmiş, bu süreçte AB Rusya'ya karşı en hızlı, en kapsamlı ve sayıca en fazla yaptırım kararı alan aktörlerden biri olmuştur. 2014 Kırım'ın ilhaki sonrası olumsuz seyreden AB-Rusya ilişkileri ve halihazırda uygulanan kısıtlayıcı önlemler yerini eşi benzeri görülmemiş yaptırımlara bırakmıştır. AB Şubat 2022'den itibaren bir yıl içinde Rusya'ya yönelik on farklı yaptırım paketi açıklamış, bu yaptırımlara Rusya'nın dezenformasyon aktörlerini de eklemiştir. Bu çalışmanın amacı AB'nin yaptırım rejimini incelemek, yaptırımların hukuki ve kurumsal yapısını ortaya koymak ve motivasyonlarını değerlendirmektir. Bu bağlamda çalışmada yaptırımlar Avrupa Birliği'nin dış politika aracı olarak ele alınmakta ve dezenformasyon enstrümanları olarak tanımlanan Rusya medya kuruluşlarına yönelik yaptırımlar çalışmanın odağına yerleştirilmektedir. Çalışmanın temel argümanı ise AB'nin bu aktörleri güvenliğine, demokrasisine ve düzenine tehdit olarak algıladığı ve Birlik içinde ve yakın çevresinde istikrarı sağlamanın yollarından birinin Rusya kaynaklı bilgi akışını kısıtlamak olduğudur.

Anahtar Kelimeler: *AB Dış Politikası, Yaptırım, Kısıtlayıcı Önlem, AB-Rusya İlişkileri, Dezenformasyon*

JEL Kodları: *F51, F55, N40, N44*

European Union Sanctions on Russia: Sanctions as A Foreign Policy Tool

ABSTRACT

Russia's military intervention in Ukraine in 2022 brought a threat to the European Union (EU) on its borders and a determined reaction to its immediate agenda. The speed of action of the Union, the determination to act together with member states, and its capacity to put discourses into action have been unusual. On the one hand,

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çanakkale, Türkiye, gulceuygun@comu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5072-2333>

this situation was an unexpected development for those who emphasized the polyphonic and disorganized nature of EU foreign policy, on the other hand, it was not too surprising for those who closely followed the EU sanctions against Russia and its general approach since 2014. Since its military intervention in Ukraine, Russia has become the most sanctioned state in the world, and the EU has become one of the actors that took the fastest, most comprehensive, and most numerous sanctions against Russia. The EU has announced ten consecutive sanctions packages against Russia in a year, including Russia's disinformation actors to these sanctions. This study aims to examine the EU sanctions regime, reveal the legal and institutional structure of the EU sanctions, and evaluate their motivations. This article considers sanctions as a foreign policy tool of the EU. It focuses on sanctions against Russian media organizations, defined as disinformation instruments. The study claims that the EU perceives these actors as a threat to its security, democracy, and order, the EU imposes sanctions to restrict the flow of information originating from Russia as one of the methods of maintaining stability in the Union and its immediate neighborhood.

Keywords: *EU Foreign Policy, Sanctions, Restrictive Measures, EU-Russia Relations, Disinformation*

JEL Codes: *F51, F55, N40, N44*

** Bu çalışma Araştırma ve Yayın Etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.*

GİRİŞ

Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'yı işgali, Avrupa Birliği (AB) açısından sınırlarında silahlı bir çatışmadan kaynaklı bir tehdit yaratmış ve dolayısıyla kararlı bir tepki doğurmuştur. Takip eden süreçte, harekete geçme hızı, ortak hareket etme kararlılığı ve söylemleri eyleme dökme kapasitesi alışlagelmişin dışında seyretmiştir. Bu durum, bir taraftan, AB dış politikasındaki çok sesli ve dağınık görünüme vurgu yapanlar açısından beklenmedik bir gelişme olarak görülmekle birlikte, diğer taraftan, AB'nin 2014'ten beri Rusya'ya uyguladığı yaptırımları yakından izleyenler için çok şaşırtıcı bulunmamıştır (Cardwell ve Moret, 2022). Zira, AB-Rusya ilişkileri 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasına rastlayan resmi başlangıcından itibaren karmaşık ve iki aktör açısından da sorunlu bir seyir izlemiştir. Özellikle, AB'nin 2004 doğu genişlemesi ile eski Sovyet Bloku üyelerinin Birliğe dahil olması güvenlik endişelerini iki taraf için de pekiştirmiştir.

İkili ilişkileri çıkmaza sokan gelişme 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi ile tetiklenen Ukrayna krizi olmuştur. Bu tarihten itibaren ilişkiler gerilemiş, AB'nin uyguladığı yaptırım rejimi, Minsk Antlaşmalarının uygulanmaması, Rusya'nın geri adım atmaması, AB'nin pragmatik ilkeli yaklaşım ile yaptırım rejimi ile işbirliğini bir arada sürdürme çabasına rağmen gergin seyretmiştir. 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya askeri müdahalesi ile başlayan savaş ise AB'nin halihazırda uyguladığı yaptırımlara yenilerini eklemesine sebep olmuştur. AB yaptırımlarının amaçları Rusya'nın ekonomik temelini zayıflatmak, onu kritik teknolojilerden ve pazarlardan mahrum bırakmak ve savaşma kabiliyetini önemli ölçüde azaltmak olarak açıklanmıştır (European Council, 2022b).

Yaptırımlar (ya da AB'nin resmî belgelerinde yer aldığı şekliyle kısıtlayıcı önlemler)¹ AB'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası'nın (ODGP) hedeflerini destekleme araçlarından biridir (EEAS, 2021). Bunlar arasında AB'nin değerlerinin, temel çıkarlarının ve güvenliğinin korunması; demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve uluslararası hukuk ilkelerini pekiştirmek ve desteklemek; barışı korumak, çatışmaların önlenmesi ve uluslararası güvenliğin güçlendirilmesi yer almaktadır. Bu açıdan AB, yaptırımları/ kısıtlayıcı önlemleri dış politika aracı olarak kullanmaktadır.

AB üç tür yaptırım rejimi uygulamaktadır (EEAS, 2021): İlki, AB'nin, kendi hukukuna aktardığı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) tarafından uygulanan yaptırımları, ikincisi AB'nin daha katı ve ek önlemler uygulayarak güçlendirdiği BMGK yaptırımlarını (karma yaptırımlar) ve sonuncusu ise AB'nin tamamen özerk/otonom olarak uygulamaya karar verdiği yaptırım rejimlerini içermektedir. Bu çalışma kapsamında üçüncü tür yaptırım rejimine odaklanılmakta; AB'nin özerk/otonom bir aktör olarak Rusya'ya uyguladığı yaptırım rejimi incelenmektedir.

Çalışmada, AB'nin Rusya'ya yönelik yaptırımları ve kısıtlayıcı önlemleri, dezenformasyon aktörlerine yönelik yaptırımlar ekseninde ele alınmaktadır. AB, Rusya'nın genel olarak dezenformasyonu kendisine ve demokrasisine karşı "bir silah olarak kullandığı" (European Commission, Press Release, 2022) ve Ukrayna'ya saldırısı özelinde ise sistematik bilgi manipülasyonu ve dezenformasyonu "operasyonel bir araç olarak" kullandığı (Council of the EU, 2022) iddialarında bulunmaktadır. Ayrıca, AB, Rusya'nın hem AB üye devletlerini hem de komşularını "istikrarsızlaştırma stratejisini geliştirmek için sistematik, uluslararası bir dezenformasyon, bilgi manipülasyonu ve gerçekleri çarpıtma kampanyası yürütmekte" olduğunu ileri sürmektedir (European Council, 2022b). Buna karşı koymak için AB, Kremlin destekli birkaç dezenformasyon kuruluşunun yayın faaliyetlerini ve lisanslarını askıya almıştır (Council of the European Union, 2022). Rus hükümeti ve bağlantılı aktörler tarafından dezenformasyonun yayılması ve AB tarafından yanıt olarak alınan önlemler, yanlış ve yanıltıcı içeriğin nasıl önleneceği konusunda önemli bir bakış açısı sunmakla birlikte AB'nin Rusya politikasına dair de önemli tespitler yapmaya yardımcı olmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümü teorik arka plana ayrılmış olup; yaptırımları dış politika aracı olarak ele almakta; AB kurumsal ve yasal düzenlemelerinde yaptırımların yerini incelemektedir. Çalışmanın ikinci bölümü AB'nin Rusya'ya yönelik mevcut yaptırım rejimine değinerek, 2022-2023 döneminde Rusya'ya uyguladığı yaptırımlara odaklanmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde dezenformasyon

¹ AB resmî belgeleri ile tutarlı olarak, mevcut çalışmada yaptırım ve kısıtlayıcı önlem/tedbir birbirinin yerine ve aynı kapsamda kullanılmaktadır.

aktörleri olarak tanımlanan medya kuruluşlarına uygulanan yaptırımlar incelenmekte ve bu yaptırımların AB için önemi ve sonuçları değerlendirilmektedir.

1.TEORİK ÇERÇEVE: DIŞ POLİTİKA ARACI OLARAK AB YAPTIRIMLARI

Uluslararası ilişkilerde aktörler, özellikle güvenliklerine yönelik bir tehdit algıladıklarında, diğer aktörlerin davranışlarının bir veya daha fazla yönünü değiştirmeye ikna etmek için farklı dış politika araçları kullanmaktadırlar. Yaptırımlar yüzyıllardır dış politika aracı olarak kullanılmakta ve politika yapıcılar yaptırımların hem “araçsal” hem de “sembolik” birden çok amacı olabileceğini bilmektedirler (Eland, 2018). Literatür incelendiğinde, politika yapıcıların, karar alıcıların ve araştırmacıların dikkati genellikle hedef ülkenin kapasitelerine “saldırmayı”, “zarar vermeyi” veya başka bir şekilde “azaltmayı” amaçlayan askeri güç veya ekonomik yaptırımlar gibi dış politika araçlarına odaklandığı ve teşvikler, ödüller angajman stratejilerinin göreceli olarak geri planda kaldığı görülmektedir (Haass ve O’Sullivan, 2001; Selden, 1999).

Soğuk Savaş sonrası dönemde yaptırımlar (özellikle ekonomik yaptırımlar) iki taraflı ya da çok taraflı uygulamaları ile önem kazanmıştır. Askeri güce karşı “ahlaki üstünlükleri” çerçevesinde çoğu kez şüphe ile karşılanmış ve Irak, Yugoslavya, Haiti gibi örneklerde görüldüğü gibi “savunmasız grupların büyük acılar çekmesi” bu dış politika aracının o anki haliyle “iflas etmesine” yol açmış ve etkinlikleri sorgulanmaya başlanmıştır (Weiss, 1999). 1990lu yıllarda ekonomik yaptırımlarla ilgili çoğu çalışmanın, dış politika araçları olarak etkisiz oldukları sonucuna ulaşmış olmasına karşın, Morgan ve Schwebach (1995), yaptırımların "işe yaramasının" beklenebileceği koşulları belirlemek için yaptırımların “etkililiği sorusuna” önce “mekânsal pazarlık” modelini uygulamışlardır. Daha sonra, çalışmalarını geliştirerek, yaptırımların hedefi olan devlette iç siyasetin etkisini incelemişler ve iki düzeyli bir analiz (two level game) ile iç/dış politika etkileşimine odaklanmışlar ve yaptırımı uygulayan ve hedefte olan iki aktörün “iç siyasi pazarlık süreçlerinin” uluslararası oyunu etkilediğini tespit etmişlerdir (Morgan ve Schwebach, 1995).

Etkilerine göre yaptırımlar farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Örneğin, ithalat ve ihracat yaptırımları genellikle kısa vadede hedef ülkenin ticaret kapasitesini etkilerken, mali ve kültürel yaptırımların caydırıcı etkileri zamanla artmaktadır (Eland, 2018). Yaptırım uygulayan politika yapıcılar yaptırım uygulamayı her düşündüklerinde, hedef ülkenin doğasını, yaptırımların hangi hedeflere ulaşma olasılığının yüksek olduğunu, önlemlerin ne kadar kapsamlı olması gerektiğini ve iyi tanıtılmasının mı yoksa perde arkasında mı yapılması gerektiğini değerlendirmeleri gerektiğini dikkate almalıdırlar (Eland, 2018). Dolayısıyla yaptırım kararı alan bir aktör birçok faktörü aynı anda değerlendirmeli ve iç ve dış olası etkilerini, hedeflenen sonuçlara ulaşma ihtimalini iyi hesap edebilmelidir. Bu açıdan Avrupa Birliği yaptırımları hem Morgan ve Schwebach’ın (1995) vurguladığı “iç siyasi pazarlık”

sürecinin bir sonucu olarak kurgulamakta, hem de uluslararası arenadaki konumunu ve üçüncü ülkelerle ilişkilerini belirleyen ortak bir dış politika aracına dönüştürmeye çalışmaktadır.

AB, Kasım 1993'te Maastricht Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden bu yana farklı koşullar çerçevesinde ve farklı aktörlere yaptırımlar uygulamaktadır (Portela 2010, Giumelli 2013, Erickson 2019). Maastricht Antlaşması ile ortaklık artık Avrupa Birliği'ne dönüşürken, üç sütunlu yapı geliştirilerek ortak bir güvenlik ve dış politika mekanizması oluşturulmuştur. AB yaptırımları, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası'nın (ODGP) diğer öğelerine nazaran farklı bir yapıda olmanın yanı sıra kendine özgü hukuksal bir nitelik de taşırlar ve bu nedenle, yaptırımlara ilişkin içtihat hukukundan çıkarılan herhangi bir sonuç, yalnızca ODGP'nin diğer bölümlerine dikkatle genelleştirilebilir (Eckes, 2018). Aynı şekilde, AB yaptırımlarının siyasi hedefleri ile bunların düzenleyici, idari ve hatta cezai niteliği arasında "içsel gerilim" bulunmakta ve "yapısal bir iyileştirme" gerekmektedir (Eckes, 2018).

AB yaptırımlarının hukuki ve kurumsal yapısı, ilgili anlaşmalar ile düzenlenmektedir. Avrupa Birliği Antlaşması'nın (TEU) 29. maddesi, Avrupa Birliği Konseyi'nin üçüncü ülke hükümetlerine (AB dışı ülkeler), devlet dışı aktörlere ve bireylere (teröristler gibi) karşı, politikaları veya faaliyetlerini değiştirmeleri amacıyla yaptırımlar kabul etmesine izin vermekte, Avrupa Birliği'nin İşleyişine İlişkin Antlaşma'nın (TFEU) 215. maddesi ve 333. maddesi ile yöntemi düzenlenmekte ve Avrupa Birliği Dış İlişkiler Servisi (EEAS) tarafından yürütülmektedir. (Official Journal of the EU, 2016a, 2016b).

AB'nin İşleyişine İlişkin Antlaşma'nın (TFEU) 215. maddesi uyarınca, Konsey, tüm üye devletlerde aynı şekilde uygulanmasını sağlamak için TEU'nun 29. maddesi uyarınca kabul edilen kararları uygulamak için gerekli önlemleri alabilmekte, TFEU'nun 333. maddesi ise AB'nin yaptırım uygulama mekanizmalarını düzenlemektedir. Bu madde, yaptırım uygulama kararlarının AB Konseyi tarafından oybirliği ile alınması gerektiğini belirtirken, yaptırım kararları ayrıca, yaptırım uygulanacak ülkenin veya kişilerin listesini, yaptırım türlerini ve sürelerini de belirlemektedir. EEAS, AB'nin yaptırım kararlarını uygulayan ve yaptırımların izlenmesinden sorumlu olan kurumsal mekanizma olurken, AB üyesi ülkelerin dışişleri bakanlıklarıyla yakın işbirliği içinde çalışarak yaptırım kararlarını uygulamakta ve yaptırım listelerini düzenlemektedir. Bunun yanı sıra, AB'nin yaptırım mekanizmalarını düzenleyen kapsamlı bir yaptırım mevzuatı da bulunmaktadır. Bu mevzuat, yaptırım uygulanacak ülke veya kişilere getirilecek kısıtlamaları, yaptırım türlerini ve yaptırımların uygulanması için gerekli prosedürleri detaylı şekilde belirlemektedir. TEU'nun 215. maddesi, AB'nin üye ülkelerin uluslararası anlaşmaların yürütülmesini sağlamak ve uluslararası anlaşmazlıkların çözümüne yardımcı olmak için uygun önlemler alabileceğini belirtirken, AB'nin yaptırım uygulama yetkisini de içermektedir (Official Journal of the EU, 2016a).

Antlaşmaların yanı sıra, strateji belgeleri de yaptırımların önemini vurgulamaktadır. Örneğin, AB'nin *Küresel Stratejisi* (2016), yirmi birinci yüzyılda AB dış politikası için yenilenmiş, stratejik bir ses oluşturma girişimi olarak sunulmuş ve kısıtlayıcı önlemler diplomasi ile birleştiğinde, barışçıl bir değişim sağlamak için “kilit araçlar” olarak ortaya atılmıştır. Stratejide caydırıcılık, çatışma önleme ve çözümlenmede çok önemli bir rol oynayacağı öngörülmüş ve uluslararası hukuka ve AB hukukuna uygun akıllı yaptırımlar (smart sanctions), ekonomiyi destekleyen ve toplumlara zarar vermeyen hassas bir zeminde hayata geçirilmelidir vurgusunda bulunulmuştur (EEAS, 2016).

Öte yandan, AB'nin *Küresel Stratejisi*, Rusya ile ilişkileri, ortak dış politikasının temelini dayandırdığı *ilkeli pragmatizm* temelinde çerçevelemiş; ikili ilişkileri temel değer ve normlara dayalı fakat pragmatik bir zeminde değerlendirmeye karar vermiştir (Bossuyt ve Elsuwege, 2021). Bu *ilkeli pragmatik* yaklaşım birçok yönden AB açısından istenen sonuçları verememiştir. Ayrıca, AB'nin Kırım'ın ilhakını takip eden süreçte uyguladığı yaptırımlar beklenen etkiyi yaratamamıştır (Aras, 2017; Ahmadli ve Taşkiran, 2020). Zira, 2014 ve 2015 yıllarında imzalanan ancak tam olarak uygulanamayan Minsk Antlaşmaları (Severen, 2021), bazı üye devletlerin bireysel çıkarları ile Birliğin ortak çıkarlarının örtüşmemesi (Van der Togt, 2021), iki tarafın diyalog zemininden uzak “monolog” yaklaşımları (Petrova, 2021), AB'nin Rusya'ya yaptırım rejimi uyguladığı süreçte dahi iki taraf arasındaki enerji ticaret kapasitesinin artması (Siddi, 2021), Rusya'ya olan enerji bağımlılığının özellikle bazı üyeler açısından gözden çıkarılamaması gibi etkenler AB yaptırımlarının beklenen sonuçlardan uzaklaşmasına yol açmıştır.

AB yaptırımlarını sistematik bir şekilde ve neden, nerede, nasıl ve ne zaman soruları çerçevesinde ele alan çalışmaları Giumelli, Hoffmann ve Książczaková (2021) yaptırımların, AB'nin uluslararası aktör olma iddiasındaki ulus üstü yapısına nasıl katkıda bulunduğunu açıklamaktadırlar. Yazarlara göre, öncelikle, yaptırımlar, uluslararası “aktörlüğün” (actorness) konsolidasyonuna önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Zira, AB'nin kendi askeri gücünden yoksun yapısı uluslararası krizlerde elini zayıflatmakta, bu açıdan etkin rol oynamak için yaptırımları kullanmaktadır. Bu durum AB'yi zaman içinde yaptırımlara daha fazla bağımlı hale getirmektedir. Öte yandan, yaptırımlar, AB'nin otonom bir aktör olarak “normatif güç” iddialarını pekiştirmektedir. Bu açıdan ele alındığında, yaptırımların çoğunlukla demokrasi teşviki, kriz sonrası geçiş dönemlerini güvende tutmak ve nükleer silahların yayılmasını önlemek gibi amaçlara hizmet ettiği görülmektedir (Giumelli, Hoffmann ve Książczaková, 2021).

2. AB'NİN RUSYA'YA YÖNELİK YAPTIRIM REJİMİ

AB Mart 2014'ten bu yana, başlangıçta Kırım ve Sivastopol'ün ilhakına ve Ukrayna'nın kasıtlı olarak istikrarsızlaştırılmasına yanıt olarak, Rusya'ya karşı aşamalı olarak kısıtlayıcı önlemler (yaptırımlar) uygulamaktadır. Şubat 2022'de AB, Ukrayna'nın Donetsk ve Luhansk vilayetlerinin hükümet dışı kontrolündeki bölgelerinin tanınmasına ve Rus silahlı kuvvetlerinin bu bölgelere girmesi emrine cevaben yeni yaptırım kararları almıştır. Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik askeri saldırısına yanıt olarak AB, yaptırımları büyük ölçüde genişletmiş, önemli sayıda kişi ve kurumu yaptırım listesine dahil etmiştir (European Commission, 2023b). Ayrıca AB tarafından Rusya'nın ekonomik temelini zayıflatmak, onu kritik teknolojilerden ve pazarlardan mahrum bırakmak ve savaşma kabiliyetini önemli ölçüde azaltmak amacıyla benzeri görülmemiş önlemler alınmıştır. 2022 Şubat- 2023 Mart arasındaki 1 senelik dönemde 10 tane yaptırım paketi oluşturulmuş, bu yaptırımlar; Kırım'ın ilhakı ve Minsk Antlaşmalarının uygulanmamasının ardından 2014'ten beri Rusya'ya uygulanan mevcut yaptırım ve kısıtlayıcı önlemlere eklenmiştir. Yaptırımlar, hedefli² kısıtlayıcı önlemler (bireysel yaptırımlar), ekonomik yaptırımlar, vize önlemleri gibi farklı şekillerde olmak üzere geniş bir kapsamda hayata geçirilmiştir (European Council, 2022b).

AB'nin bu kapsamlı paketleri, yaptırım uygulanan kişiler listesine Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin gibi çatışmanın kilit figürlerini dahil etmesi, önemli bankaları hedef alarak işlemleri sınırlamayı ve Rusya'nın küresel sahnede birçok pazara erişimini kısıtlamayı hedeflemesi, medya kuruluşları gibi sektörleri dahil etmesi gibi özellikleri dolayısıyla Rusya'ya yönelik önceki yaptırım rejiminden farklılaşmıştır. Ayrıca, kısıtlayıcı önlemlerin “en önemli evrimi” sayılabilecek gelişme AB'nin Rus petrol ve kömür gibi fosil yakıt tedariki ile tüm bağlarını kesme taahhüdünü göstermesi olmuştur. Özellikle bu yönüyle, AB üyesi ülkeler arasında tartışmalı bir uzlaşma süreci olması ve Rusya ekonomisinin önemli bir bölümü üzerindeki baskıyı değiştirmesi nedeniyle AB dış politikasında önemli bir dönüm noktası haline gelmiştir (Vilà Sánchez, 2023).

2022 Şubattan itibaren hayata geçirilen ekonomik yaptırımlar, Rusya'nın saldırılarını sürdürme kabiliyetini etkili bir şekilde engelleyerek askeri kapasitesini zayıflatmayı hedeflemiştir. Ekonomik yaptırımlar, Temmuz 2016'dan bu yana peş peşe altı ay süreyle uzatılmış, uzatma kararı her seferinde Minsk Anlaşmalarının uygulanma esaslarının değerlendirilmesinin ardından alınmıştır. Ekonomik yaptırımlar halihazırda 31 Temmuz 2023'e kadar uzatılmıştır (European Commission, 2023).

² Hedefli yaptırımlar (ve bu tür yaptırımların temel haklar ile çatışabilme potansiyeli) ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz: Göçmen, İ. (2019). Avrupa Birliği'nin Hedefli Yaptırımları: Temel Hakların Korunması Temelinde Bir Değerlendirme. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 16(63), 119–137.

Bireysel yaptırımlar, Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne, egemenliğine ve bağımsızlığına zarar veren eylemleri desteklemekten, finanse etmekten veya uygulamaktan sorumlu olan veya bu eylemlerden çıkar sağlayan kişileri hedef almıştır. Bu kapsamda yaptırım uygulanan kişiler arasında Vladimir Putin, Sergei Lavrov, Viktor ve Oleksandr Yanukoviç'in yanı sıra, Milli Güvenlik Kurulu üyeleri, bakanlar, valiler ve yerel politikacılar, üst düzey yetkililer ve askeri personel, komutanlar, iş adamları ve oligarklar, Kremlin yanlısı ve Ukrayna karşıtı propagandacılar da dahil edilmiştir. Ayrıca, bireysel yaptırım uygulananların listesine Bucha ve Mariupol'da işlenen zulümlerden, sivillere yönelik saldırılardan, Ukraynalı çocukların sınır dışı edilmesi ve zorla evlat edinilmesinden, dron üretimi ve temininden sorumlu veya katkısı olan kişiler de dahil edilmiştir (Official Journal of the EU, 2023).

Vize kısıtlamalarına dair tedbirler, Eylül 2022'de, AB'nin Rusya ile Vize Kolaylaştırma Anlaşmasını tamamen askıya alması ile kabul edilmiştir. Bu durum Rus vatandaşlarının artık AB'ye ayrıcalıklı erişiminin olmadığı ve daha uzun, daha masraflı ve daha zor bir vize başvuru süreciyle karşı karşıya oldukları anlamına gelmektedir. Üye devletler, Rus vatandaşlarının kısa süreli vize başvurularını işleme koyma konusunda geniş takdir yetkisine sahiptir ve AB'ye seyahat etmek isteyen Rus vatandaşlarını daha kapsamlı bir inceleme sürecine tabi tutulabilmektedirler (European Commission, 2023c).

Ekonomik ve finansal açıdan, Rusya'nın AB sermaye piyasalarına erişimini kesmeyi, yaptırım uygulanan kuruluşların borçlanma maliyetlerini artırmayı ve Rusya'nın endüstriyel kapasitesini kademeli olarak aşındırmayı hedefleyen yaptırımlar devreye sokulmuştur. Ulaşım sektöründe, AB hava sahası Rus uçaklarına (oligarkların özel jetleri dahil) kapatılmış, enerji sektöründe petrol, kömür, çelik dahil olmak üzere ithalat ve ihracat yasakları getirilmiş, lüks tüketim mallarının Rusya'ya ihracatı yasaklanmış ve dronlar, yazılımları ve ilgili teknolojilerle ilgili yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. Şubat 2023 itibari ile, devreye sokulan on yaptırım paketi sonucunda toplamda 1473 kişiye ve 205 kuruma (varlık ve kuruluş) yaptırım uygulanmaktadır. (European Commission, 2023c). Kısıtlayıcı önlem uygulanan varlıklara bankalar ve finans kurumları; askeri ve savunma sektörlerindeki şirketler, havacılık, gemi yapımı ve makine yapımı sektörlerindeki şirketler; silahlı kuvvetler ve paramiliter gruplar ve siyasi partilerin yanı sıra propaganda ve dezenformasyondan sorumlu medya kuruluşları da dahil edilmiştir (European Council, 2022a).

3. RUSYA'NIN DEZENFORMASYON AKTÖRLERİNE YÖNELİK AB YAPTIRIMLARI

Rusya'nın elini zayıflatmayı ve direncini kırmayı hedefleyen geniş kapsamlı otonom yaptırımlardan dezenformasyon ve propaganda aracı olarak kabul edilen aktörlere yönelik olanları ayrı bir öneme

sahiptir.³ Zira, AB'nin Rusya ile ilişkilerinde hibrit tehditlerle mücadele önemli bir yer tutmakta güvenlik algısına medya gibi yumuşak güç unsurlarını da dahil etmektedir. AB, Rusya'nın, hem AB'yi, üye devletlerini hem de komşularını "istikrarsızlaştırma stratejisini geliştirmek için sistematik, uluslararası bir dezenformasyon, bilgi manipülasyonu ve gerçekleri çarpıtma kampanyası yürütmekte" olduğunu ileri sürmektedir (European Council, 2022b). Buna karşı koymak için AB, Kremlin destekli birçok dezenformasyon kuruluşunun yayın faaliyetlerini ve lisanslarını askıya almıştır. Bunlar arasında Sputnik ve yan kuruluşları, Russia Today ve yan kuruluşları, Rossiya RTR / RTR Planeta, Rossiya 24 / Rusya 24, Rossiya 1, TV Centre International, NTV/NTV Mir, REN TV, Pervyi Kanal yer almaktadır.⁴

AB'nin dezenformasyon aktörlerine yönelik yaptırımları, kablo, uydu, internet yayınları, online platformlar, web siteleri ve uygulamalar dahil olmak üzere AB üye ülkelerindeki faaliyetlerinin yanı sıra bu ülkelere yönelik tüm iletim ve dağıtım araçlarını da kapsamaktadır. Ayrıca AB, medya kuruluşlarının yöneticilerini, sorumlu editörlerini ve propaganda ve dezenformasyondan sorumlu gördüğü kişileri de yaptırımlar listesine dahil etmektedir. AB'nin açıklamasına göre, Rusya, tüm bu mecraları, Ukrayna'ya yönelik askeri saldırganlığı da dahil olmak üzere "kasıtlı olarak propaganda yaymak ve dezenformasyon kampanyaları yürütmek için" kullanmakta, dolayısıyla yasaklanmaları AB güvenliği için önemli görülmektedir (European Council, 2022b).

Rusya'nın, iç ve dış politikada dezenformasyon kanallarını kullandığı iddia eden literatürde, Vladimir Putin ve Rusya ordusu için desteği sağlamak ve sürekliliğini mümkün kılmak, Avrupa'nın normatif güç iddialarını eleştirerek liberal değerlerin inandırıcılığını yıkmak, Avrupa değerlerinin Rusya'nın siyasi gündemi ile ters düştüğü tezini pekiştirmek gibi temel motivasyonları olduğu değerlendirilmektedir (Hansen, 2019: 31).

Avrupa Komisyonu (2023a) dezenformasyonu Avrupa demokrasisine bir tehdit olarak görmekte, Avrupa vatandaşları için endişe yaratıcı olduğunu vurgulamaktadır. Avrupa vatandaşlarının %83'ü dezenformasyonun demokrasiyi tehdit ettiğini düşünmekte, Avrupalı gençlerin %63'ünün haftada bir kereden fazla sahte/ yalan habere maruz kaldığını söylemekte ve Avrupalıların %51'inin online

³ Dezenformasyon, mezenformasyon, malenformasyon, yalan/sahte haber, propaganda gibi terimler bu çalışma kapsamında dezenformasyon kavramı altında kullanılmakta, AB'nin Rusya'ya yönelik uyguladığı yaptırımlarda farklı türleri arasında ayırım yapmamasından kaynaklı, AB resmî belgeleri ve açıklamaları ile uyumlu bir yaklaşım izlenmektedir. Bahsi geçen kavramlar ile detaylı bilgi için örneğin bkznz: Ateş, A. (2022). Dezenformasyonla Mücadele: Kavramlar ve Kurumlar. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 21(3), 1574–1586.

⁴ Rus devleti tarafından finanse edilen yayın organları Russia Today ve Sputnik, Kremlin'in uluslararası dezenformasyon kampanyasının resmi figürleri olarak bilinmektedir. Russia Today, YouTube'da bir milyardan fazla görüntülenen altı dilde sekiz TV kanalından oluşan bir ağa sahipken, Sputnik 30 dilde haber web sitesine sahiptir. Özellikle bu iki medya kuruluşunun Rusya'nın dezenformasyon stratejisindeki rolü ile ilgili detaylı bilgi için bkznz: Ramsay, G., & Robertshaw, S. (2019). Weaponising news: RT, Sputnik and targeted disinformation | The Policy Institute | King's College London. www.kcl.ac.uk website: <https://www.kcl.ac.uk/policy-institute/research-analysis/weaponising-news>

dezenformasyona maruz kaldığını öne sürmektedir (European Commission, 2023a). AB açısından, dezenformasyon kanalları topluma farklı şekillerde etki edebilmekte ve doğrudan veya dolaylı biçimlerde zararlar verebilmektedir. Bunlar arasında AB kurumlarına ve medyaya olan güveni aşındırmak, seçim güvenliğini riske atmak, vatandaşların bilinçli kararlar verme yeteneğini engellemek, ifade özgürlüğünü zedelemek gibi tehlikeler sayılmaktadır. Özellikle kriz dönemlerinde bu etki daha da belirgin bir hal almaktadır. Örneğin COVID-19 krizi sırasında aşılara ilgili yanlış bilgiler, yanıltıcı sağlık bilgileri, asılsız iddialar, komplo teorileri halk sağlığını tehlikeye atmıştır. Güncel kriz ortamında ise, Kremlin yanlısı saldırgan dezenformasyon ve savaş propagandası, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik askeri saldırganlığına eşlik etmekte (European Commission, 2023a), bu durum da AB'nin yaptırımlar ile dezenformasyon kanallarını yasaklaması ile sonuçlanmaktadır.

Rusya'nın Şubat 2022'de Ukrayna'ya yönelik geniş çaplı işgalini çevreleyen dezenformasyon, aslında Rusya'nın Ukrayna'ya ve demokrasilere karşı uzun süredir devam eden algı yaratma operasyonlarında bir tırmanışa işaret etmektedir (OECD, 2022). Bu durumun Rusya'da siyasi muhalefet üzerinde artan kısıtlamalarla birleşerek, propaganda ve tarihsel revizyonizmden kaynaklanan dezenformasyon anlatıları ve komplo teorileri ile desteklendiği görülmektedir (OECD, 2022). Örneğin, 2014'te Rusya'nın ilhakından sonra Kırım'ın “her zaman Rus olduğu” konusunda ısrar edilmesi (Coynash, 2021), “Ukrayna hükümetine neo-Nazi etkisi hakkında yanlış iddialara” ve “Ukrayna/ABD biyolojik silah laboratuvarları hakkındaki komplo teorilerine” uzanan bu çabalar, Rus hükümetinin ve bağlantılı aktörlerin dezenformasyonu “bir silah” olarak kullanarak rakiplerinin dikkatini dağıtmak ve kafalarını karıştırmak amacıyla kullandıklarını göstermektedir (OECD, 2022; Ramsay ve Robertshaw, 2019).

AB'nin odağı, krizin en başından itibaren, temelde Rusya'nın sürekli doğrudan veya dolaylı kontrolü altında olduğu bilinen Sputnik ve Russia Today'de olmuştur. Zira Ukrayna'ya yönelik askeri saldırganlığın iletilmesi ve desteklenmesi ve komşu ülkelerin istikrarsızlaştırılması için gerekli, etkili ve sistematik uluslararası bir dezenformasyon, bilgi manipülasyonu ve gerçeklerin çarpıtılması kampanyası bu araçlarla yürütülmektedir (Council of the EU, 2022). Sputnik ve Russia Today kaynaklı dezenformasyon ve bilgi manipülasyonu, özellikle seçim dönemlerinde, sivil toplumu, etnik azınlıkları, sığınmacıları ve AB ve üye devletlerdeki demokratik kurumların işleyişini “defalarca ve tutarlı bir şekilde hedef almış” (Council of the EU, 2022), Rusya'nın 2014 Ukrayna krizinde izlediği “hibrit savaş yönteminin propaganda ayağını önemli ölçüde üstlenmiştir” (Darıcı ve Özdal, 2017, 137).

Yüksek Temsilci Joseph Borell, “Kremlin tarafından sistematik bilgi manipülasyonu ve dezenformasyon, Ukrayna'ya saldırısında operasyonel bir araç olarak kullanılıyor. Aynı zamanda Birliğin kamu düzeni ve güvenliğine yönelik önemli ve doğrudan bir tehdittir” vurgusu yapmaktadır

(Council of the EU, Press release, 2022). Dezenformasyon aktörlerine yönelik yaptırımların gerekçesini açıklarken ise Borell “Putin’in manipülasyon operasyonuna karşı önemli bir adım atıyor ve AB’de Rus devleti kontrolündeki medyanın musluğunu kapatıyoruz. Baş yazı işleri müdürü Simonyan da dahil olmak üzere Russia Today’nin baş editörlerine daha önce yaptırımlar uygulamıştık ve bu kuruluşların Birliğimiz içinde yürüttüğü faaliyetleri de hedef almak son derece mantıklı” ifadelerini kullanmaktadır (Council of the EU, Press release, 2022). Bu açıklamalarda da vurgulandığı üzere Rusya medya kuruluşları sistematik bilgi manipülasyonu vasıtasıyla operasyonel bir araç olarak görülmekte ve AB güvenliğine doğrudan tehdit olarak algılanmaktadır. Ayrıca, bu medya araçlarına yönelik yaptırımlar salt AB üye ülkelerinde ve dillerinde sınırlı kalmamakta, 25 Şubat 2023’te kabul edilen onuncu yaptırım paketi ile Russia Today Arabic ve Sputnik Arabic yayın lisansları da askıya alınmaktadır (European Commission, 2023b).

SONUÇ

Avrupa Birliği, Mart 2014’ten bu yana Rusya’ya kademeli olarak arttırdığı yaptırımlar/kısıtlayıcı önlemler uygulamaktadır. Giderek sertleşen ve kapsamı genişleyen bu AB yaptırımları temelde Rusya’nın 2014’te Kırım’ı yasadışı ilhakı, 2022’de Ukrayna’ya yönelik “benzeri görülmemiş ve sebepsiz askeri saldırısı” (European Commission, 2023b) ve 2022’de Ukrayna’nın Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia ve Herson bölgelerinin yasadışı ilhakına cevap olarak ortaya çıkmıştır. Kısıtlayıcı tedbirlerin amacı, AB tarafından, Rusya’nın ekonomik temelini zayıflatmak, onu kritik teknolojilerden ve pazarlardan mahrum bırakmak ve savaşma kabiliyetini önemli ölçüde azaltmak olarak açıklanmıştır.

AB eşi benzeri görülmemiş yaptırım kararlarını büyük ölçüde genişletirken, önemli sayıda kişi, sektör ve kurumu hem sembolik hem araçsal olarak yaptırım listesine dahil etmiştir. Şubat 2022- Şubat 2023 arası 1 yıllık süreci kapsayan yaptırımlar ve kısıtlayıcı önlemler 10 farklı paket şeklinde hayata geçirilmiştir. Bu çalışma, bahsi geçen yaptırımları bir dış politika aracı olarak ele alarak AB’nin Rusya politikasını incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmanın teorik arka planında vurgulandığı üzere, yaptırımların bir dış politika enstrümanı olarak kullanılmasının tarihi eskidir ve çeşitli türleri göz önünde bulundurulduğunda olası etkisi ve sonuçları birçok etkenin bir arada değerlendirilmesi ile mümkün olabilmektedir.

AB’nin 2014’ten 2022 yılına kadar Rusya’ya yönelik yaptırımları beklenen sonuçları verememiş, bu durumda üye devletlerin bireysel çıkarlarının örtüşmediği alanların varlığı, 2016’dan itibaren devreye soktuğu Küresel Strateji ile ilkeli ama pragmatik olma çabasının sonucu olarak işbirliği ve yaptırım mekanizmasını bir arada kullanma isteği, karşılıklı niyetlerin samimiyetine inanmama ve iki aktörün

monologlarının diyaloga dönüşmemesi, Rusya'nın AB'yi etkin bir aktör olarak görmeyip yaptırımların caydırıcı etki yaratamaması gibi gerekçeler etkili olmuştur. Önceki yaptırımların etkili caydırıcı araçlar olmadığının en basit kanıtı aslında Rusya'nın 2022 Şubat'ında Ukrayna'ya askeri müdahalesi ile başlayan süreç olmuştur.

AB'nin ortak dış ve güvenlik politikasının diğer araçlarının zayıflığı, literatürde sıklıkla yer bulan ortak dış politika zafiyeti, 2022 yılından itibaren yaşanan mevcut krizde, yaptırımların bir dış politika aracı olarak sürekliliğini korumasına yol açmış ve ortak dış politika üretmedeki muhtemel zafiyet yaptırımların dozu arttırılarak aşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın kapsamı dahilinde ele alınan AB'nin otonom yaptırımları “bölgesel güç” olma iddiası ve “aktörlüğü” ve çalışmanın odağındaki dezenformasyon araçlarına yönelik yaptırımlar demokrasi temelli “normatif güç” olma iddiaları açısından önemli görülmektedir. Dezenformasyon aktörlerine yönelik kısıtlayıcı önlemlerin paketlere sürecin en başından itibaren dahil edilmesi ve en son pakette de yer verilmesi, AB'nin hibrit tehditlere yönelik kaygısını ve mücadelenin salt askeri ve ekonomik temelli görülmediği güvenlik algısını kanıtlar niteliktedir.

AB, yaptırımlar ile Rusya'ya caydırıcı, yıpratıcı, zarar verici ve ekonomik, askeri, sivil gücünü zayıflatıcı en önemli araç olarak yaptırımları kullanmaya devam etmektedir. Eşi benzeri görülmemiş, giderek ağırlaşan, sayısı ve kapsamı genişleyen, etki ettiği alan, kurum ve birey sayısı artan aynı zamanda uluslararası destek de gören bu yaptırımların Rusya açısından uzun vadeli sonuçlarını zaman gösterecektir. Ancak, AB Rusya karşıtı ve Ukrayna destekçisi politikasında kararlı görünmektedir. AB ve üye devletler, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik “acımasız, sebepsiz ve haksız askeri saldırısını” ve Ukrayna'nın Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia ve Herson bölgelerinin yasadışı ilhakını kınamaya, yaptırımları uygulamaya devam etmektedir. Avrupa Birliği Liderler Zirvesi'nin Şubat 2023'teki en güncel açıklamasında (European Council, 2023): “Rusya bu iğrenç savaşı derhal durdurmalı. Avrupa Birliği, ne kadar sürerse sürsün, kararlı desteğiyle Ukrayna'nın yanında olacaktır” ifadelerine yer verilmektedir.

Son olarak belirtmek gerekir ki, AB Rusya ile farklı alanlarda verdiği mücadelede dezenformasyon araçlarına büyük önem atfetmektedir. Son yaptırım paketinin açıklanmasının ardından Yüksek Temsilci Joseph Borell Rusya'nın savaşın önemli bir aracı olarak bilgi manipülasyonunu kullandığını ve savaşın “sadece patlayıcı kullanmak, bomba mermi kullanmak, insan öldürmek değil. Bu zihinle ilgili, ruhunuzu nasıl fethedeceğinizle ilgili” diyerek vurgulamaktadır (Szucs, 2023). Borell'e göre “dezenformasyon ve propaganda kaynakları bugün Kremlin'in bir silahı. Ve bu silah bir silahtır; acıtır, öldürür. Halkın neler olup bittiğini anlama kapasitesini ve sonuç olarak hükümetlerin konumunu ve uluslararası kuruluşların kararlarını öldürür” (EEAS, 2023) diyerek, aynı açıklamasında, AB'nin

dezenformasyondan kaynaklanan tehditler hakkında bilgi toplayacak ve bilgi manipülasyonunu takip edecek yeni bir Merkez açacağını duyurmakta, “bir gecede bitmeyecek uzun vadeli bir savaşa” AB’nin ancak bu şekilde hazır olacağını altını çizmektedir. Sonuç olarak, AB Rusya’nın devlet destekli medya kuruluşlarını dezenformasyon aktörleri olarak nitelermekte, bu aktörleri güvenliğe, demokrasiye ve düzene tehdit olarak algılamakta ve Birlik içinde ve yakın çevresinde istikrarı sağlamanın başlıca yöntemlerinden birini Rusya kaynaklı bilgi akışını kısıtlamakta görmektedir.

European Union Sanctions on Russia: Sanctions as A Foreign Policy Tool

EXTENDED SUMMARY

Russia's military intervention in Ukraine in 2022 brought a threat to the European Union (EU) on its borders and a determined reaction to its immediate agenda. The speed of action of the Union, the determination to act together with member states, and its capacity to put discourses into action have been unusual. On the one hand, this situation was an unexpected development for those who emphasized the polyphonic and disorganized nature of EU foreign policy, on the other hand, it was not too surprising for those who closely followed the EU sanctions against Russia and its general approach since 2014. The reason was that EU-Russia relations have followed a complicated and problematic course for both actors since they officially started after the collapse of the Soviet Union in 1991. In particular, the 2004 eastern enlargement of the EU and the inclusion of former Soviet Bloc members in the Union reinforced security concerns for both sides.

The development that put the bilateral relations in a deadlock was the Ukraine crisis, which was triggered by Russia's annexation of Crimea in 2014. Since that date, relations have regressed and remained tense despite the sanctions regime implemented by the EU. The reasons have been the non-implementation of the Minsk Agreements, Russia's failure to comply with international law and norms, and the EU's efforts to maintain cooperation along with the sanctions regime based on its *principled pragmatism* approach.

The war, which started with Russia's military intervention in Ukraine in 2022, caused the EU to add new sanctions to its current regime. The aims of EU sanctions were described as weakening Russia's economic base, depriving it of critical technologies and markets, and significantly reducing its ability to fight. Sanctions (or restrictive measures as enshrined in EU official documents) are one of the means to support the objectives of the EU's Common Foreign and Security Policy (CFSP) (EEAS, 2021). These include protecting the EU's values, core interests, and security; consolidating and supporting democracy, the rule of law, human rights, and the principles of international law; peacekeeping, conflict prevention, and strengthening international security. In this respect, the EU uses sanctions/restrictive measures as a foreign policy tool.

The EU applies three types of sanctions regimes (EEAS, 2021): the first type is the sanctions imposed by the United Nations Security Council (UNSC), which the EU has transposed into its law, and the second is the UNSC sanctions that the EU strengthens by imposing stricter and additional measures (mixed sanctions) and finally the sanctions regime that the EU decides to implement fully autonomously. This study focuses on the third type of sanctions regime, and it examines the EU's autonomous sanctions regime on Russia.

The article questions the EU sanctions imposed on Russia, within the framework of sanctions as a foreign policy tool. It studies the EU's legal and institutional mechanisms to apply sanctions to third countries. It finds out that the EU's sanctions regime towards Russia from 2014 to 2022 did not yield the expected results. The reasons for such outcomes have been the existence of areas/sectors where the individual interests of the member states do not coincide, the use of cooperation and sanction tools together as a result of *principled pragmatism* introduced with the Global Strategy in 2016, not believing in the sincerity of mutual intentions, the failure of the dialogue between the two actors, Russia's not seeing the EU as an effective actor and not taking the sanctions seriously. The simplest proof that previous sanctions did not produce a deterrence effect is the process itself that started with Russia's military intervention in Ukraine in February 2022.

The article finds out that, the weakness of other instruments of the EU's common foreign and security policy, which is frequently found in the literature, has been tried to overcome by increasing the scope and intensity of sanctions in the current crisis. Another finding of the article is that the EU's autonomous sanctions towards Russia, which are discussed within the scope of this study, are important in terms of the EU's claim to be a "regional power", "normative power" and its "actorness". The inclusion of restrictive measures against disinformation actors in the sanctions packages from the very beginning of the crisis proves the EU's concern about hybrid threats and the perception of security that the Russian challenge is not considered purely military and economic. To sum up, the EU perceives Russia's disinformation instruments as a threat to its security, democracy, unity, and order, and sees restricting the flow of information originating from Russia as one of the main methods of ensuring stability in the Union and its immediate neighborhood.

KAYNAKÇA

- Ahmadli, K., & Taşkıran, C. (2020). Ukrayna Krizi Bağlamında Avrupa Birliği Tarafından Rusya'ya Uygulanan Yaptırımlar ve Etkileri. *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(14), 125–138.
- Aras, İ. (2017). Avrupa Birliği'nin Kırım'ın İlhakına Bakışı: Rusya'ya Yönelik Yaptırımlar. *Karadeniz Araştırmaları*, 53, 29–50.
- Ateş, A. (2022). Dezenformasyonla Mücadele: Kavramlar ve Kurumlar. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(3), 1574–1586.
- Bossuyt, F., & Elsuwege, P. V. (2021). *Principled pragmatism in practice : the EU's policy towards Russia after Crimea*. Leiden ; Boston: Brill.
- Cardwell, P. J., & Moret, E. (2022). The EU, sanctions and regional leadership. *European Security*, 32(1), 1–21. <https://doi.org/10.1080/09662839.2022.2085997>
- Council of the European Union. (2022). EU Imposes Sanctions on State-Owned Outlets RT/Russia Today and Sputnik's Broadcasting in the EU. Retrieved March 1, 2023, from [www.consilium.europa.eu](https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/02/eu-imposes-sanctions-) website: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/02/eu-imposes-sanctions->
- Coynash, H. (2021). Moscow's proxy "republics" announce that Donbas is and always was "Russian." Retrieved from Kharkiv Human Rights Protection Group website: <https://khpg.org/en/1608808705>
- Darıcı, A. B., & Özdal, B. (2017). Rusya Federasyonu'nun Siber Güvenlik Kapasitesini Oluşturan Enstrümanların Analizi. *Bilig*, 83, 121–146.
- Eckes, C. (2012). EU Counter-Terrorist Sanctions against Individuals: Problems and Perils. *European Foreign Affairs Review*, 17(Issue 1), 113–132. <https://doi.org/10.54648/eerr2012006>
- Eckes, C. (2018). The law and practice of EU sanctions. In S. Blockmans & P. Koutrakos (Eds.), *Research Handbook on the EU's Common Foreign and Security Policy* (pp. 206–229). UK: Edward Elgar Publishing Limited. <https://doi.org/10.4337/9781785364082.00019>
- EEAS. (2016). Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. Retrieved from https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_0.pdf
- EEAS. (2021). European Union sanctions | EEAS Website. Retrieved from [www.eeas.europa.eu](https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-union-sanctions_en) website: https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-union-sanctions_en
- EEAS. (2023). Disinformation: Opening speech by High Representative/Vice-President Josep Borrell at the EEAS Conference on Foreign Information Manipulation and Interference | EEAS Website. Retrieved February 25, 2023, from

www.eeas.europa.eu website: https://www.eeas.europa.eu/eeas/disinformation-opening-speech-high-representativevice-president-josep-borrell-eeas-conference_en

Eland, I. (2018). Economic Sanctions as Tools of Foreign Policy. In D. Cortright, G. A. Lopez, & R. V. Dellums (Eds.), *Economic Sanctions Panacea or Peacebuilding in a Post-Cold War World?* Routledge.

Erickson, J. L. (2019). Punishing the violators? Arms embargoes and economic sanctions as tools of norm enforcement. *Review of International Studies*, 46(1), 96–120. <https://doi.org/10.1017/s0260210519000329>

European Commission. (2023a). A strengthened EU Code of Practice on Disinformation. Retrieved March 1, 2023, from [commission.europa.eu website: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/european-democracy-action-plan/strengthened-eu-code-practice-disinformation_en](https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/european-democracy-action-plan/strengthened-eu-code-practice-disinformation_en)

European Commission. (2023b). EU agrees 10th package of sanctions against Russia. Retrieved March 1, 2023, from European Commission - European Commission website: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_1185

European Commission. (2023c). EU restrictive measures against Russia over Ukraine (since 2014). Retrieved February 27, 2023, from [www.consilium.europa.eu website: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/](https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/)

European Commission, Press Release. (2022). Press corner. Retrieved January 1, 2021, from European Commission - European Commission website: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_3664

European Council. (2022a). EU response to Russia's invasion of Ukraine. Retrieved February 28, 2023, from [www.consilium.europa.eu website: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-ukraine-invasion/](https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-ukraine-invasion/)

European Council. (2022b). EU sanctions against Russia explained. Retrieved February 27, 2023, from Council of the European Union website: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/sanctions-against-russia-explained/>

European Council. (2023). Special European Council, 9 February 2023. Retrieved February 28, 2023, from [www.consilium.europa.eu website: https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2023/02/09/](https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2023/02/09/)

Giumelli, F. (2013). *How EU Sanctions Work: lessons learned from the EU experience*. Farnham: Ashgate.

Giumelli, F., Hoffmann, F., & Książczaková, A. (2021). The when, what, where and why of European Union sanctions. *European Security*, 30(1), 1–23. <https://doi.org/10.1080/09662839.2020.1797685>

- Göçmen, İ. (2019). Avrupa Birliği'nin Hedefli Yapıtları: Temel Hakların Korunması Temelinde Bir Değerlendirme. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 16(63), 119–137. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.621331>
- Haass, R. N., & O'Sullivan, M. L. (2001). *Honey and Vinegar. Incentives, Sanctions and Foreign Policy*. Brookings Institution Press.
- Hansen, F. S. (2019). Trolls in your feed: Russian disinformation. DIIS Danish Institute for International Studies. Retrieved from <https://www.diis.dk/en/trolls-in-your-feed-russian-%20disinformation>
- Hufbauer, G. C., Schott, J. J., Elliott, K. A., & Oegg, B. (2009). *Economic sanctions reconsidered*. Washington, Dc Peterson Institute For International Economics.
- Morgan, T. C., & Schwebach, V. L. (1995). Economic sanctions as an instrument of foreign policy: The role of domestic politics. *International Interactions*, 21(3), 247–263. <https://doi.org/10.1080/03050629508434868>
- OECD. (2022). Disinformation and Russia's war of aggression against Ukraine: Threats and governance responses (p. <https://www.oecd.org/ukraine-hub/en/>).
- Official Journal of the EU. (2016a). EUR-Lex - 12016E215 - EN - EUR-Lex. Retrieved from Europa.eu website: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12016E215>
- Official Journal of the EU. (2016b). EUR-Lex - 12016M029 - EN - EUR-Lex. Retrieved from Europa.eu website: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12016M029>
- Official Journal of the EU. (2023). EUR-Lex - L:2023:035:TOC - EN - EUR-Lex. Retrieved March 1, 2023, from eur-lex.europa.eu website: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2023:035:TOC>
- Petrova, I. (2021). Two Monologues Don't Make a Dialogue. In F. Bossuyt & P. V. Elsuwege (Eds.), *Principled Pragmatism in Practice* (pp. 62–85). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004453715_005
- Portela, C. (2010). *European Union sanctions and foreign policy : when and why do they work?* Milton Park, Abingdon, Oxon England ; New York: Routledge.
- Ramsay, G., & Robertshaw, S. (2019). *Weaponising news: RT, Sputnik and targeted disinformation | The Policy Institute | King's College London*. Retrieved from www.kcl.ac.uk website: <https://www.kcl.ac.uk/policy-institute/research-analysis/weaponising-news>
- Selden, Z. A. (1999). *Economic sanctions as instruments of American foreign policy*. Westport, Conn.: Praeger.

- Severen, S. V. (2021). The Minsk Agreements and the Sanctions Regime in EU-Russia Relations. In F. Bossuyt & P. V. Elsuwege (Eds.), *Principled pragmatism in practice : the EU's policy towards Russia after Crimea* (pp. 17–40). Leiden: Brill Nijhoff.
- Siddi, M. (2021). The EU's Energy Relationship with Russia. In F. Bossuyt & P. V. Elsuwege (Eds.), *Principled Pragmatism in Practice* (pp. 216–233). Brill Nijhoff. https://doi.org/10.1163/9789004453715_013
- Szucs, A. (2023). EU to open new center fighting “Russian disinformation.” Retrieved February 25, 2023, from www.aa.com.tr website: <https://www.aa.com.tr/en/europe/eu-to-open-new-center-fighting-russian-disinformation/2809808>
- Van der Togt, T. (2021). The Role of EU Member States and the Future of EU-Russia Relations. In F. Bossuyt & P. V. Elsuwege (Eds.), *Principled Pragmatism in Practice* (pp. 40–61). Brill Nijhoff. https://doi.org/10.1163/9789004453715_004
- Vilà Sánchez, E. (2023). European Union's sanctions regime on the Russian Federation from 2014 to 2022. *Quaderns IEE*, 2(1), 25–60. <https://doi.org/10.5565/rev/quaderns.iee.38>
- Weiss, T. G. (1999). Sanctions as a Foreign Policy Tool: Weighing Humanitarian Impulses. *Journal of Peace Research*, 36(5), 499–509. <https://doi.org/10.1177/0022343399036005001Z>. (2003).

KATKI ORANI / CONTRIBUTION RATE	AÇIKLAMA / EXPLANATION	KATKIDA BULUNANLAR / CONTRIBUTORS
Fikir veya Kavram / <i>Idea or Notion</i> %100	Araştırma hipotezini veya fikrini oluşturmak / <i>Form the research hypothesis or idea</i>	Ayşe Gülce UYGUN
Tasarım / <i>Design</i> %100	Yöntemi, ölçeği ve deseni tasarlamak / <i>Designing method, scale and pattern</i>	Ayşe Gülce UYGUN
Veri Toplama ve İşleme / <i>Data Collecting and Processing</i> %100	Verileri toplamak, düzenlenmek ve raporlamak / <i>Collecting, organizing and reporting data</i>	Ayşe Gülce UYGUN
Tartışma ve Yorum / <i>Discussion and Interpretation</i> %100	Bulguların değerlendirilmesinde ve sonuçlandırılmasında sorumluluk almak / <i>Taking responsibility in evaluating and finalizing the findings</i>	Ayşe Gülce UYGUN
Literatür Taraması / <i>Literature Review</i> %100	Çalışma için gerekli literatürü taramak / <i>Review the literature required for the study</i>	Ayşe Gülce UYGUN